Diputació Barcelona

Desenvolupament rural i noves habitabilitats

Col·lecció **Estudis**
Sèrie Urbanisme i Habitatge **5**

Diputació Barcelona

La Diputació de Barcelona és una institució de govern local que treballa conjuntament amb els ajuntaments per impulsar el progrés i el benestar de la ciutadania. La col·lecció Estudis posa a l'abast del món local coneixement teòric i empíric per promoure la reflexió i l'anàlisi i per fonamentar la intervenció dels governs locals.
La configuració d'un model territorial cohesiu i sostenible a Catalunya passa per l'existència d'un teixit de petits municipis atractius, vius i funcionals. En el context actual d'augment de la mobilitat de la població, el repte dels municipis petits i rurals és fomentar l'assentament sostenible d'aquestes poblacions.
El llibre que teniu a les mans recull algunes de les principals contribucions que es van fer al taller «Desenvolupament rural i noves habitabilitats al Berguedà», organitzat pel Consell Comarcal del Berguedà, l'Associació pel Desenvolupament Rural de la Catalunya Central, la Universitat Politècnica de Catalunya – BarcelonaTech (UPC) i la Càtedra d'Innovació en Habitatge de la Universitat Politècnica de València (UPV), en el qual vam col·laborar des de la Diputació de Barcelona amb la finalitat d'enriquir l'anàlisi de les causes del despoblament rural i proposar solucions a aquest fenomen, fent èmfasi en les polítiques d'habitatge. Estem convençuts que el cas del Berguedà conté aprenentatges útils per a tots els territoris preocupats per frenar les dinàmiques de despoblament.

Col·lecció **Estudis**
Sèrie Urbanisme i Habitatge **5**

Desenvolupament rural i noves habitabilitats

Diputació Barcelona

Sèrie Urbanisme i Habitatge 5

Desenvolupament rural i noves habitabilitats

Col·lecció **Estudis**

Direcció tècnica
Berta Bardí-Milà. Professora agregada, Departament de Projectes Arquitectònics, Universitat Politècnica de Catalunya
Joan Moreno. Professor agregat, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya
Amb la col·laboració de l'Oficina d'Habitatge

1a edició
Febrer 2023

© de l'edició
Diputació de Barcelona
© dels textos
Els autors

Producció i edició
Subdirecció d'Imatge Corporativa i Promoció Institucional de la Diputació de Barcelona

Composició
Fotocomposició gama, sl

Dipòsit legal: B 6294-2023

Índex

Presentació 8
Pere Pons

Una aproximació acadèmica al desenvolupament rural 10
Joan Moreno i Berta Bardí-Milà

Secció I. Ruralitat 16

El món rural en un món urbanitzat 17
Melisa Pesoa

Medi rural i sostenibilitat 28
Albert Cuchí

Secció II. Noves habitabilitats 36

Béns comunals i noves habitabilitats al medi rural 37
Luis del Romero Renau

El context legal de les noves habitabilitats rurals 49
Dolors Clavell i Aleix Canal

Secció III. El Berguedà – Diagnòstic 61

Crònica del despoblament del Berguedà 62
Rosa Serra

L'estat de l'habitatge a la comarca del Berguedà. 2018 73
Ramon Camps i Alfons Sort

Des del planejament: el cas del POUM de Vallcebre 91
Madalen González-Bereziartua i José González Baschwitz

Secció IV. El Berguedà – Futurs possibles 107

Una aproximació metodològica a un projecte territorial en àrees en regressió 108
Stefano Cortellaro i Joaquim Sabaté

Apunts sobre el repoblament i els territoris *rurbans* 128
Jordi Franquesa i Inés Aquilué

Saldes: projectes de desenvolupament rural en pobles de muntanya 146
Miquel Martí

Secció V. Altres mirades 158

Política d'habitatge i lluita contra el despoblament en la Comunitat Valenciana 159
Alberto Rubio Garrido

Problemàtica i beneficis de la vida al món rural. El cas de Culla, a l'Alt Maestrat 166
Sara Traver i Eric Dealbert

Referències bibliogràfiques 191

Presentació

El taller «Desenvolupament rural i noves habitabilitats al Berguedà», organitzat pel Consell Comarcal del Berguedà, l'Associació pel Desenvolupament Rural de la Catalunya Central, la Universitat Politècnica de Catalunya – BarcelonaTech (UPC) i la Càtedra d'Innovació en Habitatge de la Universitat Politècnica de València (UPV), en el qual vam col·laborar des de la Diputació de Barcelona, va permetre que estudiants d'arquitectura visitessin la comarca i coneguessin de primera mà el fenomen del despoblament i també iniciatives que lluiten per evitar-lo. Aquesta publicació recull els treballs que es van fer en el marc d'aquell taller.

El llibre *Desenvolupament rural i noves habitabilitats*, hereu de l'esmentat taller, es publica de manera simultània a *Polítiques d'habitatge en petits municipis*, que podreu trobar en aquesta mateixa col·lecció. Tots dos llibres aborden les necessitats d'habitatge dels municipis petits i rurals, si bé aquest que teniu a les mans ho fa des d'una visió més acadèmica i fent èmfasi en el cas de la comarca del Berguedà. El llibre proposa una definició del concepte de ruralitat i posa de manifest les dificultats per exercir el dret a l'habitatge en un entorn amb el mercat laboral estacional i precaritzat, i un parc immobiliari antic i enfocat al turisme.

Cal recordar que a la demarcació de Barcelona el pes dels municipis petits és una mica menor, però un de cada cinc són municipis amb menys de cinc-cents habitants. Més de la meitat de la població viu en els deu municipis més grans, i en els dos-cents municipis més petits hi viu poc més del 5 %. El Berguedà és una comarca que exemplifica perfectament aquests contrastos: és una comarca amb vint-i-un municipis menors de cinc-cents habitants i on hi ha els dos municipis amb menys població de Catalunya.

Al Berguedà ja fa temps que molta de la joventut que marxa a estudiar fora no torna. La falta d'oportunitats i d'habitatge –escàs i encarit per la pressió del turisme i les segones residències– en són alguns dels motius més importants.

Les zones rurals, en la seva enorme diversitat, també són espais fèrtils per a la innovació, on molts ciutadans, professionals i càrrecs electes participen en la transformació del seu territori. Sovint lluny dels principals nuclis urbans i zones d'atracció. Els municipis petits inventen solucions per millorar la seva vida quotidiana i les activitats que desenvolupen. Un dinamisme que, sumat a la qualitat de vida, en alguns casos ha aconseguit frenar algunes d'aquestes dinàmiques de despoblament.

Aquest llibre vol enriquir l'anàlisi de les causes del despoblament rural i contribuir a proposar solucions a aquest fenomen. Estem convençuts que el cas del Berguedà conté aprenentatges útils per a tots els territoris preocupats per frenar les dinàmiques de despoblament.

Pere Pons i Vendrell
President delegat d'Infraestructures i Espais Naturals

Una aproximació acadèmica al desenvolupament rural

Joan Moreno
Professor agregat, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Berta Bardí-Milà
Professora agregada, Departament de Projectes Arquitectònics, Universitat Politècnica de Catalunya

El 23 d'abril de 2021, les escoles d'arquitectura de València (ETSA-UPV), Barcelona (ETSAB-UPC) i Vallès (ETSAV-UPC) van organitzar la Jornada universitària sobre despoblament rural. Aquesta primera sessió va servir per debatre les causes i els efectes del despoblament rural des de la pràctica arquitectònica. Celebrada amb la participació de professionals de l'arquitectura que exercien a i des del medi rural, s'hi van donar a conèixer els resultats de recerques acadèmiques sobre aquesta temàtica fetes al País Valencià i a Catalunya. Així mateix, es va presentar la tercera edició del Taller UPV-UPC 2021 que, amb el títol «Desenvolupament rural i noves habitabilitats», tindria lloc el mes de juliol amb el suport de diverses institucions públiques, entre elles l'Observatori de l'habitatge de la Diputació de Barcelona com a organisme impulsor.

El Taller UPV-UPC 2021 és una iniciativa docent liderada per la Càtedra d'Innovació en habitatge de la Conselleria d'Habitatge, Obres públiques i Vertebració del territori de la Generalitat Valenciana a través de l'ETS d'Arquitectura de València de la Universitat Politècnica de València (UPV). L'objectiu de la càtedra, dirigida per la professora Carmen Ferrer, és ampliar les activitats acadèmiques innovadores en habitatge. L'edició 2021 del taller va comptar amb el suport del Consell Comarcal del Berguedà (CCB) i de l'Associació pel Desenvolupament Rural de la Catalunya Central (ADRCC) mitjançant un acord marc de col·laboració amb la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) per a la realització de diversos estudis sobre despoblament rural a la comarca del Berguedà. Per part de la UPC hi van participar el Departament de Projectes Arqui-

tectònics (DPA) i el Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori (DUOT). Els resultats d'aquest taller estan recollits parcialment en la secció «Futurs possibles» d'aquest llibre.

La present publicació està basada en les conferències de diversos experts que es van poder seguir durant el Taller UPV-UPC 2021 sobre desenvolupament rural i noves habitabilitats, celebrat del 5 al 10 de juliol entre Sant Cugat del Vallès i Berga. L'objectiu del taller era introduir els estudiants d'arquitectura en les problemàtiques socioespacials del medi rural. El taller plantejava dos reptes: per una banda, el dèficit d'oferta residencial per al segment de població jove del medi rural, i per una altra, el dèficit d'infraestructures i serveis de les valls pirinenques. En el primer cas, es proposava una mirada renovada sobre el fet d'habitar en el medi rural basada en la recuperació del patrimoni arquitectònic i nous règims de tinença cooperativa. En el segon repte, es proposava la definició d'un espai públic polivalent que pogués allotjar serveis mòbils de manera temporal. Els casos d'estudi eren els municipis de Vallcebre i Saldes en el massís del Pedraforca.

La publicació *Desenvolupament rural i noves habitabilitats* està estructurada en cinc seccions que exposen i avaluen les problemàtiques i oportunitats del fet residencial en el medi residencial. L'objectiu és evidenciar les dificultats d'exercir el dret a l'habitatge digne en un medi amb un mercat laboral estacional i precaritzat i amb un parc immobiliari obsolet i amb predomini de la segona residència. Aquesta visió necessàriament transversal ha comptat amb la participació d'acadèmics i professionals de l'arquitectura i l'urbanisme, però també de tècnics municipals, enginyers civils, historiadors i advocats que han permès contextualitzar l'estat de l'oferta residencial i el patrimoni en la comarca del Berguedà.

La primera secció té com a objectiu definir el concepte de ruralitat des d'una visió acadèmica i sostenibilista. En el primer capítol, «El món rural en un món urbanitzat», la professora Melisa Pesoa discerneix sobre els conceptes de rural i urbà des de la lògica dels processos urbanitzadors, és a dir, des d'una òptica més relacional que de delimitació de realitats homogènies preconcebudes. El capítol proposa una aproximació sistèmica i qualitativa a l'estudi del medi rural, i qüestiona la mirada segregada del fenomen rural-urbà. En el segon capítol, el professor Albert Cuchí posa el focus en la falta de productivitat agrícola i la gestió del sòl com a detonadors del despoblament rural. Per altra banda, Albert Cuchí posa en evidència els processos de predació territorial per a la satisfacció del consum i forma de vida urbanes, i proposa una lògica de creixement

basada en la mobilitat de coneixement i en menor mesura de recursos i materials.

La segona secció, «Noves habitabilitats», proposa una aproximació tècnica a la gestió del territori i dels modes de propietat del sòl, i en particular els tipus de tinença d'habitatge, com a aspectes clau per al futur del medi rural. En el primer capítol, el professor Luis del Romero Renau incideix en el paper tradicional dels béns comunals basats en el dret consuetudinari com a elements de vertebració socioespacial, i com una de les causes de l'abandonament del medi rural des de les desamortitzacions. El professor Romero Renau posa en valor la masoveria i la custòdia com a estratègies de recuperació del territori. En el segon capítol, els advocats Dolors Clavell i Aleix Canals analitzen els règims de tinença residencials més adients en el món rural, com per exemple la masoveria urbana, des de la vessant normativa. El capítol desenvolupa i avalua els problemes d'encaix legal dels contractes d'arrendament, el dret de superfície i el dret d'usdefruit temporal en la masoveria urbana a la casuística rural.

La secció tercera es centra en el diagnòstic de la comarca del Berguedà a través de tres capítols que exposen les causes del despoblament des d'una perspectiva històrica i en relació amb l'evolució del mercat immobiliari a la comarca. En el primer capítol, la historiadora Rosa Serra analitza les dinàmiques demogràfiques locals i la seva vinculació amb les activitats productives i d'explotació dels recursos del territori: agricultura de subsistència, indústria minera, indústria tèxtil, etc. El capítol posa de manifest el dèficit en infraestructures, que ha comportat l'aïllament progressiu de les valls, que s'afegeixen als problemes d'envelliment social i turistificació econòmica propis de la comarca. En el segon capítol, l'enginyer de camins Ramon Camps i l'arquitecte Alfons Sort exposen les particularitats del parc immobiliari berguedà a partir de la matriu biofísica i l'estructura socioeconòmica de la comarca. El capítol identifica cinc àrees funcionals de desenvolupament amb lògiques pròpies d'assentament dels usos residencials i productius, per tal d'establir estratègies particulars d'intervenció, com per exemple el sistema urbà Guardiola-Bagà. Finalment, la professora Madalen González-Bereziartua i l'arquitecte José González Baschwitz presenten les estratègies de desenvolupament del medi rural a partir dels instruments de planejament urbanístic, en aquest cas el POUM del municipi de Vallcebre. En aquest capítol, s'aborden aspectes específics dels teixits residencials en municipis amb un risc sever de despoblament d'una manera integral, és a dir, avaluant la capacitat d'actualització del tipus residencial i de la seva relació amb l'entorn.

La secció quarta, «Futurs possibles», fa un estudi prospectiu de la comarca del Berguedà a partir de les experiències acadèmiques desenvolupades en els cursos de grau i postgrau en arquitectura de la UPC i la UPV. Les alternatives de desenvolupament analitzades posen en valor el patrimoni social, cultural i ambiental de la comarca. Els professors Stefano Cortellaro i Joaquim Sabaté presenten en el primer capítol una aproximació al projecte territorial rural des de l'anàlisi multicapa i el planejament estratègic, prenent com a casos d'estudi dues subcomarques històriques: l'Alt Berguedà i la Baixa Cerdanya. El capítol desgrana cadascun dels elements que conformen aquestes capes i les estructures que se'n deriven per tal de definir escenaris possibles de desenvolupament. En el segon capítol, els professors Jordi Franquesa i Inés Aquilué aprofundeixen en el concepte de territori *rurbà* des d'un punt de vista socioespacial, i agafant com a cas d'estudi el Taller UPV-UPC 2021. El capítol proposa una aproximació a les estructures d'ordenació espacial, els instruments de planificació i les temàtiques urbanes en la seva aplicació al medi rural, per a la construcció del territori *rurbà*. Finalment, el professor Miquel Martí fa un recull de les iniciatives innovadores que des de l'administració local s'estan duent a terme per a la dinamització econòmica i consolidació demogràfica de les poblacions en risc. Es presenten projectes com la xarxa de rutes temàtiques de les «7 cares del Pedraforca» del grup EMbleMatiC, l'Observatori astronòmic amb finalitats turístiques però també científiques, o la promoció de cooperatives energètiques i residencials en el municipi.

La darrera secció d'aquesta publicació està dedicada a explorar les iniciatives desenvolupades en el context rural del País Valencià a través del cas de Culla, singular pel seu interès patrimonial. En el primer capítol, Alberto Rubio, director general de Qualitat, Rehabilitació i Eficiència Energètica de la Conselleria d'Habitatge i Arquitectura Bioclimàtica de la Generalitat Valenciana, introdueix les particularitats de les dinàmiques de població valencianes i la seva relació amb el deteriorament del parc immobiliari i la manca d'oportunitats laborals en el medi rural. El capítol descriu el Pla Conviure i el Pla Recuperem Llars que proporcionen recursos tècnics i econòmics per a la rehabilitació del patrimoni públic d'habitatge, en el marc de l'Agenda AVANT contra el despoblament rural. El segon capítol, a càrrec dels arquitectes Sara Traver i Eric Dealbert, presenta el cas de Culla (Alt Maestrat) en què les activitats vinculades a la preservació del patrimoni arquitectònic, la intervenció en el paisatge urbà i la promoció del patrimoni immaterial han dinamitzat econòmicament el municipi. L'èxit de les intervencions amenaça, però,

les possibilitats d'assentar-se en el territori per part del segment de població més jove donat que el 100 % del parc immobiliari en el nucli urbà està destinat a segona residència.

Agraïments.
La realització d'aquesta publicació no hagués estat possible sense la complicitat activa del David Mongil i l'Ana Maria Font de l'Oficina d'Habitatge de la Diputació de Barcelona.

Per altra banda, voldríem reconèixer la feina realitzada per la Sònia Llamas (Associació pel Desenvolupament Rural de la Catalunya Central) i la Marta Subirana (Consell Comarcal del Berguedà) en l'organització del Taller UPV-UPC 2021. El taller ha estat possible gràcies a l'Oficina d'Innovació en Habitatge, dirigida per la professora Carmen Ferrer, i l'ETSA-UPV, dirigida pel professor Ivan Cabrera. Un agraïment especial als professors i conferenciants que han participat en les jornades, tant de la UPV com de la UPC, extensiu també als estudiants que han pres part en els diferents cursos acadèmics sobre desenvolupament rural en els diferents centres.

Secció I.
Ruralitat

El món rural en un món urbanitzat

Melisa Pesoa
Professora lectora, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori,
Universitat Politècnica de Catalunya

Fa més d'un segle que la discussió sobre els conceptes de ruralitat i urbanitat ocupa professionals de diverses disciplines –com per exemple els estudis urbans, la planificació urbana, la geografia, els estudis culturals i els del paisatge, entre d'altres–. El propòsit d'aquest text no és arribar a definicions definitives, sinó tan sols plantejar algunes reflexions sobre les relacions entre allò rural i allò urbà, la seva delimitació i algunes mirades sobre fenòmens actuals des d'una perspectiva cultural.

1. Dues paraules, dos ambients?

Durant molts segles, el creixement de les ciutats va comportar la definició de l'àmbit «rural» –associat a les activitats productives primàries– en oposició a l'àmbit urbà. Allò rural era tot el que quedava fora de la ciutat. Tot i que sempre van existir els «grisos» entre un ambient i l'altre, aquesta categorització va començar a exhibir greus crisis des del punt de vista de la teoria urbanística quan, amb el creixement metropolità, les vores de la ciutat van començar a barrejar-se amb l'entorn rural. A partir del segle xx, la varietat de termes utilitzats per definir els diferents assentaments i les seves relacions, tant per a l'àmbit urbà i metropolità (Taylor i Lang, 2004) com per al rural (Gkartzios i Remoundou, 2018), ens parlen de la complexitat per delimitar els diferents ambients d'assentament humà.

Més enllà dels termes que emprem, sembla interessant definir algunes qüestions teòriques que podrien il·luminar aquesta discussió i, principalment, la nostra manera de pensar les relacions entre ambdós tipus d'assentaments. La conceptualització del territori en termes de ciutat-

camp o urbà-rural, per contrast, implica l'existència d'un espai ciutat i un espai que és no-ciutat. Tanmateix, com sabem, el territori que es troba fora de les ciutats és ple d'activitats i assentaments diversos; llocs que ja no estan dedicats (exclusivament) a les activitats primàries (com ara l'agricultura o la ramaderia), o bé on tenen lloc activitats anomenades primàries que ja no es fan de manera tradicional.

Per aquesta raó –tal com va enunciar Lefebvre (1972) i ha reprès recentment Brenner (2013)–, sembla més pertinent parlar d'una «urbanització planetària», en què la ciutat seria «només» una forma més d'urbanització, entre moltes d'altres. Partint d'aquesta idea, allò urbà ja no pot fer referència a un únic tipus d'assentament (la ciutat). Ans al contrari, la urbanització es presenta avui com una condició global en la qual tot està urbanitzat, però és possible distingir diferents productes relacionats amb diversos processos d'aglomeració capitalista.

Aquesta idea ens porta a replantejar-nos la nostra atenció gairebé exclusiva a les grans ciutats, atès que la ciutat és (només) una forma d'urbanització entre moltes d'altres. En paraules de Harvey «la cosa que anomenem ciutat és el producte d'un procés que anomenem urbanització» (Harvey, 2014: 61). I va més enllà en plantejar-nos la pregunta de si la nostra manera de mirar el territori està dominada i limitada per una obsessió amb «la ciutat» com a objecte que no ens permet observar realment la urbanització com un procés (Harvey, 2014: 52).

La teoria de la «urbanització planetària» esclareix aquesta qüestió en dos sentits. D'una banda, ens ajuda a superar la definició per contrast entre «camp» i «ciutat» –en un món on els llindars no són gens clars ni homogenis–, emfatitzant la idea de sistema, en què totes les àrees que el componen són interdependents. D'altra banda, ens porta a desplaçar el centre de la nostra atenció dels objectes (la ciutat o el camp) cap als processos que han donat lloc a aquests tipus d'aglomeració. En aquest sentit, Lefebvre elabora una metàfora interessant (agafada de la física nuclear) sobre el procés d'urbanització planetària capitalista en parlar d'implosió i explosió, és a dir «l'enorme concentració (d'agents, d'activitats, de riqueses, d'objectes, d'instruments, de mitjans, de possibilitats i d'idees) a la realitat urbana, i l'immens esclat, la projecció de múltiples i dissociats fragments (perifèria, extraradis, residències secundàries, satèl·lits, etc.)» que es produeixen a tot el territori (Lefebvre, 1972: 20).

Si posem el focus en els processos, ens podríem aturar a analitzar quins van ser els factors que van produir els canvis en la distribució de la població al llarg de la història. Aquests, l'origen dels quals és l'expansió del sistema capitalista, tenen a veure, entre altres coses, amb els can-

vis en l'accessibilitat a determinades zones, la industrialització, la tecnificació de l'agricultura, i més tard els escenaris de postindustrialització, associats a una major concentració d'activitats econòmiques i capitals a les grans ciutats i a la transformació de la producció agrícola en un sector de la producció industrial.

Tanmateix, des de l'urbanisme i els estudis urbans, tradicionalment ens hem concentrat en processos d'implosió o concentració, en què l'objecte d'estudi per excel·lència ha estat la ciutat. Però què passa fora d'aquest objecte, a l'escenari on tenen lloc els processos d'explosió? Treballs com els de Francesco Indovina (1990) sobre la «citta diffusa» i els d'Antonio Font (2006) proposen interessants aproximacions a aquest fenomen al sud d'Europa, on té lloc una «segona metropolització» en la qual apareixen o es potencien les dinàmiques de caràcter urbà i s'escampen per tot el territori. Així, aquest va assumint les característiques metropolitanes d'«ús de l'espai, consum de sòl i energia, estructuració funcional, mobilitat pluridireccional, existència de polaritats especialitzades, ús intensiu dels espais "naturals", emergència de noves morfologies espacials, etc.» (Font, 2006).

Pel que fa a aquests processos, Brenner (2016) i Brenner i Katsikis (2020) proposen la categoria de paisatges operatius, en què els fenòmens d'urbanització van més enllà de l'escala metropolitana, fins a l'escala regional i arribant fins i tot a l'escala planetària. Treballen també sobre la idea que els territoris urbans s'han difuminat i rearticulat, donant com a resultat que algunes funcions que abans consideràvem «centrals» (centres comercials, oficines, centres de recerca, etc.) passin a estar fora dels centres tradicionals de les ciutats i es localitzin en entorns suburbans o al llarg de corredors de transport. En aquesta mateixa línia, s'ha produït la desintegració dels *hinterlands* de les grans ciutats per allotjar zones recreatives, enclavaments generadors d'energia, pols logístics, zones d'extracció de recursos, zones recreatives, entre moltes altres, que faciliten l'expansió de la urbanització industrial. Finalment, els entorns que (discutiblement) podem anomenar silvestres, també han estat transformats i degradats pels processos d'urbanització, tant a escala local com global.

2. Una qüestió de números?

Tot i que des del punt de vista teòric estiguem davant d'una «urbanització planetària» i que no existeixi un «rural» absolut i homogeni, les àrees que avui no estan ocupades per les grans ciutats, i que comunament anome-

nem «el món rural», tenen característiques distintives –funcionals, polítiques, formals, etc.– que requereixen atenció i actuacions diferenciades.

Partint de la base que qualsevol divisió entre població rural i urbana –des del punt de vista geogràfic, però també estadístic– és necessàriament arbitrària, al llarg del darrer segle s'han assajat diferents llindars quantitatius per diferenciar-les de manera objectiva i amb diferents finalitats (taula 1). L'OCDE (Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic) defineix un criteri reconegut internacionalment, que considera municipi rural aquell amb una densitat de població inferior als 150 hab./km^2. Diferencia així tres tipus de regions: «Predominantment rurals», on més del 50 % de la població resideix en municipis rurals; «Intermèdies», entre un 15 i un 50 % de la població habita en municipis rurals; i «Predominantment urbanes», menys del 15 % de la població viu a municipis rurals (MARM, 2009).

A Espanya, la Llei per al desenvolupament sostenible del medi rural (LDSMR de 2007) defineix medi rural com l'espai geogràfic format per l'agregació de municipis o entitats locals menors amb una població inferior a 30.000 habitants i una densitat inferior als 100 hab./km^2. A més, defineix que un municipi rural de mida petita serà aquell amb una població resident inferior als 5.000 habitants i que estigui integrat en el medi rural. Per la seva banda, l'Institut Nacional d'Estadística (INE) considera «zones rurals» aquelles entitats amb una població menor de 2.000 habitants.

Aquestes definicions han tingut diverses crítiques tant des de l'àmbit europeu com local (Sancho i Reinoso, 2012) per no tenir en compte diferències regionals, o per estar basades en una unitat municipal que no és uniforme. Per això, l'Agència Estadística Europea (EUROSTAT) adapta la metodologia de l'OCDE, però planteja que la base de mesura no sigui la superfície total del municipi, sinó les cel·les d'una malla de referència d'1 km^2 (Castellano, Castro i Durán, 2019). Una cel·la considerada urbana hauria de tenir una densitat poblacional superior als 300 hab./km^2 i, a més, el conjunt de cel·les limítrofs que superin aquesta densitat hauria de sumar una població mínima de 5.000 habitants. La utilització de les cel·les permet generar unitats comparables i estables en el temps, que no depenen de les divisions administratives dels diferents països.

Les classificacions que només responen a criteris demogràfics són útils en determinats àmbits com l'administració, els censos o la concessió d'ajudes, però potser no són tan útils per a l'àmbit de l'urbanisme i l'ordenació del territori. En aquest sentit, una combinació de diferents indicadors (no només demogràfics) ens poden ajudar a esclarir les dinà-

Taula 1. Resum comparatiu de les definicions sobre el medi rural basades en criteris de densitat de població i quantitat d'habitants segons diferents agències

Font	Criteri de ruralitat	Categories que defineix
OCDE Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic	**Àrees rurals:** densitat <150 hab./km^2	3 tipus de regions: **Predominantment rural:** més del 50 % de la població resideix a municipis rurals **Intermèdies:** entre el 15 i el 50 % de la població resideix a municipis rurals **Predominantment urbanes:** menys del 15 % de la població resideix a municipis rurals
LDSMR Llei per al desenvolupament sostenible del medi rural, 2007	**Medi rural:** espai geogràfic format per l'agregació de municipis o entitats locals menors amb població <30.000 hab. i densitat <100 hab./km^2 **Municipi rural:** població <5.000 hab. (i densitat <100 hab./km^2)	
INE Institut Nacional d'Estadística	**Municipi rural:** població <2.000 hab.	
EUROSTAT Agència Estadística Europea	**Cel·la rural:** totes les cel·les que no siguin considerades ni clústers urbans, ni centres urbans. És a dir, cel·les amb densitats <300 hab./km^2 i població <5.000 habitants. Nota: aquesta classificació adapta els criteris de l'OCDE, però sobre una unitat de mesura definida per una cel·la d'1 km^2	Primer s'identifiquen 3 tipus de cel·les: **Cel·les rurals:** totes les cel·les de malla fora de les agrupacions/centres urbans **Clústers urbans:** una agrupació de cel·les contigües d'1 km^2 amb una densitat de població >300 hab./km^2 i una població >5.000 hab. **Centres urbans** (o agrupacions d'alta densitat): un grup de cel·les de malla

	contigües no diagonals amb una densitat >1.500 hab./km² i, en conjunt, >50.000 hab. 3 tipus de regions basades en les cel·les: **Predominantment rural:** més del 50 % de la població resideix en cel·les rurals **Intermèdia:** entre el 20 i el 50 % de la població resideix en cel·les rurals **Predominantment urbana:** menys del 20 % de la població resideix en cel·les rurals

Font: elaboració pròpia.

miques locals i regionals, tal com proposen Reig, Goerlich i Cantarino (2016) –que creuen dades demogràfiques amb cobertures del sòl i accessibilitat–, o Molinero (2019), que combina indicadors de població i densitat amb indicadors socioeconòmics.

En aquest darrer cas, el creuament d'ambdues variables permet dividir els espais rurals d'Espanya en tres categories (figura 1). En primer lloc, hi ha els espais rurals dinàmics, ubicats en eixos de força demogràfica i econòmica, associats a les grans ciutats i a la costa, però també alguns enclavaments privilegiats a muntanya o plana. Aquests espais inclouen les àrees perirubanes (encara que no les suburbanes), totalitzant 1.193 municipis i 10,5 milions d'habitants. A Catalunya, correspondria a gran part dels municipis de costa i l'entorn de les quatre capitals de província, principalment al voltant de Barcelona.

En segon lloc, identifica els espais rurals estancats i el rural profund, associats a allò que s'ha anomenat «l'Espanya buida». Són espais aïllats o de difícil accés, en regressió demogràfica general, amb altes taxes d'envelliment, contracció del mercat laboral i reducció de la disponibilitat de serveis. Representen un 43 % del territori espanyol i un 2,2 % de la població. A Catalunya, aquests espais estarien representats pel Pirineu (sobretot a la província de Lleida), els municipis del Berguedà que són fora de l'eix de la vall del Llobregat i diversos municipis de la depressió central.

Finalment, estarien els espais rurals intermedis o en transició, un conjunt divers, que bascula segons la conjuntura entre tendències positives i negatives. Representen un 20 % del territori espanyol, però concentren només el 2,7 % dels llocs de treball. A Catalunya, la majoria d'aquests municipis estan ubicats a l'interior de Tarragona, la zona central del Berguedà i a la zona central de Girona.

Figura 1 (d'esquerra a dreta). Les àrees rurals de Catalunya considerades per Molinero: a. espais rurals dinàmics, b. espais rurals intermedis, c. espais rurals estancats

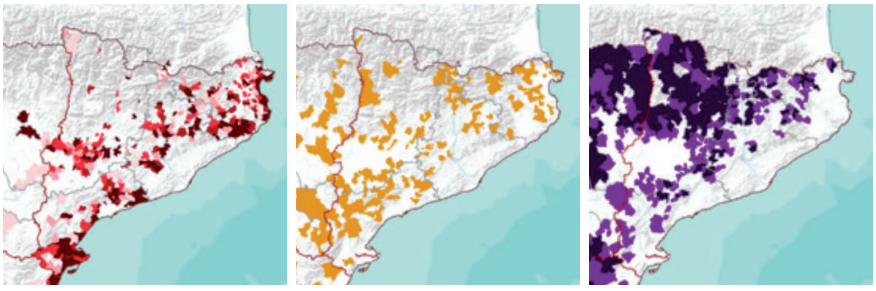

Font: Molinero, 2019.

Si bé històricament (i operativament) les àrees rurals s'han definit per criteris estadístics quantitatius (dades econòmiques, població, usos del sòl), en els darrers anys s'ha buscat la combinació amb criteris qualitatius. És a dir, que passem dels criteris centrats en allò material, en els objectes, a un punt de vista més centrat en allò cultural, immaterial, és a dir, els valors i els significats, o les representacions (Orduña, 2020). Justament en relació amb les representacions culturals del medi rural, proposem a continuació dues mirades contemporànies.

3. Dues mirades contemporànies a l'àmbit rural

Sense pretendre ser exhaustius, destacarem com a mínim dues mirades actuals al món rural de l'Estat espanyol relacionades amb representacions culturals. La primera aborda el món rural amb nostàlgia i està reflectida en obres com *La España vacía* de Sergio del Molino (2016). Aquesta mirada no està exempta de certa idealització –si es contrasta amb experiències de primera mà, com les que es proposen en relats com els de Badal (2017)–. El despoblament és, sens dubte, l'eix al voltant del qual giren avui la majoria dels discursos més mediàtics en relació amb

la ruralitat. No obstant això, com bé apunten autors com Taibo (2021), aquest no és l'únic ni el més gran dels problemes ni és igual a totes les regions rurals –com ja hem apuntat anteriorment a la classificació proposada per Molinero (2019). Fins i tot, podem dir que moltes de les àrees en qüestió van ser històricament territoris poc poblats i de baixa densitat. Tot i això, la problemàtica del despoblament incideix en una menor disponibilitat de tota mena de serveis que suposa una penalització per al món rural si es compara amb les grans ciutats.

En relació amb aquesta qüestió, el terme «Espanya buidada» accentua una certa intencionalitat de les polítiques públiques, perquè els habitants abandonin els entorns rurals i vagin a viure a les ciutats (Cabello, 2021). Tot i això, treballs com els de Collantes i Pinilla (2019) ens conviden a relativitzar l'efecte de les polítiques públiques del segle XX sobre el despoblament, ja que –malgrat tots els errors o omissions d'aquestes, que analitzen des d'una perspectiva de *longue durée*– el seu pes efectiu no seria tan rellevant en relació amb d'altres factors que sí que van tenir més influència, com els tecnològics, empresarials i territorials. Tanmateix, hi ha moltes causes històriques darrere d'aquest despoblament. Si anem més enrere en el temps, probablement la privatització dels béns comunals sigui el factor que marca l'inici de la crisi del medi rural des del segle XVIII, tal com assenyala Romero Renau (2018). En efecte, els processos de despossessió i privatització de terres, l'expulsió de la població per polítiques forestals o hidràuliques, els processos de concentració generats per la indústria o la mineria, a més dels enfrontaments bèl·lics, van contribuir notablement al despoblament rural. D'altra banda, tal com apunta Cabello (2021), cal tenir molt en compte la decisió dels individus sobre l'elecció del lloc on viure i la influència de les expectatives de les persones o els seus ideals sobre el mode de vida desitjat –sobre el qual té gran influència la visió mediàtica i/o cultural.

Una segona mirada estaria associada al fenomen neorural, és a dir, el moviment invers al provocat pel despoblament. Es tracta d'una tendència de mobilitat poblacional que implica «el trasllat de la ciutat al medi rural d'individus que busquen una manera de vida "alternativa" a la que proposen les societats capitalistes» (Trimano, 2019: 125). Aquest moviment, que ha cobrat notable visibilitat en les dues darreres dècades, té, no obstant, una certa tradició (Nogué, 1988) i comprèn un amplíssim ventall de comunitats amb trajectòries i expectatives diferents. En qualsevol cas, la idea subjacent té a veure amb la idealització d'allò pastoral, romàntic i bucòlic del món rural –una tendència de llarg recorregut històric. Aquesta visió vincula el camp a una «moral superior» associada a

la sostenibilitat i una millor qualitat de vida, que no sempre són tals. I és que, també, la nostra moderna idea del turisme rural ha transformat la nostra visió del camp: «Enfront de la complexitat i l'agressivitat que caracteritza la vida urbana, la representació de l'espai rural com a paradís perdut i l'arquetip de l'agricultor com a *bon salvatge* que porta una existència simple, innocent i sana en contacte amb la naturalesa» (Barrada i Castiñeira, 1998: 47). Tot i això, els habitants del món rural també necessiten el cotxe per accedir a serveis, i també requereixen de fonts d'energia, eines i màquines, per la qual cosa avui és una societat que depèn altament del petroli per mantenir un cert estàndard de productivitat i de vida.

Tal com explica Dunyó (2021), moltes vegades les visions dels urbanites xoquen amb les dels habitants del món rural, i les d'aquests últims es veuen superades pels criteris dels que busquen que el camp s'assembli a la idea que en tenen, condicionant i jutjant la manera de viure dels que habiten aquest medi rural que els urbanites han descobert només recentment. I és que «volem que les carreteres arribin al peu del nostre paratge rural preferit, però ens oposem a la formigonada dels camins complicats de muntanya perquè trenquen amb l'estètica del lloc sense pensar que aquella estètica la manté la gent que hi viu i hi treballa, i és per això que necessita camins ben condicionats, bones comunicacions i certes comoditats. I després, ens sorprendrà el despoblament?» (Dunyó, 2021: 41-42).

Alhora, certes formes d'habitabilitat en poblacions rurals han canviat sensiblement a partir de la seva elecció com a lloc de residència permanent de persones no vinculades a les activitats locals o com a segona residència. En aquest sentit, Badal (2017) parla del «*flâneur* rural», un senyal inequívoc que alguna cosa ha canviat al camp: gent ociosa, jubilada o a l'atur que es trasllada a entorns rurals per establir la seva vida; o bé turistes rurals per als quals la cultura local es transforma en espectacle. Aquesta mirada és el revers d'un mite establert des de molts mitjans culturals durant dècades, en què el camp era el lloc d'allò que és brut i conservador.

4. Del municipi al territori

Actualment, la població de Catalunya és d'aproximadament 7,7 milions d'habitants, dels quals el 10 % viuen en municipis de menys de 5.000 habitants, que representen el 77 % de tot el territori (taula 2). Ens preguntem, doncs, sobre el lloc que ocupen els nuclis petits, que es troben

a cavall entre una condició de ruralitat (com a assentaments rurals, *rural villages*, *rural settlements*) i la seva condició indubtablement urbana, a partir d'una ruptura major o menor amb les activitats primàries i la dedicació a les activitats terciàries.

Taula 2. Municipis amb menys de 5.000 habitants a Catalunya, proporció respecte del total

Total Catalunya	Municipis	947	
	Superfície	32.107,97 km^2	
	Habitants	7.763.362	
Municipis <5.000 hab.	Municipis	735	78 %
	Superfície	24.933,08 km^2	77 %
	Habitants	788.290	10,15 %

Font: elaboració pròpia sobre la base de les dades de l'IDESCAT, 2021.

Durant molt de temps, aquests petits nuclis van ser els centres de les àrees rurals i mantenien una relació estreta amb el seu *hinterland*. Tot i el despoblament que ha afectat la major part d'aquestes poblacions –les que estan ubicades fora de les grans àrees metropolitanes–, és possible observar com diverses d'elles han incrementat la superfície urbanitzada. Això provoca una situació paradoxal en què despoblament i creixement urbà se succeeixen alhora. Per tant, valdria la pena observar aquest fenomen d'aprimament (Koolhaas, 2014) en què es produeix un increment de l'àrea ocupada juntament amb el decreixement del nombre d'habitants. Segurament, en línia amb això, caldria explorar com (o quant) es viu avui en aquests nuclis i preguntar-nos si hi ha espais físicament rurals, però mentalment urbanitzats (des del punt de vista de les activitats, l'estructura de l'ocupació o les maneres de vida en general, entre molts altres factors). D'aquí sorgeixen interessants conceptes que serveixen per comprendre millor la vida en aquests llocs al segle XXI, com ara «ocupació rural urbanitzada» i «ocupació rural urbana». Diversos fenòmens que es donen a l'àmbit rural no es diferencien gaire dels que passen a la gran ciutat (Gallent i Gkartzios, 2019), com ara els desafiaments que suposen el turisme o l'accés a l'habitatge; ni tampoc els problemes són uniformes a totes les àrees rurals, tant a escala estatal com catalana. Això també

ens porta a qüestionar la universalitat del terme «rural», de la mateixa manera que ja hem qüestionat el de «ciutat».

És en aquesta hibridació quan té sentit comprendre els assentaments que anomenem rurals en un context territorial. A aquesta escala, és possible entendre l'augment de població dels centres comarcals, en detriment dels nuclis menors; les problemàtiques relacionades amb la mobilitat que afecten l'accessibilitat de certs pobles; les dinàmiques pendulars que es produeixen amb les ciutats properes i amb la metròpolis a la recerca de serveis, entre un llarg etcètera.

És també a l'escala territorial on es fa palesa la interdependència entre els diferents espais que el conformen, deixant fora les distincions entre assentaments per pensar en la solidaritat entre territoris com a alternativa de futur. Una gestió millor del medi rural ens permetria fer front a reptes globals com la mitigació dels efectes del canvi climàtic, la pèrdua de la biodiversitat, la producció d'energia sostenible, els reptes que plantegen la sobirania i la seguretat alimentària o l'extracció de recursos, entre molts altres que podríem classificar com a reptes del «rural global». D'altra banda, però, ens ajudaria a enfrontar reptes locals, problemàtiques contextuals del nostre entorn més proper i conegut, com la interacció entre la cultura global i la tradicional, els reptes que planteja la migració, els efectes del turisme i la gentrificació, la construcció de comunitats inclusives, la provisió d'habitatge, la posada en valor del paisatge i del patrimoni, així com enfrontar-nos al despoblament amb eines que permetin generar comunitats resilients.

Medi rural i sostenibilitat

Albert Cuchí
Professor titular d'universitat, Departament de Construccions Arquitectòniques, Universitat Politècnica de Catalunya

> «El campo difícilmente es el lugar adecuado para el desarrollo de aquellas artes que, como dijo Jenofonte, están mantenidas por la agricultura. El progreso de esas artes exige el intercambio comercial e intelectual que solo puede proporcionar un lugar concurrido como la ciudad. Así, tan pronto alcanzó la agricultura el punto en que pudo alimentar más almas de las que se precisaban en los campos, las restantes artes abandonaron el campo para encontrar cuarteles propios.»
>
> Nicolas Georgescu-Roegen

> «La mejora de las potencias productivas del trabajo en la agricultura no siempre sigue el mismo ritmo que su mejora en las manufacturas.»
>
> Adam Smith

La pèrdua relativa de productivitat del treball agrari –i, per tant, de les seves rendes– és consubstancial al que hem anomenat «desenvolupament econòmic», donat que les possibilitats de creixement de la producció sempre són majors en el medi industrial que en el rural. Sempre que ha augmentat la productivitat agrària, immediatament hi ha hagut un traspàs de població vers els centres manufacturers, a on aquest augment de producció agrària pot transformar-se en un augment de productivitat més elevat ja que no està restringit per les limitacions que la natura imposa a l'agricultura. Augment de productivitat que afavoreix les elits urbanes, que la promouen i n'eviten la reversió. Despoblament –com a mínim relatiu– i pèrdua relativa de rendes del camp són, doncs, característiques pròpies del desenvolupament econòmic que, amb la societat industrial, s'ha accelerat gràcies a l'ús sistemàtic dels recursos minerals i la seva aplicació a l'agricultura.

El creixement econòmic ha forçat la base de recursos que alimenta la societat, i des de la revolució industrial s'ha anat sustentant en els recur-

sos minerals gràcies a la potència que ha fet possible l'ús generalitzat de combustibles fòssils. A diferència de l'explotació de la biosfera pròpia de les societats tradicionals, l'ús sistemàtic de recursos minerals ha suposat un canvi en la font energètica que sosté la societat: de la radiació solar –que essencialment és la font emprada directament i indirecta per la biosfera– a l'estoc d'exergia que es troba en els recursos minerals, inclosa l'energia química d'uns combustibles fòssils que no són sinó radiació solar emmagatzemada per la biosfera al llarg d'eres geològiques.

Un canvi que ha suposat que el principal producte del sistema industrial –després de l'increment de la població– siguin els residus, sense cap valor productiu i emesos al medi en forma de contaminació. Aquesta contaminació ha generat la demanda social de sostenibilitat, que, en el fons, no és més que el reconeixement de l'externalització de costos ambientals del nostre sistema productiu industrial. Ara cal afegir-hi la progressiva disminució del valor productiu dels recursos minerals a mesura que s'exploten les mines i decau la seva accessibilitat, com en el cas de l'esgotament dels combustibles fòssils assequibles.

La base mineral que sustenta la revolució industrial va deixar al territori un valor residual, merament com a suport d'unes activitats que ja no depenen de la seva fisiologia –fins i tot l'agricultura és dependent de les entrades minerals– i com una font de recursos minerals –o mineralitzats– i on abocar residus. I les infraestructures de mobilitat anorreen les distàncies, les dimensions del territori i la seva geografia, fent del camp un espai pla, desvalorat, desvalgut.

Fins al punt que aquesta mobilitat permet viure una vida urbana habitant al camp. La urbanització, val a dir el cosit amb infraestructures de mobilitat de persones, recursos i informació que defineix i fa créixer la ciutat, fa temps que va superar la necessitat de l'aglomeració com a característica definitòria del fet urbà per estendre's pel territori, permetent habitar lluny de l'acumulació urbana amb rendes i consums urbans, del tot allunyats de la producció basada en el potencial productiu del territori. Un territori que ara també pot ser un espai qualificat només per a un relat urbà de pretesa naturalitat, que revesteix de puresa l'aire, l'aigua, la terra i, fins i tot, una vida rural que ha de servir per mantenir la figuració de pessebre que demana el ciutadà. El turisme de natura, el turisme rural, el turisme de neu, el turisme de platja són ara la forma d'obtenir rendes urbanes del territori, basats tots ells en un relat urbà que els determina.

En aquest enteniment, la forma de vida socialment acceptable és la urbana. És la que procura una renda que obre l'accés a un consum i a

uns serveis públics que estan definits en clau urbana. En què la diferenciació entre vida productiva i consum permet també la separació dels espais en ambdues funcions, i la integració dels espais rurals en aquesta dicotomia produeix espais rurals degradats o degradables per la seva funció extractiva i/o d'acollida de residus, i espais rurals protegits per un relat que els predisposa a ser usats per al consum urbà de natura. En qualsevol cas, l'habitant del rural viu subordinat totalment al relat urbà i ja desvinculat de la tradicional capacitat sustentadora del territori.

I això a una escala global. El patró es repeteix a totes les escales i a totes les escales es viu aquesta dicotomia. Naturalment, tot aquest model ha estat construït i alimentat per un flux creixent d'energia basat en combustibles fòssils.

Ara, però, sembla que tot canvia de nou. Recursos renovables, amb el retorn a l'energia solar com a font bàsica del sistema productiu, generen la revaloració econòmica del territori: el territori és la xarxa que captura l'energia solar i els seus derivats, el vent i l'aigua. De les anomenades energies renovables, només la geotèrmia i l'energia de les marees escapen a aquest origen solar. Però cap d'aquestes interpreta la capacitat productiva pròpia del territori sinó la seva mera consideració com a suport d'enginys i infraestructures alienes. Només la imprescindible captació del carboni atmosfèric exigeix de la pròpia capacitat del territori en el creixement dels boscos o en l'agricultura regenerativa, que han d'actuar com a embornals de diòxid de carboni en una tasca que no deixa de ser pal·liativa d'un model productiu aliè.

Un altre cop, de nou, aquesta revaloració es farà des de la dinàmica depreciadora del camp respecte de la ciutat. El valor del sòl –en el rural, lligat a la productivitat agrària– no pot competir amb el valor d'una producció energètica que està lligada a la productivitat urbana. Seguirà funcionant l'emigració de gent i de valor cap a la ciutat si no hi ha una reconsideració del que la dinàmica «natural» de l'acumulació genera en les relacions camp-ciutat. I el que anem veient –camps eòlics, «horts» solars, implantacions d'energia hidràulica– d'imposició de les lògiques de les demandes urbanes en el territori, només és l'inici d'una nova situació que reprodueix la dominància tradicional de la ciutat sobre el territori. Encara que sigui un mecanisme que generi finalment situacions depredadores dels recursos i els sistemes naturals.

Cal posar-hi fre des de limitacions socials ben concretes, que s'han de definir i instaurar. Més encara si, a partir de cert punt, el creixement econòmic ja no se sosté en una lògica d'augment de la productivitat sinó només sobre l'externalització de costos ambientals –i també socials, i la

història ens ho recorda a bastament– que són generadors de desigualtats intra e intergeneracionals. I cal evitar arribar a aquest punt, o retornar-hi si s'ha depassat. Creure en el creixement econòmic il·limitat en un món finit és una bogeria, la bogeria que ens ha portat on som i que potencia la dominància urbana i la subordinació del camp, del territori.

És per això que cal crear un discurs diferent, basat en un necessari decreixement, puix que les energies renovables no permeten ni un consum energètic global com l'actual ni un creixement continuat d'aquest consum. De fet, és poc creïble un model de renovables com l'actual –basat en fotovoltaiques, molins eòlics i bateries– estès a tota la societat humana, ja que no hi ha prou recursos energètics assequibles per implantar-lo, per aconseguir la quantitat dels minerals crítics que tal extensió requereix. I trencar la lògica del creixement vol dir trencar la lògica de la relació ciutat-camp actual. Com fer-ho?

El valor afegit cal mantenir-lo en el camp. Com hem vist, la productivitat de les activitats industrials, urbanes, augmenta més que la rural per les limitacions naturals a la seva producció, i això fa que la producció de valor afegit tendeixi a migrar a l'àmbit urbà a causa de les economies d'escala, malgrat que sovint podria ser perfectament assumida en el rural.

La millora progressiva de les infraestructures de mobilitat de materials és el canal que drena la producció de valor afegit cap a la ciutat i, amb ell, les rendes i la gent. Retenir valor afegit vol dir evitar que marxi material sense un mínim valor. Millorar les infraestructures vol dir reduir els costos de moure material i, per tant, poder traginar material amb un menor valor afegit. I hi ha una limitació a aquest drenatge de valor que són els costos del transport. Un cop deixem de poder externalitzar costos usant sistemàticament combustibles fòssils en el transport, s'evidenciaran de nou els seus costos reals.

Curiosament, la disposició de les fonts energètiques al territori pot generar això d'una manera diguem-ne natural. Avui en dia probablement ja és més eficient energèticament moure la informació que moure l'energia, per la qual cosa els grans sistemes que gestionen informació haurien de migrar de la ciutat cap als llocs on es capta aquesta energia. Encara que el preu de l'energia elèctrica no diferencia els costos de la seva transmissió en funció de la distància del consumidor al lloc de producció –com si de la tensió a la xarxa tots en traguéssim el mateix profit i no hi haguessin distàncies entre producció i consum–, a mida que la gestió de la informació demanda quantitats més grans d'energia serà inevitable que hi hagi una alteració en la seva ubicació. Però hi ha més.

Una de les inevitables reduccions en el consum energètic de la nostra societat és, com hem vist, la reducció del transport. Disposar de màquines universals capaces de produir qualsevol cosa –una idea que, per exemple, està al cor dels *fab-labs*– alimentades amb materials locals i per informació que es mou i està disponible a la xarxa digital, és un model basat en el fet que el més econòmic energèticament de moure és la informació, no la matèria ni l'energia. Això suposaria un traspàs del suport de la informació útil des de les fàbriques cap a les xarxes i la seva distribució pel territori. Òbviament, és un altre tipus de coneixement. I evidentment, perquè això sigui possible els costos de l'energia de transport i de les infraestructures de mobilitat de materials han de ser superiors a les reduccions de costos que suposa la fabricació a gran escala. La crisi energètica pressiona en aquest sentit.

De fet, que es mogui la informació i no els materials, que la tecnologia s'afini per distingir i aprofitar les possibilitats dels recursos locals, no és nou. És la base dels sistemes productius tradicionals. En el passat, no es movien els maons, es movia el rajoler que els fabricava en forns locals i temporals. Com qui feia calç, o com el picapedrer, que actuaven sobre els recursos locals per produir. Les qualitats tècniques també es codificaven sobre els útils –com les qualitats del mur estan fixades en les tapieres de fer tàpia– com a part del software necessari.

Cal aprofitar els recursos locals en el territori. No només és necessari crear valor afegit al territori, sinó que cal detectar i explotar les possibilitats que aquest ofereix per subministrar satisfacció a les necessitats socials dels seus habitants abans de dur-les des de l'exterior. Alimentar l'autosuficiència que sigui possible sostenir amb els recursos locals.

Com deia Max Neef, les necessitats són poques i universals, però els seus satisfactors són culturals i subjecte de canvi. L'increment de la demanda que manté i fa evolucionar la producció industrial es basa en l'homogeneïtzació de la satisfacció de les necessitats per engrandir el mercat, començant per l'enunciat mateix d'aquestes necessitats. I, com hem vist, aquest increment de la demanda se satisfà amb la producció industrial d'arrel urbana, per la qual cosa els satisfactors de les necessitats es van universalitzant a través de l'homogeneïtzació cultural de les demandes.

Així, el modus de vida urbà es converteix en el predominant gràcies al fet que els costos de producció dels productes que l'alimenten són més baixos per la universalització dels satisfactors. Inclosos els serveis. Un dels motius actuals de la despoblació del rural és la manca de serveis que, enunciats en termes de resolució urbana, suposen costos «no assumibles»

en aplicar-los a entorns rurals, tot i que molts d'ells en el passat van tenir reeixides versions rurals, com l'educació i la salut amb les escoles i els metges rurals.

La diversitat cultural que alimenta el nostre patrimoni mundial té molt a veure amb les formes de resoldre les necessitats de la gent amb els recursos locals. Fins a l'arribada de la industrialització i del transport basat en combustibles fòssils, totes les necessitats bàsiques eren resoltes amb recursos propis en el rural i, també majoritàriament en l'urbà.

A més, l'explotació conjunta dels recursos locals augmenta de forma determinant la resiliència en eliminar dependències i, sobretot, la màxima dependència que és el monocultiu, epítom de l'eficiència productiva i, alhora, de la degradació cultural i de pèrdua d'identitat.

Cal reprendre fins on sigui possible la resolució de necessitats amb recursos locals. El que vol dir enunciar-les també localment, ajustar necessitats i recursos. La descarbonització del transport ja potenciarà aquest requisit, però cal començar per tot allò que encara avui és útil, és funcional, resolt amb recursos locals. Com l'edificació.

No té sentit que una de les inversions més importants com és el capital dedicat a edificacions marxi de l'entorn local per sufragar materials sofisticats i innecessaris, quan l'ús quotidià d'edificis tradicionals ens mostra la validesa dels materials i les tècniques amb què es van edificar. Rescatar aquestes tècniques i aquests materials propis del territori ha de ser una via de potenciar els recursos locals, d'evitar la sortida de recursos i de crear línies de producció que, de ben segur, han de potenciar la formació de valor afegit en el rural.

El cas de Vrin, a Suïssa, on l'obra de Gion Caminada és un exponent d'aquesta línia de treball, és un exemple d'activació del territori en les dues línies marcades fins ara en aquest escrit: fixar el valor afegit en el territori i activar els recursos locals des de la construcció com a activitat de capitalització. Només cal activar, de forma decisiva i peremptòria, la primera –el tancament de cicles materials en la producció de les satisfaccions socials– per reactivar el territori, per recompondre una vida rural construïda amb elements rurals, amb un discurs propi del rural, i basat en la productivitat del territori.

Finalment, però no en darrer lloc, considerant i assumint els costos ambientals dels processos productius. Això és, reciclant els residus de producció i de consum i reposant els sistemes afectats pels processos. Tard o d'hora ho haurem de fer, i més val que sigui d'hora, perquè ja hem vist quines són les conseqüències de no fer-ho en el cas dels combustibles fòssils. Estendre a tots els processos aquesta exigència, internalitzar

els costos que externalitza al medi, és una manera d'aconseguir que se n'evidenciïn els costos reals i es promogui l'eficiència i el reciclatge. De fet, sempre s'havia dit que un sistema fiscal comú per a la UE es basaria no en la imposició sobre les rendes o el valor afegit sinó sobre la degradació dels recursos.

No es tracta, però, d'implementar tan sols mers instruments fiscals que pressionin la producció vers «l'economia circular» a través del mercat, sinó d'exigir fortes i immediates restriccions a la generació de residus, d'evitar el consum desaforat de recursos i l'abocament sistemàtic de residus propi del sistema productiu industrial. I de restaurar el capital natural que s'ha destruït. Està clar que la quantitat d'energia que necessitaríem per fer això amb els nivells de producció actuals no existeix o no està al nostre abast (i, si ho estigués, l'empraríem per continuar extraient recursos cada cop més escassos!), de manera que l'alternativa és deturar el creixement i ajustar les demandes que ha de satisfer el sistema productiu a la seva capacitat de reciclatge.

I en aquest escenari, la biosfera –i el territori, que és el seu suport– és el sistema més eficient que tenim per reciclar aquells residus que és capaç de regenerar amb l'ajut de l'energia solar. Desmuntat un dels mecanismes bàsics pels quals la producció urbana va aconseguir desvincular-se definitivament del territori –el consum sistemàtic de recursos minerals i la lliure contaminació– el seu valor productiu es manifesta de nou en la capacitat que té per regenerar els recursos amb una eficiència molt per damunt de la que són capaços els nostres processos tècnics.

Naturalment, això implica tornar a gestionar la biosfera, val a dir, els processos que genera la seva fisiologia, interferint-los, transformant-los, reduint-ne la capacitat productiva global per dirigir-la a aquelles produccions amb més utilitat social. Retornaríem a la situació preindustrial, en què la capacitat productiva del territori era la clau, així com als processos de relació amb la ciutat descrits per Adam Smith però sense l'acceleració pròpia del sistema productiu de base mineral. Significa això un retorn al passat? Depèn de si l'avenç científic i tècnic de què ara disposem és o no és independent del sistema productiu de base mineral que l'ha promogut.

En qualsevol cas, l'equilibri entre el rural i l'urbà, entre el territori i la ciutat, sempre dependrà d'una societat ecològica en la qual el tancament de cicles materials en els processos productius sigui una condició socialment ineludible, i en què, en conseqüència, mantenir el territori habitable i funcional esdevé una necessitat.

— Nº 7 —

GROUP OF SLUMLESS SMOKELESS CITIES.

TOTAL AREA 66,000 ACRES. POPULATION 250,000

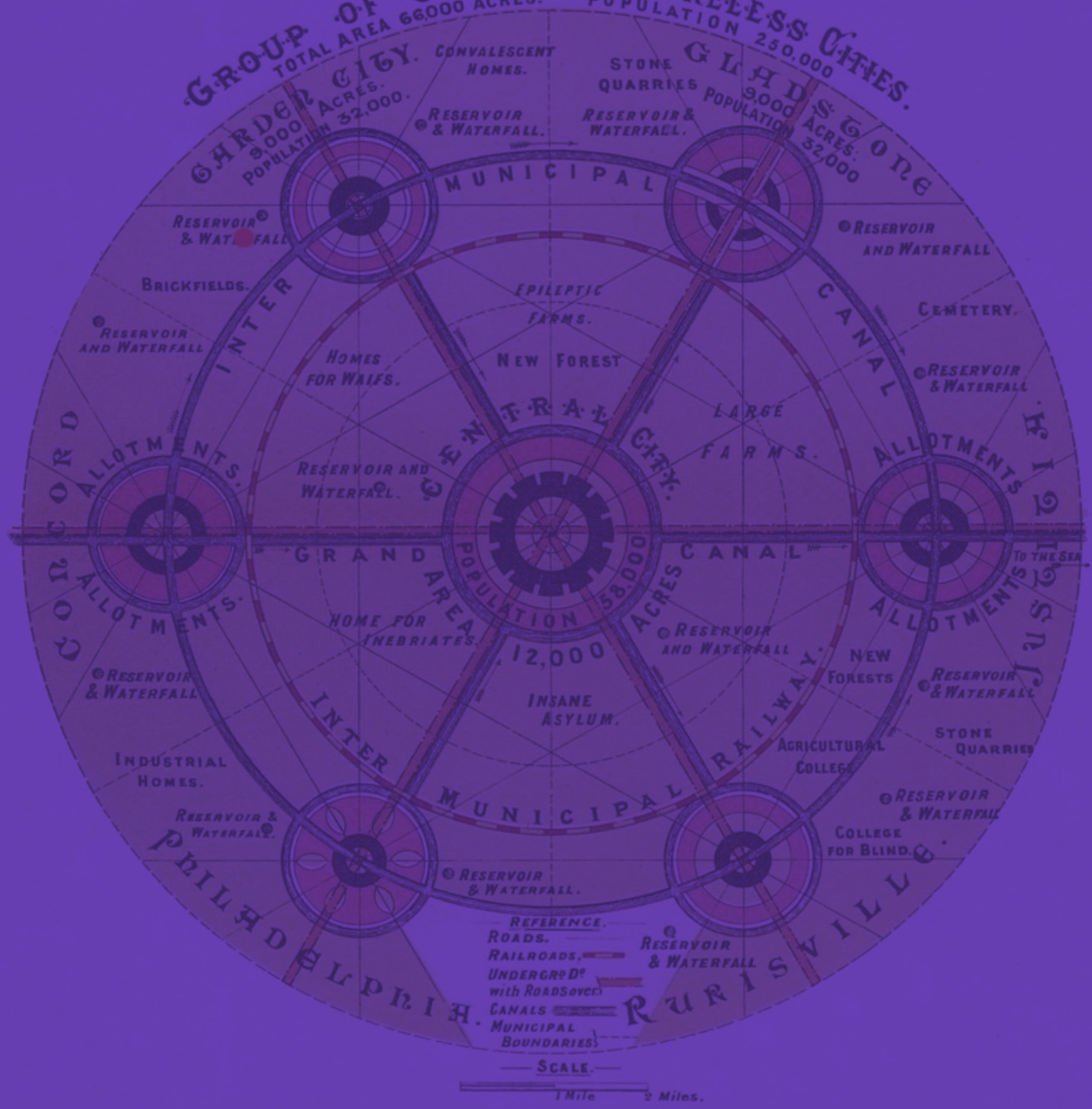

Secció II.
Noves habitabilitats

Béns comunals i noves habitabilitats al medi rural

Luis del Romero Renau
Professor titular d'universitat de l'Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local, Universitat de València

1. Introducció

L'escassesa o l'alt preu de l'habitatge és un problema recurrent des de fa unes quantes dècades a l'ample i llarg de tot l'Estat espanyol. L'augment de l'oferta de l'habitatge ha estat bàsicament en mans del mercat privat, que a més, hi ha trobat i troba una excel·lent oportunitat d'inversió. Les conseqüències de deixar un dret social i constitucional com aquest sobretot en mans d'un mercat extremament liberalitzat són ben paleses a les ciutats: desnonaments tant de propietaris hipotecats com de llogaters, acaparament de l'estoc d'habitatge per fons d'inversió, enormes problemes d'emancipació per als joves, etc. El problema de l'habitatge es va agreujar a partir de la crisi financera internacional amb el drama dels milers de desnonaments que es produïren, i es va cronificar anys després fruit dels processos de «turistificació» dels centres urbans com ara Barcelona, València o Palma de Mallorca. A la ciutat de València, els cinc anys previs a la crisi sanitària motivada per la covid-19, es va produir un augment mitjà dels preus de lloguer d'un 53 % (Nieuwland i Del Romero, 2021: 111). Al llarg de tots aquests anys des del 2008, la resposta institucional es podria qualificar en general de més aviat tímida, malgrat alguns intents de dur endavant polítiques de lloguer social o noves promocions públiques d'habitatge.

No obstant, si fixem la mirada sobre el medi rural, en especial en les poblacions més petites, la situació no sembla ser molt millor. Amb un parc d'habitatges envellit, manca d'oferta en moltes poblacions, sobretot de lloguer, i una administració pública completament absent en matèria d'habitatge, el somni de moltes persones d'habitar a un espai rural es pot convertir en un autèntic malson, o directament en quelcom inassolible. A finals del 2020, en plena pandèmia, sorprenia un titular de premsa del

Diario de Teruel, que cobreix l'actualitat d'un dels territoris més despoblats de tot l'Estat espanyol: el 55 % de les persones que havien arribat a pobles de Terol per instal·lar-s'hi com a nous residents, molts d'ells buscant una nova vida lluny de les ciutats, renunciaven a aquest projecte per manca total d'oferta de lloguer (Aguilar, 2020), en una província en la qual el 50 % del parc d'habitatges és secundari o està buit segons l'INE (2011), seguint una estadística, a més, que no compta les desenes de milers d'habitatges sense escriptura, registre, o enrunats que hi ha en aquesta província. Tampoc és estrany trobar, entre l'escassa oferta d'habitatge tant de compra com de lloguer a moltes poblacions, uns elevats preus que fins i tot en molts casos a penes es diferencien del preu per metre quadrat al centre d'una

Figura 1. Evolució del preu mitjà de l'habitatge a la província de Terol (2008-2021) i evolució de la població provincial en aquest mateix període

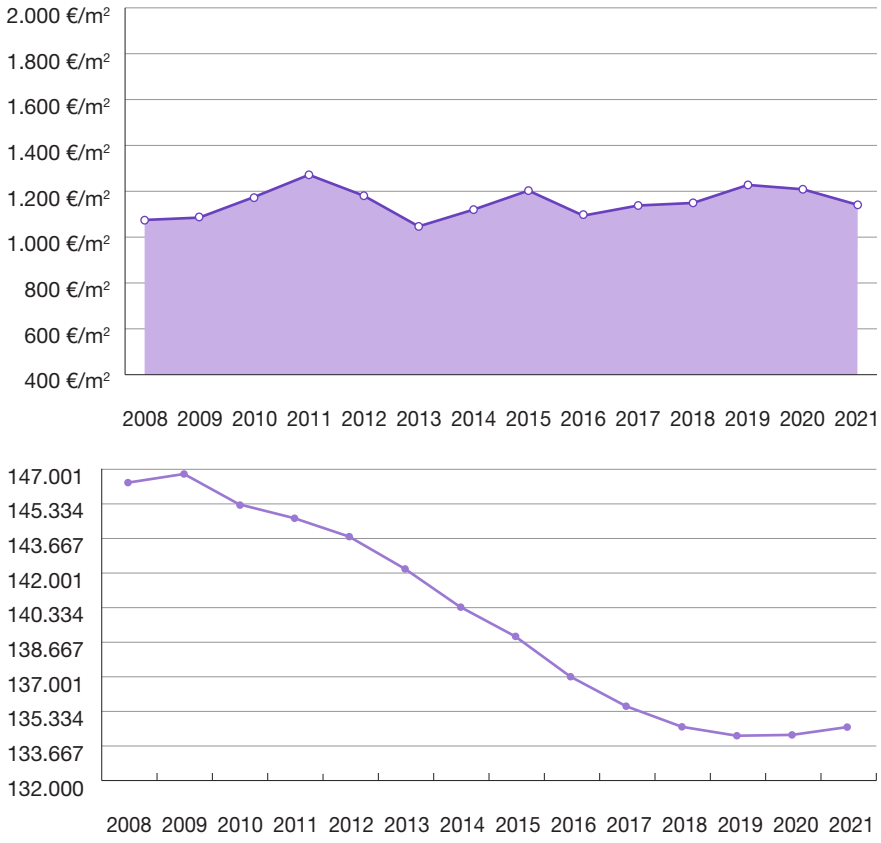

Font: elaboració pròpia a partir de Fotocasa (2022) i INE (2022).

gran ciutat. Si s'observen les figures 1 i 2 es pot comprovar que a les dues províncies amb menys població, Sòria i Terol, mentre que la població ha anat minvant des de fa anys, el preu de l'habitatge es manté per sobre dels 1.100 euros/m^2. Respecte al lloguer, la situació és ben semblant. Segons les darreres dades del MITMA (2022), el preu mitjà del lloguer d'habitatge a les províncies de Terol i Sòria se situa, respectivament, en 400 euros/m^2 i 471 euros/m^2, una mitjana molt semblant a la de moltes províncies més urbanes com Múrcia, Almeria, Castelló o València (MITMA, 2022).

Per tant, cada cop sembla més evident que ni el mercat ni les administracions públiques arriben o són capaços d'oferir habitatge digne a preus raonables en moltes àrees rurals, àrees que a més molt sovint han

Figura 2. Evolució del preu mitjà de l'habitatge a la província de Sòria (2010-2021) i evolució de la població provincial entre 2008 i 2021

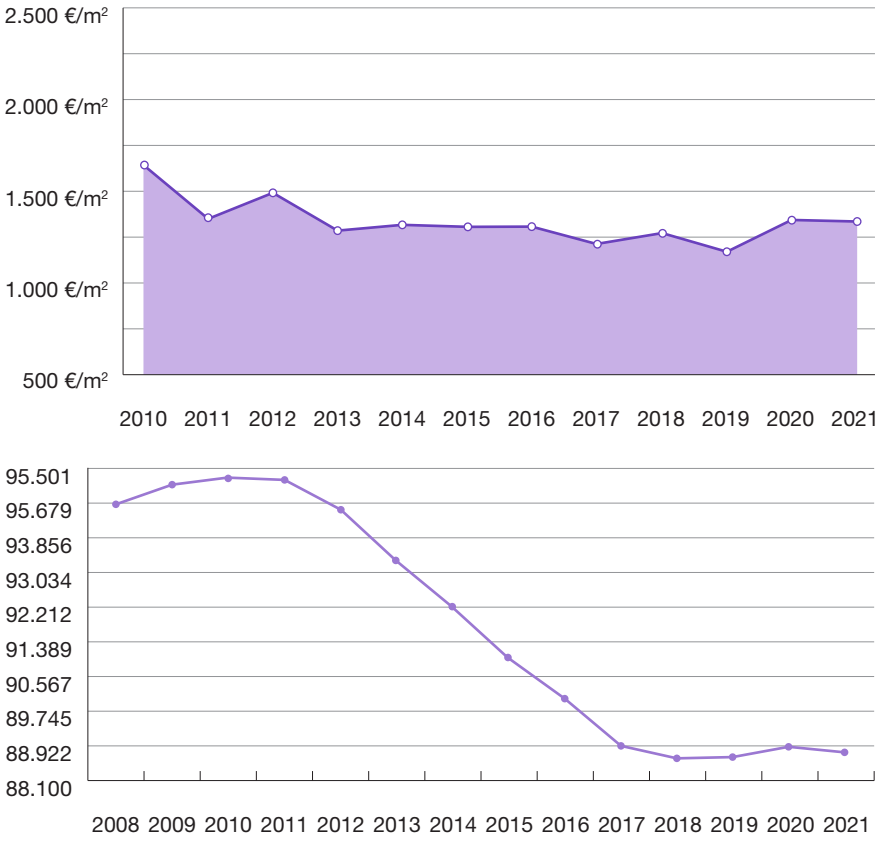

Font: elaboració pròpia a partir de Fotocasa (2022) i INE (2022).

patit i pateixen el problema de la despoblació, de forma que si a aquest escenari de crisi social i demogràfica s'afegeix la manca d'oferta d'habitatge per a nouvinguts, el panorama per a moltes poblacions és desolador. No obstant això, històricament parlant, moltes poblacions rurals, per no dir totes, han funcionat, crescut i sobretot s'han organitzat a l'ombra d'una institució aliena a l'Estat i a l'empresa privada: els béns comunals. Els béns comunals com a conjunt d'espais i de tradicions de gestió basades en la comunitat i en un dret consuetudinari han sigut fonamentals al llarg de la història per a l'organització i reproducció social d'aquestes comunitats. En el cas dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó, els béns comunals jugaren un rol molt important, especialment en el món masover o de l'hàbitat dispers de la muntanya mediterrània. La seua decadència ha anat en paral·lel amb les dinàmiques de despoblació que han experimentat nombroses àrees rurals des de fa més d'un segle. Malgrat tot, l'interès acadèmic i polític en els últims segles s'ha centrat més genèricament en el fenomen de la despoblació en si que en una de les seues causes principals: la crisi i desmantellament dels béns comunals com a conjunt d'edificacions, normatives i usos del sòl. La desaparició per tant dels béns comunals al medi rural està relacionada amb la crisi de l'habitatge que també pateix des de fa dècades el medi rural.

No tracta, però, aquest capítol de fer una exaltació nostàlgica d'un passat idíl·lic de pau i harmonia rural i abundància d'habitatge i de serveis gràcies al béns comunals. Com totes les institucions humanes, els conflictes i contradiccions en la gestió comunitària de la terra, els boscos o el poble mateix, podien aparèixer amb una certa freqüència. Més aviat, l'objectiu d'aquest capítol és, per una banda, reivindicar la importància dels béns comunals per a la vida rural, i per altra banda, extreure idees de segles d'experiència i vigència de béns comunals per reflexionar sobre noves possibilitats d'habitar el rural i d'encetar polítiques d'habitatge més enllà de les regles del mercat i de l'administració pública, com és el cas de la masoveria i de la custòdia del territori.

2. Béns comunals i despoblació

La preocupació per la despoblació no és ni de lluny un fenomen contemporani, sinó que ha sigut constant durant tota la història medieval i moderna d'Espanya. Els intents de colonització d'àrees rurals despoblades tenen el seu origen en la reconquesta cristiana de la Península a partir del segle XI, però continuaren al llarg de tota la història, com al

segle XVIII amb els intents de colonització de Sierra Morena (Cervera, 2019). Més modernament, i sobretot després del desastre del 98, aquesta preocupació passà a ser considerada com un dels múltiples problemes que explicaven la llarga decadència de l'antic imperi. Tal com explica Sergio Campos, en 1899 es va publicar: *El pauperismo en Álava. Inmigración a la capital: medios de combatirla*, d'Eulogio Serdán y Aguirregaviria, i en 1926, *Gravísimo problema nacional, al engrandecer las ciudades se ayuda a la despoblación de los campos y se fomenta la pobreza y la miseria del país*, d'Emilio Zurano Muñoz (Campos, 2018). Són força coneguts els intents d'assentar població al medi rural mitjançant l'Instituto Nacional de Colonización durant el franquisme. Tanmateix, va ser en aquesta època quan es va produir la major crisi demogràfica de la història contemporània d'Espanya (Gómez, 2004: 17), motivada per l'enfonsament de l'agricultura i ramaderia tradicionals, molt vinculada amb els béns comunals per cert, així com per la posada en marxa d'una sèrie de polítiques d'Estat que incentivaren el buidatge demogràfic del camp, des de polítiques hidràuliques a forestals, fiscals o de serveis (Del Romero, 2018).

Figura 3. Saldos migratoris nets per comunitats autònomes 1971-1980. El mapa de l'esquerra mostra saldos superiors a 15.000 migrants, i el de la dreta saldos d'entre 5.000 i 15.000 migrants

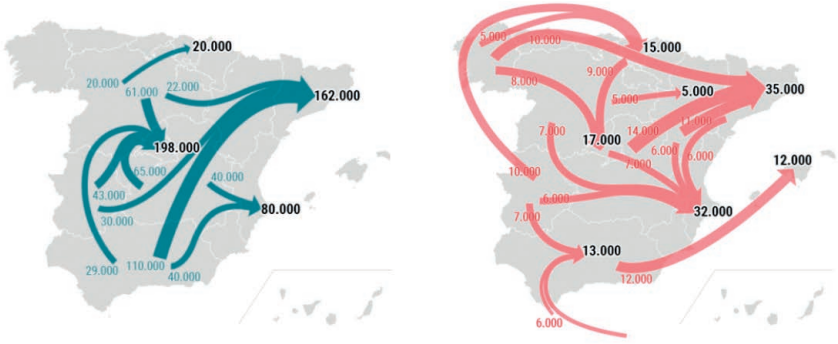

Font: Rodríguez-Rata (2022).

Amb la recuperació de la democràcia i el nou Estat de les autonomies, la despoblació rural va esdevindre una preocupació política i acadèmica secundària, donat que l'èxode rural començà a minvar dràsticament a partir de la dècada dels vuitanta, però mai no arribà a aturar-se. Es va començar a consolidar una certa sensibilització respecte a la pèrdua patrimonial, d'identitat, i fins i tot ambiental que suposava l'abandonament

de pobles, tant des del terreny literari i cultural amb la publicació de la novel·la *La Lluvia amarilla* de Julio Llamazares, com des de l'Acadèmia amb la publicació d'un treball pioner sobre les conseqüències de la despoblació al Pirineu català a mitjans dels noranta (López *et al*., 1996). No obstant això, durant els anys del *boom* de la construcció i del turisme rural, algunes àrees experimentaren un cert repunt demogràfic de forma que aquesta línia de recerca va tornar a caure gairebé en l'oblit. Amb la crisi financera internacional del 2008, que també va suposar una important crisi demogràfica amb la marxa de famílies migrants que havien vingut anys enrere, i l'encetament de noves dinàmiques migratòries cap a la ciutat per part de joves qualificats (González-Leonardo i López-Gay, 2021), va emergir finalment una preocupació social i política pel problema de la despoblació. Va sorgir de la mà de periodistes i escriptors com ara Gancedo (2015), López (2017), Del Molino (2016) o Cerdà (2017). Aquests treballs, que es mouen entre la crònica periodística nostàlgica i una certa crítica general pel desastre de la despoblació, van aconseguir que aquesta es convertís en un fenomen mediàtic i conseqüentment en un problema a atendre a l'agenda política.

Actualment, la despoblació és una preocupació social i política, encara que fins ara no s'ha traslladat a cap política o pla concret a escala estatal, tot i el compromís d'assumir aquest problema des del govern amb la creació del Ministeri de Transició Ecològica i Repte Demogràfic, i el nomenament de nombrosos comissionats per a la despoblació, oficines i agendes d'àmbit autonòmic. Les poques mesures que des d'aquestes noves institucions s'anuncien se centren en polítiques de millora de carreteres, infraestructures digitals i serveis bàsics, i com a molt en alguna qüestió fiscal, però en cap moment es parla dels béns comunals com una de les institucions bàsiques en el funcionament de les àrees rurals. El de l'àmbit polític no és l'únic cas. La importància històrica de la formació i manteniment de béns comunals com a sosteniment de nombroses comunitats rurals és una qüestió freqüentment oblidada per la historiografia contemporània. Molts pocs treballs s'han encarregat d'estudiar l'evolució i crisi dels béns comunals com un element fonamental per entendre la crisi generalitzada del medi rural. Sens dubte, un dels treballs que més ha incidit en aquesta qüestió és el llibre de Laval i Dardot (2015), especialment a l'hora de relatar la història de la privatització dels béns comunals, des dels famosos *enclosures* del segle XVIII fins al cicle de l'aigua en l'actualitat a uns quants països, però amb una mirada interessant sobre la història de França. També cal esmentar els treballs de Hayes (2020) i sobretot de Shrubsole (2019) a l'hora de denunciar el procés de privatit-

zació massiva de béns comunals a Anglaterra, que ha fet que el seu medi rural estiga en gran part en mans de grans propietaris i inversors, i amb una població que també minva.

En el cas espanyol, autors com Algarra van més enllà quan afirmen que en la historiografia catalana «no hi ha rastre de poder polític popular, ni treball comunitari, ni ajuda mútua, ni béns comunals» (Algarra, 2015: 25). Per a aquest autor, en els llibres de secundària només es mostra la història i el patrimoni construït per a les elits, mentre que no hi ha rastre de la història ni de l'ampli ventall de patrimoni popular (Algarra, 2015: 21). Molts d'aquests béns comunals en forma d'edificis, deveses, hortes i boscos foren el sosteniment bàsic de gran part de les comunitats rurals de la península Ibèrica. El seu procés gradual de privatització, sobretot a partir de les desamortitzacions, que en moltes ocasions van expropiar no només béns de l'Església sinó també de comunals, sens dubte, va tindre un efecte en el procés d'abandonament de moltes comunitats, que ja va començar en alguns casos a finals del segle XIX. Els béns comunals que es començaren a privatitzar massivament arran de les desamortitzacions incloïen edificacions construïdes i mantingudes pel comú, com ara molins, batans, fargues o forns comunals, terres de secà, hortes i, sobretot, mont comunal, que en molts casos ocupava una superfície prou considerable del terme municipal, a voltes fins a un 40 % o més (Del Romero, 2018). No obstant això, a banda de parcel·les i edificacions, els béns comunals també eren immaterials i incorporaven un ampli i divers cos de normes de dret consuetudinari. Destaca la *derrota de mieses* a Castella i Aragó o dret a espigolar o passar amb els ramats per terrenys privats, un cop finalitzada la collita, o les tradicions d'ajuda mútua entre veïns, sobretot per al manteniment de camins, ponts i vies públiques, que també eren béns comunals, així com de construcció i reparació d'edificis de la comunitat, començant per la casa del consell o de la vila. Aquestes tradicions de treball comunitari rebien molts noms, com ara *auzolan* al País Basc, *zofra* a Sòria, veïnal al País Valencià, *jornal de villa* a Castella, etc.

La destrucció dels béns comunals va continuar dècades després, amb el franquisme, de la mà de les polítiques de repoblació forestal. Aquestes repoblacions es desenvoluparen després de comprar finques forestals, i tot i que moltes provenien de desamortitzacions prèvies que havien incorporat mont comunal, no van ser pocs els casos en què es produïren expropiacions forçoses (Gómez i Mata, 1992: 45). Però el que no s'ha investigat encara a penes és la continuació dels processos de privatització de béns comunals en ple període democràtic, sobretot de bosc i muntanya de

titularitat poc clara, ja que els béns comunals gairebé mai no tenien escriptures ni una forma legal reconeguda per l'administració pública. Així relata un pastor basc la situació de l'aldea de Bernagoitia, al municipi d'Amorebieta-Etxano:

> «Últimamente la diputación está vallando [el monte], pese a ser del común, para plantar árboles. Subió Crispín a vigilar sus ovejas una tarde y las halló amontonadas y confundidas al encontrar cegados los pasos habituales, esos que ellas tan bien conocen. Cerradura por aquí, cerradura por allá, no tenían ni agua las pobres.» (Gancedo, 2015: 215)

Un cop pràcticament privatitzats els béns comunals i extingit gran part del dret consuetudinari al medi rural, l'única institució present al medi rural és l'administració pública mitjançant la figura dels ajuntaments, que gairebé no tenen competències ni recursos en els casos dels més petits, institució absolutament insuficient per fer front al problema de la despoblació i crisi sistèmica del medi rural, que planteja en una de les seues facetes més visibles, el problema de l'habitatge prèviament referit.

3. Noves habitabilitats al medi rural a partir de l'experiència dels béns comunals

L'estudi dels béns comunals des del punt de vista històric és d'una gran complexitat per la manca de fonts escrites. Per una banda, a les terres de la Corona d'Aragó no es va fer cap estudi demogràfic o cadastral sistemàtic com el que sí que es va completar per a les terres de Castella, amb preguntes que pertocaven directament la tipologia i terres ocupades per béns comunals. Per altra banda, els acords a què s'arribava entre veïns, contractes o normes de funcionament rarament es plasmaven en documents, i si ho feien només han arribat als nostres dies vagues referències a partir d'expedients de litigis per terres, documents de compravenda o testaments en els quals es fa alguna referència a elements del comú per delimitar propietats. En resum, es podria dir que com que els béns comunals no eren jurisdicció directa ni reial, ni nobiliària, ni eclesiàstica, són molt poques les notícies sobre el seu funcionament. No obstant això, hi ha una forma de poblament històrica que en part descansa en els béns comunals, sobre la qual hi ha prou informació: la masia. La masoveria es

pot definir de manera molt general com un règim especial d'explotació indirecta d'un mas. Aquest mas el componen una sèrie de terres que solen incloure camps de secà, pastures i bosc, i en ocasions alguna petita horta junt a una font o riu. La masia com a propietat es compon, per tant, d'una sèrie de terres amb un mas, d'un propietari i d'una família masovera de pagesos que són els que treballaran la terra i viuran al mas (Amat, 1988: 69). Aquest règim d'explotació està associat a la parceria, la família masovera és usufructuària de l'espai del mas i de forma anual el propietari rep una part de la collita o de la producció de la masia en concepte de pagament per l'ús de la masia. No és fins a finals del segle XIX que el masover comença a pagar amb diners el contracte de masoveria al propietari (Saguer i Congost, 2016). Encara que la masoveria no és ni molt menys una institució estàtica ni igual en tots els territoris rurals i va evolucionant amb el temps, fins a la seua crisi a partir del segle XX consisteix generalment en un contracte d'explotació agrària en què l'arrendatari assumeix personalment els treballs associats al conreu de la terra i l'explotació de la finca, s'obliga personalment a residir en el mas, amb la seua família i el seu ramat, i per tant va molt més enllà d'un senzill arrendament de terres (Saguer i Congost, 2016: 4). El vincle familiar amb la terra i el mas és molt més fort que el d'un simple arrendatari. A això cal afegir que la societat masovera es recolza en béns comunals pel fet que aquest tipus predominant d'hàbitat dispers necessita per a la seua subsistència de drets de pas del ramat, accés a mont comunal, dret d'espigolar o de molta entre d'altres. Fins i tot, dins del mateix espai de la masia, que sol ser privat, aquests drets són vigents, tal com analitza Amat (1988: 71) en el cas de la masoveria al comtat de Besalú, on el masover té dret de recollida de llenya a la masia, sempre i quan no comporte la tala d'arbres.

Aquest model pràcticament oblidat al medi rural ha començat a tindre una reinterpretació en el món urbà en els darrers anys. Així, s'ha emprat com una fórmula relativament innovadora d'accés a l'habitatge impulsat en aquest cas per les administracions públiques com la Diputació de Barcelona, en un context de finals de la primera dècada del segle XXI d'emergència social pels desnonaments fruit de la crisi financera internacional. La mateixa Diputació defineix la masoveria urbana com un acord mitjançant el qual una persona propietària d'un habitatge en mal estat i desocupat, **en cedeix l'ús** per un temps determinat a una persona masovera **a canvi que n'assumeixi les obres de rehabilitació i manteniment** (DIBA, 2021). El contracte de masoveria s'incorpora per primera vegada i de forma pionera a l'ordenament jurídic català a partir de la Llei 18/2007 (DIBA, 2021). Anys després comencen a sorgir iniciatives

de masoveria urbana, sobretot a l'àmbit de Barcelona i província, per part de col·lectius, associacions d'arquitectes i administracions públiques que parteixen de la mateixa idea: la necessitat de superar la tradicional dicotomia compra/lloguer en l'accés a l'habitatge amb noves fórmules per abordar el problema de l'emergència en l'àmbit de l'habitatge. La més estesa en aquesta modalitat d'habitatge és la d'un contracte d'ocupació a canvi que els arrendataris costegen o efectuen obres de rehabilitació i condicionament d'edificis. Segons la Cambra de la Propietat Urbana de Manresa i el Bages, la masoveria urbana «s'endevina com una bona solució per rehabilitar immobles, però també per mantenir ocupats els habitatges, i evitar d'aquesta manera que es degradin i perdin valor. La clau de l'èxit està en poder engrescar persones en risc d'exclusió residencial amb ganes de viure en un habitatge a partir d'implicar el seu treball en el mateix, i trobar propietaris que confiïn en el projecte» (CPUMB, 2017).

No obstant això, molt poc té que vore aquest concepte modern i capitalista de masoveria urbana, segons el qual la masoveria es redueix a una mena d'ocupació temporal per a pobres sense casa, simplement per evitar la seua degradació al mercat de l'habitatge, de tal forma que en aquesta visió queda prou implícit que la masoveria simplement seria a curt termini i en llocs poc atractius per al mercat immobiliari. Cal recordar que el concepte tradicional de masoveria no només inclou la casa, sinó que és indissociable de les terres i de l'accés a una sèrie de béns comunals, i que fins i tot la relació entre masover i propietari històricament no encaixa en la dialèctica moderna propietari-llogater. Un altre concepte que sí que incorpora l'usdefruit de terres i boscos i que encaixa molt millor en la tradició rural de béns comunals, és la custòdia del territori.

La custòdia del territori s'entén com una filosofia que incentiva la conservació de la natura, del paisatge i del patrimoni cultural a propietats o parcel·les públiques o privades, les quals poden incloure habitatge o ser directament un habitatge. Els protagonistes són, per un costat un propietari, i per l'altre una entitat de custòdia que l'assessora per dur a terme una gestió de la seua propietat orientada a la conservació dels seus valors i recursos (Fundación Biodiversidad, 2017). Basora i Sabaté (2006) definiren la custòdia com un conjunt d'estratègies i instruments que pretenen implicar els propietaris i usuaris del territori en la conservació i el bon ús dels valors i dels recursos naturals, culturals i paisatgístics. Per tal d'aconseguir-ho, promou acords i mecanismes de col·laboració continua entre propietaris, entitats de custòdia i altres agents públics i privats. La custòdia del territori funciona, per tant, mitjançant mecanismes completament voluntaris i complementaris a la legislació ambiental pro-

vinent del dret públic, que involucren tant a propietaris particulars com a administracions públiques i associacions i tenen com a base el bé comú i la conservació a llarg termini dels valors naturals, culturals i paisatgístics del territori (Barreira *et al*., 2010). Solen ser objecte de projectes de custòdia del territori tot tipus de béns demanials com muntanyes, rius, aiguamolls, però també antics béns comunals i habitatges.

La custòdia del territori suposa en molts casos una tornada o reinterpretació dels béns comunals del medi rural des de diferents punts de vista. En primer lloc, destaquem que per engegar un projecte cal una comunitat, ja siga en forma d'entitat, col·lectiu, associació o grup de persones disposades a encetar un projecte de conservació o d'utilització d'un bé. En segon lloc, a l'igual que succeïa històricament, no hi ha cap relació econòmica pel mig amb un propietari públic o privat. Un projecte de custòdia no és un contracte de lloguer o d'arrendament per un preu simbòlic. És un acord durador entre un propietari i una comunitat, de forma que hi haurà un ús comunal del predi o parcel·la, sense que la comunitat n'esdevinga en cap moment propietària. En tercer lloc, molts acords de custòdia s'apliquen sobre trams de riu, àrees de muntanya, pastures o boscos que hui en dia són competència i propietat de l'administració pública (Domini Públic Hidràulic, per exemple), però que històricament foren béns comunals. Per últim, cal destacar que la custòdia del territori pot constituir una bona eina per a l'accés a l'habitatge al medi rural i, finalment, de lluita contra la despoblació, ja que a un propietari no li suposa una pèrdua de patrimoni, sinó el seu manteniment, mentre que per a un possible usuari o migrant al medi rural és una via d'accés a un habitatge sense el compromís de càrregues econòmiques més enllà de les pactades prèviament sobre possibles obres a realitzar a la propietat, ni la necessitat de permanència d'un temps més enllà del pactat per via contractual.

4. Algunes reflexions finals

Al medi rural, les polítiques públiques redistributives a penes han arribat a l'esfera de l'habitatge. En aquest capítol hem reflexionat sobre com els béns comunals foren un tret fonamental de les societats rurals i que la seua eliminació fou una raó més per a l'èxode rural. Avui, aquest medi rural necessita de nous habitants, encara que ni el mercat ni l'administració semblen capaços d'oferir-ne en condicions o preus adequats a potencials persones pobladores.

Davant d'aquest context, la masoveria, però especialment la custòdia del territori, esdevenen alternatives per a l'assentament de població al medi rural, que en el cas de la custòdia recupera en part l'esperit de comunitat característic dels béns i tradicions comunals en un marc de relacions no capitalistes propietari-usufructuari on tots dos guanyen. L'estudi dels béns comunals que encara funcionen o funcionaven històricament, pot ser una eina fonamental per construir noves sociabilitats i formes de viure en el medi rural mediterrani. Com a cloenda, s'ofereixen una sèrie d'idees per encetar un projecte de masoveria o custòdia amb una filosofia de gestió comunal, i a la llum de l'experiència de l'autor després de set anys de participació en diversos projectes d'aquest tipus:

- Un contracte de custòdia o masoveria deuria tindre una durada mínima de més de dos anys i no més de set renovables, amb una avaluació regular per les dues parts.
- Si el contracte s'aplica sobre un habitatge que necessita reformes, aquestes es deuen pactar prèviament i no deurien comportar obra estructural.
- És fonamental la negociació prèvia amb un propietari/a i que aquest/a no tinga objectius de venda o lloguer en el curt o mitjà termini i que vulga conservar la propietat.
- A molts pobles, encara queden tradicions i béns comunals. Un projecte de custòdia o masoveria deuria contemplar-los com un al·licient per encetar un projecte de vida o activitat.
- És molt aconsellable que l'ajuntament, encara que no participe directament, doni suport i incentive la masoveria o la custòdia i siga obert a nouvinguts.
- Recuperar béns comunals implica crear o recrear comunitat. Per a això és fonamental establir unes normes bàsiques de convivència, de drets i de deures de cada membre de la comunitat.
- Si es té cura de les relacions amb el veïnatge, el projecte de custòdia pot ser multiplicador i aconseguir un canvi social i cultural fonamental més important de cara al problema de la despoblació que la construcció d'una gran infraestructura o equipament.

El context legal de les noves habitabilitats rurals

Dolors Clavell i Aleix Canal
Advocats

Resum de les problemàtiques de l'habitatge en el món rural

Els problemes d'habitatge en el món rural presenten una casuística totalment diferenciada de la que es dona en el marc urbà i metropolità. Per dur a terme l'aproximació que es plasma en aquest capítol, hem tingut en compte els elements diferenciadors comentats en altres apartats de la present publicació, i que podríem resumir en els ítems següents:

1. Despoblació del món rural, en especial de la població jove i ben formada.
2. Habitatges buits, resultat de la despoblació.
3. Degradació del parc immobiliari d'habitatges per manca de conservació, fruit d'una demanda baixa, de l'envelliment dels habitants i de l'èxode rural.
4. Manca d'oferta de lloguer, en part per falta de demanda i en part per la degradació del parc.
5. Baix pressupost dels ajuntaments per dur a terme polítiques d'habitatge. Cal tenir en compte que els ajuntaments de l'entorn rural afronten grans despeses de manteniment de camins i boscos amb molt pocs recursos, ja que l'activitat humana i econòmica dels seus municipis no genera un gran volum d'ingressos.
6. Polítiques d'habitatge i normativa que s'han enfocat més pensant en els entorns urbans, sota la base de construcció d'HPO o la constitució de reserves de sòl per a la seva edificació, i polítiques centrades en les àrees de demanda forta i acreditada.
7. Alt cost dels lloguers per l'impacte de la demanda turística de segona residència en determinats nuclis.

En base a aquests aspectes, entenem que pot resultar d'interès analitzar règims de tinença dels habitatges que encaixin amb les necessitats i capacitat d'oferta del món rural, donant sortida a la seva problemàtica específica, que és fruit alhora de la manca d'oferta i de la degradació del parc.

Marc normatiu de l'anomenada «masoveria urbana»

Tenint en compte el marc general que s'ha descrit, una bona solució pot ser la masoveria urbana aplicada a l'àmbit rural, ja que conjuga al mateix temps dos factors clau: per una banda, satisfà una necessitat d'habitatge a preu baix a través d'habitatges que en aquest moment no estan dins del mercat, i de l'altra, coadjuva a la renovació i rehabilitació del parc immobiliari.

L'única definició legal de la masoveria urbana existent es troba continguda en l'article 3 de la Llei 18/2007, quan defineix el concepte en els termes següents: «contracte onerós en virtut del qual el propietari d'un immoble el cedeix al masover urbà perquè faci les obres de reparació, manteniment i millorament necessàries per tal que l'immoble sigui habitable o per mantenir-lo en condicions d'habitabilitat. Es regeix pel que hagin convingut les parts i, si no hi ha pacte, la durada del contracte és de cinc anys. Les obres han de constar en el contracte i el propietari el pot resoldre si el masover no les fa en el termini acordat, que, si no hi ha pacte, és de cinc anys».

Ni en la normativa estatal ni en cap altra norma autonòmica hi ha una major concreció d'aquest tipus de contracte (els juristes en diem «institucions jurídiques» o «negocis jurídics»).

No obstant aquesta manca de desenvolupament normatiu de la figura, podem extrapolar el concepte agafant els elements que consten en aquesta definició i posar-los en relació amb altres institucions legals que sí que estan regulades de forma concreta.

Així, la masoveria urbana presenta característiques molt similars al contracte de «masoveria agrícola», la qual –ara sí– té un contingut específic regulat en els articles 623-33 del Llibre cinquè del Codi Civil de Catalunya, on es determina que es tracta d'aquell contracte de parceria en el qual també s'inclou, a favor del parcer, el dret d'utilització del mas. Per tant, en el contracte de «masoveria agrícola» el dret a l'ús de l'habitatge es configura com un element accessori d'un altre contracte principal, que és el de cultiu i utilització de l'explotació agrícola.

Malgrat això, la resta de preceptes i principis dels contractes de parceria i masoveria agrícola, que estan regulats en la Llei 49/2003 d'arrendaments rústics, es concentren a regular els contractes d'arrendament en el marc de l'explotació agrícola d'una finca, excloent del seu àmbit d'aplicació qualsevol altre tipologia de contracte amb finalitats diferents. Aquesta aproximació, tan vinculada a l'explotació agrícola, provoca que la regulació resulti de difícil encaix en la figura de la masoveria urbana.

Per tant, amb la idea de determinar un marc normatiu sobre aquest concepte ens haurem de centrar en altres institucions afins a la idea però pensades per a altres tipologies de contractes diferents de la masoveria urbana, i fruit d'aquest examen podrem concloure quina figura pot encaixar millor amb les necessitats que se'ns plantegen.

Tenint això clar, hem de posar en relleu un altre aspecte important en tot el que estem comentant, que és la presència o no d'una cooperativa que s'interposi entre la propietat de la finca i el seu usuari final. I diem que és un aspecte clau perquè jurídicament no és el mateix establir un nivell de relació contractual (com seria el que tindria el propietari amb el/s masover/s), que dos nivells de relació contractual (un entre el propietari i la cooperativa, i un altre entre la cooperativa i els masovers o usuaris de l'habitatge).

Això és així perquè en dret parlem del principi de «relativitat dels contractes», que implica que determinats contractes només generen drets i obligacions per a les persones que els signen, és a dir, que no vinculen tercers (com podria ser, en el marc del que estem comentant, la vinculació que hi hauria entre la propietat i l'usuari final de l'habitatge). Tot i que aquest principi té algunes excepcions (que tot seguit comentarem), haurem de tenir-lo present per entendre el joc de drets i obligacions que se generen en l'esquema del qual estem parlant i determinar quina és la millor solució normativa.

A aquest aspecte cal afegir-ne un altre que hi està indirectament relacionat: quin és el caràcter real o personal dels drets i les obligacions. D'aquesta manera, ens referim als drets reals quan parlem de drets que van vinculats a una cosa o a un immoble (un exemple seria el dret de propietat d'un habitatge). En canvi, parlem de drets personals quan ens referim a drets que van vinculats a una persona (per exemple, el dret d'arrendament sobre un habitatge per la cooperativa que n'és l'arrendatària). D'aquesta manera, els drets de naturalesa real perviuen amb independència de les vicissituds dels seus titulars (per exemple, en cas de defunció del titular, són transmissibles), cosa que no passa amb els drets de naturalesa personal.

Sota aquests paràmetres, examinarem tres institucions legals diferents, que entenem que poden ser útils per donar cobertura a la utilització dels habitatges a través de contractes de masoveria urbana, i que serien: el contracte d'arrendament, la utilització a través de dret de superfície, i el dret d'usdefruit temporal. Les veiem seguidament.

a) Contracte d'arrendament d'habitatge

El contracte d'arrendament d'habitatge és aquell a través del qual l'arrendador (que no sempre és el propietari), cedeix a una altra persona o persones la utilització d'un habitatge, per un temps determinat. Les principals característiques, a l'efecte de la nostra anàlisi, són les següents:

1. És un dret de naturalesa personal, de manera que no és transmissible a tercers.
2. És un contracte que no requereix formalitats específiques.
3. Està regulat en la Llei 29/1994 i, en determinades condicions, en el Codi Civil comú (articles 1.546 a 1.582).
4. És susceptible de ser inscrit al Registre de la Propietat, si bé en aquest cas caldrà procedir a l'atorgament de la corresponent escriptura pública.
5. No és possible el sotsarrendament total, si bé sí que és possible el sotsarrendament parcial.

Encara que no sigui imprescindible, resulta altament recomanable formalitzar sempre el contracte per escrit i, pel que fa a les obres, indicar terminis d'execució que permetin determinar l'estat de compliment del contracte.

Els principals problemes que ens trobarem per encaixar aquesta figura en la masoveria urbana és que la Llei d'arrendaments presenta una regulació molt concreta en relació amb els contractes d'habitatge, que no es poden alterar per pactes privats entre les parts que puguin modular els drets dels ocupants, i que no estan configurats o pensats per permetre la posterior transmissió d'aquest dret, fet que provoca que només sigui una institució adient en cas de relacions contractuals directes propietat-usuari. Quan hi hagi una cooperativa, serà més difícil encaixar-la a través d'un contracte d'arrendament directe amb la propietat, si bé és possible regular la tinença dels usuaris de la cooperativa a través d'un dret d'arrendament, quan sigui escaient.

b) Dret de superfície

El dret de superfície es configura en el nostre sistema com un dret real de caràcter limitat, a través del qual es produeix una dissociació entre la propietat del sòl i la propietat de l'edificació sobre aquest sòl. En finalitzar el termini fixat per al dret de superfície, el que està edificat o construït reverteix en el propietari del sòl, de manera que aquest, en acabar el termini per al qual es va constituir el dret de superfície, fa seva l'edificació executada o rehabilitada pel superficiari (habitualment, sense dret a contraprestació addicional). Una peculiaritat del dret de superfície és que la mateixa llei estableix la possibilitat d'utilitzar-lo no només en noves edificacions, sinó també en edificacions a rehabilitar i fins i tot en departaments individualitzats integrats en una finca dividida en propietat horitzontal. Les principals característiques de cara a la nostra anàlisi són:

1. Es tracta d'un dret de naturalesa real.
2. Està regulat en l'article 1.611 del Codi Civil comú, articles 53 i 54 del Reial decret legislatiu 7/2015 (Text refós de la Llei de sòl i rehabilitació urbana), i 547-1 a 547-10 i 564-1 a 564-6, tots ells del Llibre V del Codi Civil de Catalunya.
3. Pel que fa a la regulació del dret de superfície dels solars que integren el patrimoni municipal de sòl i habitatge dels ajuntaments, cal tenir en compte en especial l'article 171 de Decret legislatiu 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme de Catalunya, que expressament es remet al règim i restriccions a la transmissió continguts en els articles 165 a 170 de la mateixa norma.
4. Requereix, com a formalitats per a la seva constitució, l'atorgament d'escriptura pública, en la qual s'han de fixar el temps de durada de la referida propietat temporal sobre el cos edificat o reformat i la resta d'elements del contracte, en cas que es vulgui pactar de forma diferent a allò que ja preveu la llei (sense incomplir-la).
5. Es pot atorgar per a un termini de fins a 99 anys.
6. El superficiari pot transmetre, gravar i explotar allò que s'ha construït sense cap limitació (tret del termini de vigència del dret de superfície), i també pot, si escau, procedir a la divisió horitzontal de la construcció objecte del dret de superfície.

Per tal d'encaixar el concepte de masoveria urbana dins d'aquesta institució, haurem de determinar clarament el contingut de les obres a executar i el termini per fer-ho. Per la seva naturalesa, probablement és

el contracte que millor s'assimila al concepte de masoveria urbana, ja que en la seva mateixa configuració també es parteix de la base que el superficiari (titular del dret temporal d'explotació), està obligat a executar una obra o gran rehabilitació en una finca que és de la seva propietat (l'edifici) però que roman en un terreny que és propietat del cedent (propietari del sòl).

c) Dret d'usdefruit

L'usdefruit és un dret real limitat, que suposa les facultats d'usar una cosa i de gaudir dels fruits que aquesta genera. Si tenim en compte que tota contraprestació per a l'eventual utilització d'una finca es considera un fruit civil d'aquella, veurem que, en relació amb un habitatge, un usufructuari pot alhora utilitzar l'habitatge per a ell mateix o cedir-ne totalment o parcialment el seu ús a tercers.

Les característiques més rellevants que presenta l'usdefruit de cara a la nostra anàlisi són:

1. És un dret de naturalesa real.
2. Està regulat essencialment de l'article 561-1 al 561-37, tots ells del Llibre V del Codi Civil de Catalunya, i 467 a 522 del Codi Civil comú.
3. Suposa les facultats d'usar i gaudir dels fruits de l'habitatge. Per tant, permet la cessió de l'habitatge a tercers amb o sense pagament de contraprestació.
4. No requereix una formalitat específica, però caldrà l'atorgament d'escriptura si es vol procedir a la seva inscripció.
5. No permet alterar les condicions essencials de la finca, sense consentiment del propietari.
6. Es pot atorgar per un termini de fins a 99 anys si és a favor de persones jurídiques, i si és a favor de persones físiques acostuma a tenir caràcter vitalici, tot i que no hi ha impediment per a terminis més curts o determinats.

L'usdefruit es presenta com una figura intermèdia entre l'arrendament i el dret de superfície. Si bé és cert que es tracta d'un dret real, està pensat per utilitzar la cosa sense alterar-la substancialment, i per tant pot presentar problemes si es volen dur a terme obres de molta entitat sobre la finca objecte del dret d'usdefruit.

Criteris aplicables per escollir la figura més adient

A partir del marc jurídic que hem plantejat, caldrà decidir en cada cas quina figura o institució legal específica serà la més adient per emparar un contracte que reguli l'ocupació d'un habitatge concret en un entorn rural determinat. O, dit d'una altra manera, quin contracte normativament regulat serà més útil per formalitzar el pacte consistent a cedir la tinença d'un habitatge de forma temporal a un grup de persones (per a la seva utilització directa) o a una cooperativa (per a la seva posterior cessió als seus socis i la utilització per part d'aquests), tenint en compte que la contraprestació d'aquesta utilització se satisfà en espècie (treballs d'arranjament o reforma de l'habitatge).

En aquest punt ens sembla útil distingir els següents supòsits:

Supòsit 1. Utilització de l'habitatge directament per part dels usuaris o masovers

En aquest cas, estem parlant d'un contracte entre la propietat de l'habitatge i el/s usuari/s de forma directa.

Si plantegem les diferents alternatives legals, en aquest esquema de funcionament probablement el més adient sigui un contracte d'arrendament amb un pagament en espècie. Val a dir que les parts poden determinar una durada més llarga dels terminis mínims previstos a la llei, que sigui proporcionada amb el cost de les obres a executar.

Assentem aquesta conclusió en els següents elements:

1. El contracte és més senzill de redactar i formalitzar, ja que no requereix formalitats específiques.
2. Els masovers quedaran suficientment protegits, ja que la regulació del dret d'arrendament és de caràcter tuïtiu (protector) per als llogaters.
3. És una figura sobradament coneguda i, per tant, atorga seguretat en la seva utilització sense necessitat d'assessorament específic.

Tot i així, s'haurà de tenir en compte que caldrà resoldre aspectes concrets en el marc del contracte, com l'establiment del cost mensual i l'import de la fiança.

Supòsit 2. Concertació del contracte a través de la cooperativa, amb posterior cessió del dret d'ús de l'habitatge als masovers

En aquest cas, la figura més adient serà la utilització del dret de superfície. Tot i que aquesta figura requereix de formalitats específiques (és necessària la seva inscripció perquè tingui plena efectivitat), també per aquest mateix motiu presenta més seguretat en la seva utilització i una vocació de permanència.

A més, la cooperativa no tindrà cap problema per a la cessió de la totalitat de la finca, i fins i tot la seva explotació (és a dir, la cessió amb contraprestació concreta). Pensem que la cooperativa tant pot establir amb els socis una relació de contraprestació fixa o a tant alçat (per compensar el dret d'ús fins a la seva extinció), o bé amb un pagament recurrent (com podria ser un arrendament, però a un preu inferior al de mercat si així es decideix).

A banda del fet que sigui un dret real, aquesta figura implica que es podrà transmetre (i si convé, es pot gravar o hipotecar) a tercers de forma autònoma i sense necessitat de consentiment per part del propietari, cosa que no passa amb el dret d'arrendament, per la seva naturalesa de dret personal.

El dret d'usdefruit temporal també es podria utilitzar en aquest esquema (té els mateixos avantatges i inconvenients que el dret de superfície), si bé convé tenir clar que l'usufructuari (titular del dret d'usdefruit) no pot alterar substancialment la cosa sobre la qual recau el seu dret i, per tant, quan la rehabilitació a executar sigui profunda o impliqui la modificació de la configuració física de l'habitatge, no resultarà convenient.

Altres elements a considerar

a) Compromisos pel que fa a les obres

Respecte a les obres a executar, considerem que caldrà enumerar, detallar i quantificar les partides, amb l'objectiu d'establir un preu del contracte en el cas de la masoveria, i en general per quantificar les obligacions assumides per l'ocupant/s de l'immoble.

També cal tenir en compte que el procés constructiu està altament tecnificat i especialitzat i, per tant, caldrà disposar dels serveis tècnics

corresponents per tal de validar les partides que siguin objecte d'execució, tant pel que fa a la direcció facultativa de l'obra (si escau), com des del punt de vista tècnic en relació amb les instal·lacions executades (butlletins i documentació necessària per als subministraments).

Finalment, també caldrà que alguna persona amb capacitat tècnica certifiqui l'acabament de l'obra a executar, per poder acreditar així el compliment de les obligacions de l'ocupant/s en relació amb el contracte.

b) Compliment de la normativa urbanística

És important conèixer quines són les previsions del planejament urbanístic, aplicables a un determinat immoble. Així, és el Pla urbanístic del municipi el que establirà les condicions d'ús i d'edificació vigents, que són d'obligat compliment.

També cal saber que, quan es tracta d'un habitatge, les condicions d'habitabilitat a complir estan determinades en el Decret 141/2012 i normativa complementària.

Des d'aquesta perspectiva, i assumint que estem tractant d'habitatges en l'àmbit rural, caldrà tenir en compte primerament que la legislació urbanística restringeix l'ús d'habitatge familiar en sòl no urbanitzable (amb l'objectiu de la seva preservació) i exigeix que aquest ús quedi vinculat a l'activitat agrícola. També hi ha limitacions legals a la segregació de finques i poden existir limitacions a la divisió horitzontal dels edificis existents. Així, únicament quan el municipi ho tingui específicament previst en el planejament municipal vigent (tant general com especial, a través del Catàleg que eventualment s'hagi aprovat) serà possible la divisió horitzontal d'aquestes construccions, d'acord amb el que estableix l'article 50-3 del TRLUC.

A aquests efectes, pot ser útil saber que la legislació d'habitatge (article 3.p) de la Llei 18/2007) permet actualment la novetat de l'anomenat «allotjament amb espais comuns complementaris», possibilitat que s'explica en l'exposició de motius del Decret 50/2020 de la manera següent:

> [...] la nova regulació dels allotjaments amb espais comuns complementaris ha de permetre desenvolupar **noves fórmules d'habitatge de lloguer**, amb una important demanda, però que avui no tenen encaix en l'actual marc normatiu perquè no les preveu. Aquestes noves tipologies d'habitatge compartit, essencialment el règim de lloguer, han d'abaratir el cost de l'emancipació dels joves i donar

> resposta a la creixent mobilitat laboral i formativa, però també permetre noves modalitats residencials d'altres franges de població com la gent gran.
>
> [...] Els allotjaments amb espais comuns es caracteritzen perquè, malgrat tenir **una superfície de l'espai privatiu inferior a la fixada per a la resta de tipologies d'habitatge**, la suma de l'espai privatiu i la part proporcional que li correspon dels espais comuns complementaris no pot ser inferior a la superfície mínima establerta a la normativa d'habitabilitat. D'altra banda, en aquesta nova tipologia d'habitatges **es prohibeix la divisió en propietat horitzontal, fet que propiciarà que es destinin al mercat de lloguer**.

Podem concloure que amb la novetat anterior el legislador està pensant en entorns urbans i no rurals, però convé conèixer la norma per estudiar si pot donar sortides en un cas concret.

En definitiva, cal ser molt curosos a l'hora de plantejar intervencions en terrenys que es trobin en sòl no urbanitzable, vetllant per l'encaix de la iniciativa que es vulgui dur a terme amb el planejament urbanístic vigent al municipi.

Conclusions

Del que hem exposat n'extraiem les conclusions que indiquem a continuació:

1. Per a contractes de masoveria urbana en àmbits rurals, concertats directament amb la propietat de l'habitatge per part dels seus usuaris finals o masovers, el més recomanable serà establir un contracte d'arrendament amb uns terminis que raonablement permetin l'amortització de la reforma o rehabilitació a executar.
2. Quan aquests contractes de masoveria urbana en àmbits rurals siguin concertats per mediació d'una cooperativa, serà recomanable la constitució d'un dret real de superfície i posteriorment cedir la utilització dels habitatges resultants als masovers.
3. En els contractes, caldrà preveure adequadament de quina manera se supervisen les partides a executar per part dels ocupants de l'immoble i com la propietat dona conformitat a l'execució d'aquestes partides o capítols.

4. Caldrà tenir en compte els usos urbanísticament previstos i, en especial, estudiar si és possible l'ús d'habitatge en el terreny. A aquests efectes, és imprescindible conèixer les previsions del planejament urbanístic del municipi on es trobi l'immoble.

Glossari

Arrendador: persona que concedeix el dret d'arrendament sobre un element patrimonial. Pot ser el ple propietari o l'usufructuari.

Arrendatari: titular del dret d'arrendament sobre un element patrimonial.

Concedent: titular del dret de propietat que concedeix el dret de superfície sobre una finca, o bé qualsevol altre dret real limitat.

Dret real limitat: dret real que no suposa la totalitat de les facultats del ple domini, sinó que només és objecte d'alguna(es) d'aquestes facultats.

Nu propietari: titular del dret de propietat d'un element patrimonial sobre el qual hi ha vigent un dret d'usdefruit, a favor d'un tercer.

Ple domini: propietat plena sobre un element patrimonial, sense cap tipus de limitació.

Ple propietari o titular del ple domini: persona que ostenta el dret de propietat sobre un element patrimonial, sense cap tipus de limitació.

Superficiari: titular del dret de superfície.

Usufructuari: titular del dret d'usdefruit.

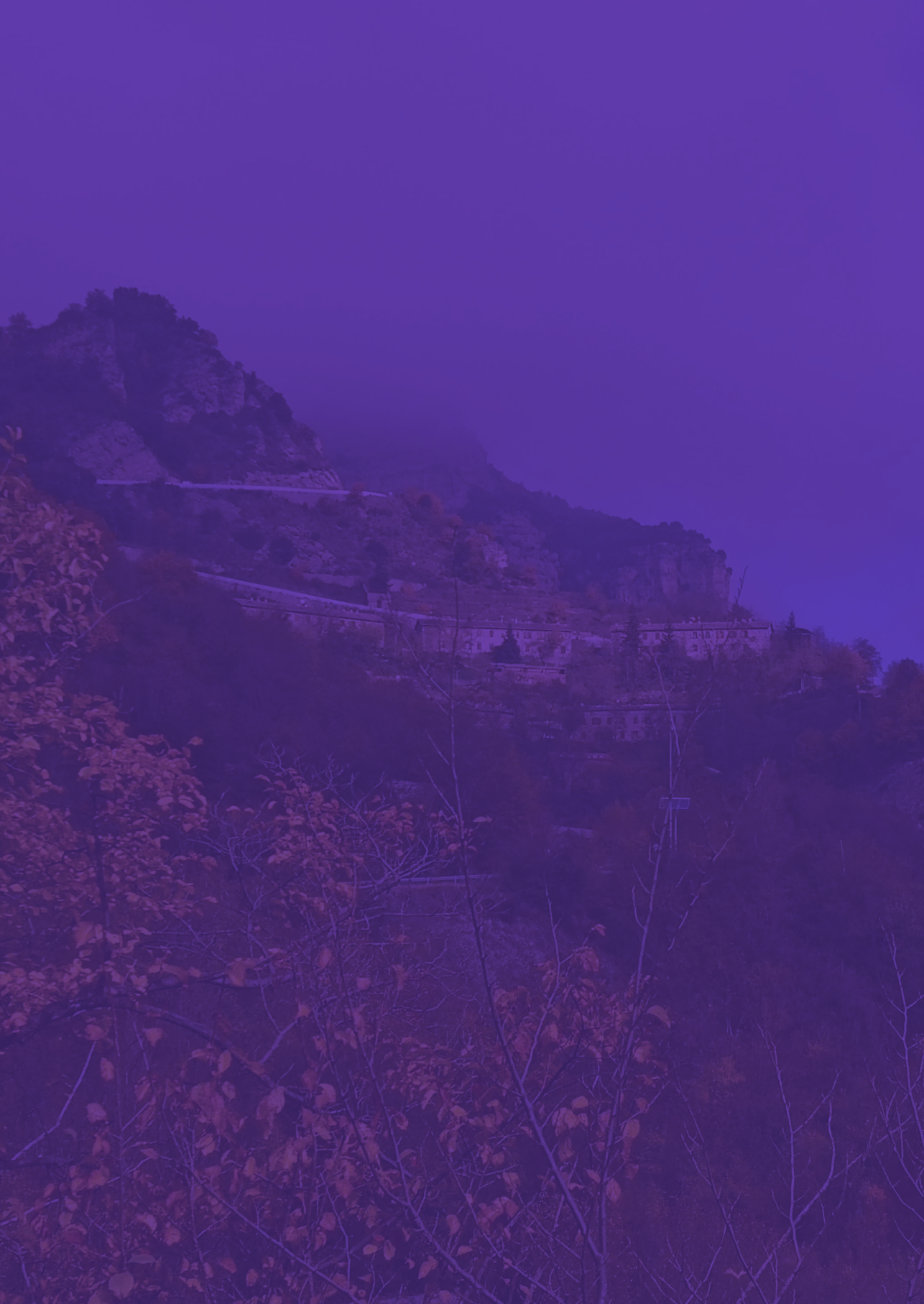

Secció III.
El Berguedà – Diagnòstic

Crònica del despoblament del Berguedà

Rosa Serra
Historiadora, Àmbit de Recerques del Berguedà

Les dades de l'evolució de la població del Berguedà des de l'inici del seu procés d'industrialització el 1858 fins a l'actualitat ens parlen de cicles de creixement i d'estancament, que afecten de manera molt desigual un extens territori de 1.185 km^2 i que, amb dades de censos i padrons del 2020, té una baixa densitat, 33,7 habitants per km^2. Les fases de creixement van associades a les etapes d'expansió industrial i als municipis amb condicions òptimes per a la industrialització, que es produí en gairebé tots ells a partir del naixement i creixement de les colònies industrials, tèxtils, mineres, cimenteres, químiques i agrícoles.

Només set dels trenta-un municipis han registrat un creixement positiu des de mitjan segle XIX fins al 2000, de nord a sud: Bagà, Cercs, Berga, Avià, Olvan, Gironella i Puig-reig; fins el 1975 ho havien fet Guardiola de Berguedà i la Pobla de Lillet. Tots vinculats al Llobregat, el riu del qual el geògraf francès Pierre Deffontaines va escriure: «[...] cap riu del món, potser, no ha estat objecte d'un aprofitament tan exhaustiu com l'indigent Llobregat».

A les portes dels grans canvis

El que avui és una comarca amb una identitat territorial forta, a mitjans del segle XIX era un vast territori que, si alguna cosa tenia en comú, era que compartia una situació d'aïllament i de crisi profunda.

L'aïllament venia donat per la inexistència de camins carreters que comuniquessin amb els nuclis urbans veïns més dinàmics com Manresa, Solsona, Vic, Ripoll o Puigcerdà; l'espessa xarxa de camins de bast només eren transitables amb rècules de mules. Pere Serra i Bosc, capità d'una companyia militar durant la Guerra del Francès, va escriure el 1814 un

Pontuario de la mayor parte de los caminos y veredas del Principado de Cataluña on va anotar les distàncies, en temps, entre les principals poblacions de Catalunya, que, pel que fa a bona part de la comarca, foren vigents fins a principis del segle xx. El 1861 el governador civil Ignacio Llasera Esteve, acompanyat dels enginyers de la Diputació de Barcelona, visità Berga on es reuní amb els alcaldes de la zona. Un dels periodistes que acompanyava el seguici va transcriure una de les converses:

> –¿Quién sois?
> –El Alcalde de Sardañola –contestaba el pobre labriego.
> –¿Y qué traéis de allí?
> –Miseria, señor.
> –¿Qué os falta?
> –Pesetas o trabajo, señor.

El governador es va comprometre a acabar les obres de la carretera fins a Berga i quan hi arribà el 1864 es va poder posar en marxa el servei de diligències que escurçà les 12 hores de camí fins a Manresa, a 5 hores. Les obres del pont de Cal Rosal no van començar fins el 1877 i fins aleshores calia travessar el Llobregat pel vell i estret pont d'Orniu.

Un règim dur de contractes de masoveria mantenia a pagès una gran quantitat de gent, la majoria dels 32.590 berguedans censats el 1857. Aquell any, els municipis que avui compten amb menys habitants de la comarca tenien xifres més altes: 379 a Fígols, 511 a Gisclareny, 578 a la Quar i 465 a Sant Jaume de Frontanyà, per exemple. Els nuclis més poblats i amb concentració urbana eren, a més de Berga (5.590), Borredà (2.293) i la Pobla de Lillet (2.146). Les xifres ens parlen d'un Alt Berguedà ple de gent i d'un Baix Berguedà més buit, especialment al peu del Llobregat, entre Gironella (763) i Balsareny (874), al Bages, la zona on a finals del xix hi haurà la més alta densitat de colònies tèxtils, especialment a Puig-reig que amb només 786 habitants el 1857, va veure néixer Cal Prat, Cal Cases, Cal Pons, Cal Marçal, Cal Vidal, Cal Riera o l'Ametlla de Merola.

La comarca vivia somorta en una economia agropecuària de subsistència, i per molta gent que pogués dedicar-se a fer de traginer o a vells oficis artesanals, necessitaven complementar els seus minsos ingressos amb altres activitats avui dia poc convencionals: treballs temporals de pastors, xolladors, segadors, venedors ambulants, santers i remeiers, captaires, dides i molts contrabandistes (Serra, 2001). Als nuclis urbans de Berga i Gironella resistien filadors i teixidors que treballaven amb velles màquines manuals.

Figura 1. Xifres de població per municipi a la comarca del Berguedà entre 1860 i 2020

Municipi	1860	1900	1930	1950	1975	2001	2010	2020
Avià	1.238	1.197	2.395	2.208	2.031	1.892	2.223	2.220
Bagà	1.051	800	1.021	1.275	2.113	2.091	2.361	2.140
Berga	5.606	5.747	6.816	8.379	12.978	14.509	17.161	16.760
Borredà	1.260	837	1.090	863	516	482	604	464
Capolat	545	237	340	316	184	60	82	84
Casserres	1.282	1.457	1.734	1.746	2.008	1.595	1.583	1.588
Castell de l'Areny	603	249	292	182	49	48	75	67
Castellar de N'Hug	1.005	573	616	415	153	186	187	156
Castellar del Riu	462	307	294	273	170	120	163	176
Cercs	919	532	1.976	3.186	2.658	1.439	1.326	1.150
Espunyola, l'	641	383	569	490	422	260	262	242
Fígols	397	219	324	314	58	49	54	43
Gironella	697	2.953	4.505	4.410	5.671	4.875	5.067	4.946
Gisclareny	486	225	185	136	24	25	33	26
Gósol	1.173	718	604	546	231	228	225	206
Guardiola de Berguedà	1.098	589	1.336	1.334	1.452	968	1.024	941
Montclar	477	353	361	361	286	120	112	139
Montmajor	1.136	694	866	1.016	749	459	483	469
Nou de Berguedà, la	517	262	501	460	181	160	155	162
Olvan	936	786	1.447	1.479	1.511	891	902	858
Pobla de Lillet, la	2.315	1.340	2.674	2.468	2.034	1.393	1.303	1.093
Puig-reig	728	3.709	5.518	5.745	5.747	4.275	4.333	4.295
Quar, la	491	281	244	200	58	76	59	49
Sagàs	615	343	478	499	281	156	141	145
Saldes	1.062	369	582	864	297	311	340	278
St. Jaume de Frontanyà	427	214	198	159	15	26	24	30
Sta. Maria de Merlès	740	403	612	604	410	163	162	184
Vallcebre	1.003	459	563	618	480	269	268	249
Vilada	923	502	790	765	643	537	516	419
Viver i Serrateix	834	479	669	622	585	196	188	172
Berguedà	**30.667**	**27.217**	**39.600**	**41.933**	**43.995**	**38.087**	**41.683**	**39.980**

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de censos i padrons de població.

Pagesos pobres o empobrits, masovers encara més pobres, frares i capellans de poca i mitja volada, botiguers i artesans amb poc calaix, i un important grup de gent que, reconvertits dels vells oficis de bandolers, contrabandistes i rodamons, esdevenien, en cada una de les tres carlinades, guerrillers que veien en l'Estat liberal, el progrés i la industrialització, l'esca de tots els pecats i la causa de tots els mals.

L'any 1873 els carlins van incendiar Gironella, Olvan, Bagà i Castellar de n'Hug. També l'Ajuntament de Puig-reig i el seu arxiu, amb una clara advertència contra l'administració local, les autoritats i els mateixos fabricants cotoners que hi havia instal·lats al poble. Els Pons, per exemple, que havien comprat els terrenys per construir la seva fàbrica a Puig-reig, no podien ni acostar-s'hi; estaven amenaçats de mort i van haver d'esperar la fi de la tercera carlinada, el 1875, per iniciar les obres.

El principi del canvi: a la recerca de l'energia gratuïta

Tot començà al peu del Llobregat, en el tram situat entre l'antic molí de Minoves, al punt que aviat serà Cal Rosal, i el de l'Ametlla de Merola, a Puig-reig. L'any 1858 els Rosal posaven en marxa la fàbrica del riu i el mateix any Lluís Rosal, àlies Né, Miquel Roca de Casserres i Esteve Monegal de Sant Llorenç de Morunys compren el molí de l'Ametlla de Casserres on comencen a construir una moderna fàbrica aprofitant la vella infraestructura de la resclosa i el canal. El 1860, Ramon Alsina Postius compra el molí fariner de Gironella i comença a construir una fàbrica de Cal Metre. El 1861 la societat Claret, Pla i Cia compra un tros de terra situada al costat del molí de Puig-reig on aixeca la fàbrica de Cal Cases. El 1862 Joan Teixidor demana permís per construir dues fàbriques, una a cada cantó de riu, a Cal Bassacs. El 1864 els Serra Feliu compren les terres i el molí de l'Ametlla de Merola.

A partir d'aleshores, el peu del Llobregat es converteix en un espai totalment valorat. Terrenys poc productius per a l'agricultura foren venuts a preus fins aleshores inimaginables als fabricants cotoners amb l'objectiu d'aprofitar l'aigua com a font d'energia. Els van comprar barats comparat amb el preu que es pagava als nuclis industrials, i a la primera tongada en va seguir una segona amb els Viladomiu, els Prat, els Pons, els Torra, els Comellas, els Vidal...

Qui eren aquesta colla d'emprenedors que tant de futur veien en aquell tros de riu? Doncs gairebé tots eren gent del país, berguedans i bagencs

–llevat dels fundadors de l'Ametlla de Merola, que eren de Vilassar (Maresme)–, que tornaven a casa amb la butxaca plena després d'una etapa d'aprenentatge i d'èxit professional a les ciutats industrials del litoral i de l'interior. Molt pocs es van poder acollir als beneficis de les lleis de colònies agrícoles que afavorien la colonització de zones buides a partir de la posta en marxa de projectes destinats a la indústria agropecuària que creessin allotjament, però el model de colònia es va imposar com l'opció més rendible (Serra, 2011).

La gent de la comarca, cansats de contractes de masoveria i de partides carlines, van veure en el món de la fàbrica i les transformacions que aquestes portaven una solució a la misèria que patien. El que tanta por els feia quan no ho coneixien, tot el que trasbalsava el seu món, es presentava ara com un futur esperançador. Les fàbriques donaven feina, primer, en l'etapa de construcció, per fer de picapedrers, paletes, manobres, fusters i traginers, i després de filadors i teixidors. Diners en metàllic –no parts de la collita– , i la possibilitat d'accedir a un habitatge i a uns serveis fins aleshores desconeguts.

S'ho miraven amb recel, i és que no feia gaire gràcia haver de dormir sota la teulada de la fàbrica tot esperant poder accedir a un dels habitatges que s'estaven construint, a ritme força més lent que la fàbrica, o haver de fer llargues i dures caminades per anar a treballar deu o dotze hores. Un cop aconseguit un habitatge van comprovar que eren petits per encabir-hi famílies extenses –força fills i filles, ties solteres i avis a més del matrimoni–, o que fins i tot havien de compartir amb altres famílies, a l'espera de trobar allotjaments als pobles i a les masoveries veïnes. Quedava clar, però, que la totalitat dels membres de la família podien treballar a la fàbrica, i que tots s'emportaven a casa un jornal després de moltes hores de treball, el qual, sumat, era molt més del que la majoria havia vist mai junt (Balcells i Serra, 2019).

Alt Berguedà: territori miner

Amb la construcció del ferrocarril Manresa-Berga-Guardiola entre els anys 1881 i 1904, la posta en marxa de la moderna mineria del carbó a Cercs a partir del 1895 i la fabricació de ciment a gran escala a la fàbrica Asland a la Pobla de Lillet el 1904, l'Alt Berguedà esdevé també un espai industrial que reclama molta mà d'obra masculina. El model de colònia, amb les singularitats pròpies de la mineria, també s'imposa a Sant Corneli, Sant Josep i La Consolació (Cercs) i a la colònia La Vall de Peguera

(Fígols), i al costat de les empreses cimenteres del Collet (Guardiola), de la fàbrica Asland del Clot del Moro, o de Carburos Metálicos, a Cal Rosal (Serra, 2020).

Amb la industrialització de l'Alt Berguedà, la vall del Llobregat, des de les fonts fins al delta, es converteix en el nervi de Catalunya (Serra, Piñero i Ferrer, 1997). Al Berguedà és al peu del riu, que travessa de nord a sud la comarca, on creixen els pobles antics –la Pobla de Lillet, Bagà i Cercs–, se'n funden de nous –Guardiola de Berguedà i Sant Salvador de la Vedella– i on les colònies industrials creen un espai urbanitzat i poblat que xucla, despobla, buida, els pobles allunyats del riu.

Figura 2. Municipis que creixen i decreixen al llarg del període 1860-2020. En verd els municipis que decreixen i en vermell els que creixen

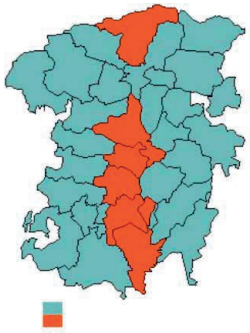

Font: Joaquim Recaño Valverde, 2021.

Finalment, la comarca esdevé un territori comunicat de nord a sud gràcies al tren: el 1914 va començar a circular el ferrocarril industrial que connectava l'estació de Guardiola de Berguedà amb la fàbrica de ciment Asland del Clot del Moro (Castellar de n'Hug), a tocar de la Pobla de Lillet. També per carretera, tot i que queda pendent i durant molt de temps la xarxa secundària i transversal.

Homes i dones a cavall entre dos segles

El Berguedà esdevindrà part d'aquesta Catalunya urbana i industrial, escenari de reivindicacions laborals i socials, i receptora de població d'arreu, oberta als canvis. Els primers que s'instal·len a la vall industrial provenen de les zones rurals veïnes, dones i cabalers de les masoveries veïnes, i famílies senceres de l'Alt Berguedà, del Lluçanès i el Solsonès. Després de més lluny.

A partir del 1910 es detecta una espectacular mobilitat que arriba fins al 60 %, la qual cosa indica que als empresaris els costava retenir els treballadors amb l'oferta de treball i la seva política social i paternalista. Moltes famílies treballadores no consideraven el sistema de colònia una solució definitiva a la seva vida, i el que en una primera etapa fou un reclam, feina i habitatge, aviat va esdevenir poca cosa si no s'hi afegeixen serveis, millores laborals i oportunitats de prosperar. Les famílies canviaven de colònia buscant millors condicions de vida i de treball, i fins i tot canviaven de riu i abandonaven les colònies per incorporar-se al treball industrial a les fàbriques urbanes. Una mobilitat que encara és més intensa en el sector miner, tant pel que fa a les categories professionals menys qualificades com en les més tècniques.

I és que la mà d'obra qualificada sempre fou escassa en una comarca i un país que vivia un intens procés d'industrialització. L'aprenentatge d'un ofici tèxtil o miner i l'expertesa professional van esdevenir un ascensor professional segur per poder escollir un lloc de treball més ben pagat dins del sistema, per abandonar la colònia i instal·lar-se al poble, o per traslladar-se a la capital de comarca o a la ciutat; també per oferir majors oportunitats als fills. Per això, un dels principals maldecaps dels empresaris tèxtils i miners fou sempre aconseguir mà d'obra, preferiblement qualificada, però sobretot mà d'obra.

Entre el 1910 i el 1930, el Berguedà es converteix en terra d'acollida de molts immigrants procedents del País Valencià, Aragó i Múrcia. La comarca és la cinquena en ordre de creixement fruit de la política de foment de la població impulsada pel govern i els grans empresaris a partir d'ofertes publicades a la premsa en les etapes de recerca més intensiva que s'allarga fins el 1965, especialment notable en els municipis miners durant els anys de la postguerra, on hi arriben primer homes i després les seves famílies procedents d'altres zones mineres.

L'explosió demogràfica es produeix entre el 1951 i el 1971, una vegada més de la mà de la immigració massiva, ara d'andalusos o andaluses, que omplen les colònies i els barris suburbials dels pobles industrials de tota la comarca. Les colònies tèxtils busquen noies treballadores a províncies poc industrialitzades, com Lleó, a les quals se'ls ensenya l'ofici i se les allotja a les cases de les noies, convents o pisos. L'any 1960, el 20,75 % dels berguedans vivien en colònies tèxtils.

És el període en què es registren els màxims de població activa: entre el 1960 i el 1970 al Berguedà, juntament amb les comarques tèxtils d'interior, l'índex d'ocupació supera la mitjana catalana. Dels 126 municipis catalans amb més de 5.000 habitants, Puig-reig i Gironella superen el

69 % de població activa, en gran part gràcies a l'alt índex d'ocupació de les dones en el sector tèxtil; el 1975 el percentatge s'enfila fins al 75 %.

El Berguedà assoleix el seu màxim poblacional l'any 1960, amb 47.953 habitants, al mateix temps que es produeix el gran èxode rural. Entre el 1945 i el 1969 pobles com Castell de l'Areny, Fígols, Castellar del Riu, Castellar de n'Hug, Sant Jaume de Frontanyà i la Quar havien perdut el 50 % de la seva població donant densitats de 3 hab./km^2 (*La Vanguardia*, 5-12-1969). Joaquim Recaño (Recaño, 2021) destaca la importància del factor geogràfic en el desenvolupament demogràfic de la comarca, amb un clar contrast entre els pobles de la muntanya situats a dreta i esquerra de la vall del Llobregat.

Un fenomen generalitzat perquè a Puig-reig, per exemple, que el 1960 assoleix el seu màxim amb 6.279 habitants, amb els habitatges de les colònies plens i el creixement urbà del poble, l'espai rural es buida en prop d'un centenar de cases, especialment les masoveries i les masies amb poca terra.

Desindustrialització i despoblament al Berguedà

Entre els anys 1976 i 1991 es produeix un canvi total. El creixement s'afebleix i fins i tot s'atura, fruit de l'enfonsament de la nupcialitat i de la natalitat i de l'important avenç del moviment emigratori fruit de la crisi del tèxtil i de la mineria: entre el 1970 i el 1986, la comarca va perdre un 16,3 % de la població activa, sobretot a Puig-reig i Gironella. Cercs, el poble miner per excel·lència, ha passat dels 4.148 habitants el 1960 a 1.150 el 2020, una pèrdua de població del 72,27 %.

Avui, la realitat del despoblament s'imposa a tota la comarca: divuit dels trenta-un municipis de l'actual Berguedà presenten densitats per sota dels 10 hab./km^2, i set per sota dels 3 hab./km^2. Gisclareny és avui el poble més petit de Catalunya, amb vint-i-sis habitants censats, molts més dels que hi viuen tot l'any. Una situació semblant a la de Sant Jaume de Frontanyà (30), Fígols (43), la Quar (49) o Capolat (84), on la realitat demogràfica és molt més crítica que el que les dades oficials del 2020 reflecteixen.

L'efecte del despoblament al peu del Llobregat és també evident a les colònies tèxtils, on el 1981 només hi restava un 11,54 % de la gent. El 3 de maig de 1980 va tancar portes la fàbrica de la colònia de Cal Riera (Puig-reig), on treballaven 380 persones, 215 de les quals vivien a la colònia, menys de la meitat de les que ho feien el 1965 (466). Segons dades

oficials del 2020 hi viuen 53 persones. La davallada demogràfica s'havia iniciat abans de la fi de la fàbrica, quan es produeix el tancament de l'escola i dels serveis, que el lloguer gratuït dels habitatges, envellits i que reclamaven urgentment reformes, no va poder frenar. Cal Riera i Cal Vidal són els dos casos més durs de les conseqüències de l'abandonament i de la crisi, una realitat que ja té més de quaranta anys, fruit d'un model socioeconòmic caduc, sense voluntat de transformació per part dels propietaris.

Figura 3. Cal Riera

Font: Arxiu Parc Fluvial de les Colònies del Llobregat.

Llevat de Berga, que el 2020 acumula el 41,9 % de la població comarcal amb 16.760 habitants, la resta dels municipis de la comarca han entrat en un procés de davallada demogràfica que sembla no tenir aturador.

Un futur vell

La comarca és incapaç de retenir el creixement vegetatiu mínim, i l'envelliment és una realitat més que evident, el 2019 amb un índex de 176.

Les projeccions per al 2030 situen el Berguedà amb un índex més elevat, sobretot a municipis com Vilada, Saldes o Vallcebre. El 2033 es preveu que l'Alt Berguedà sigui un dels territoris més envellits de Catalunya (Boixader, 2021).

Figura 4. Triangles d'envelliment de la població catalana

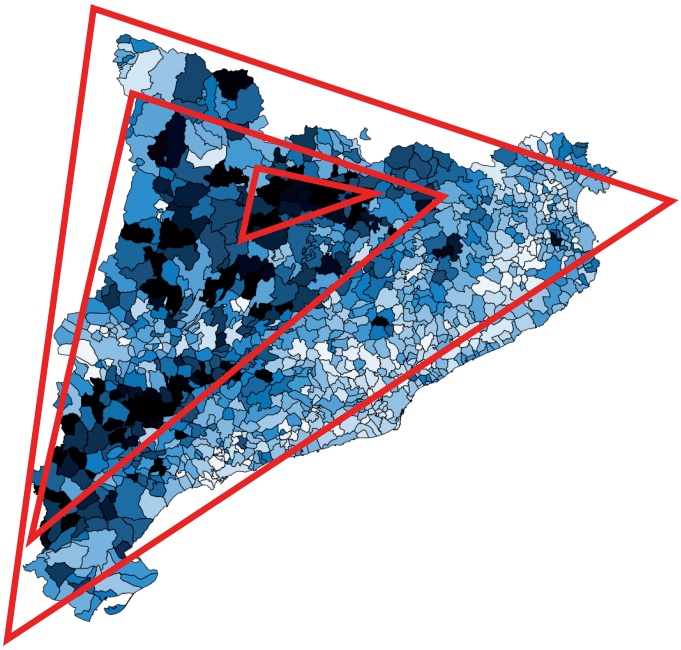

Font: elaboració pròpia a partir de dades padronals.

Les conseqüències d'aquest llarg i continuat procés de despoblament i d'envelliment són múltiples: pèrdua de PIB, fugida de talent, incapacitat d'impulsar projectes tractors de recuperació econòmica i demogràfica, desertització poblacional cada cop més cara i difícil de gestionar, crisi d'oportunitats, d'expectatives de futur, de capacitat de transformació. Les dades empíriques ho certifiquen (A. D., 2020).

No sembla que aquestes evidències hagin alertat suficientment les institucions comarcals i autonòmiques. El buit del món rural català es fa més i més gran i el desequilibri d'aquest petit país que és Catalunya s'agreuja. El que li passa al Berguedà no és un problema comarcal, és també el de totes les comarques veïnes, aquelles que eren territoris pont entre la zona urbana i la muntanya, entre la ciutat i el camp, i és per això que considerem que és un problema de país (Barrull, Jané i Jiménez 2021).

Com explica Recaño, ve de lluny: «El desequilibri entre població i territori, encara que de notable actualitat és la conseqüència d'un llarg i complex procés secular que ha afectat des de fa més d'un segle el conjunt de les terres catalanes de l'interior i, especialment, la comarca del Berguedà». A alguns dels que som fills i hereus directes del que fou una comarca industrial ens esgarrifa el buit que provoca aquest terrible despoblament, que no pal·lia allò que alguns qualifiquen com un nou paisatge d'oportunitats vinculades al sector de l'oci i els serveis turístics.

L'estat de l'habitatge a la comarca del Berguedà. 2018

Ramon Camps
Enginyer de Camins, Canals i Ports

Alfons Sort
Arquitecte

Diagnosi

Àmbits comarcals d'habitatge

Davant del repte d'abordar la temàtica de l'habitatge en un àmbit tan extens i variat com pot ser la comarca del Berguedà, se'ns van presentar d'entrada diverses consideracions a tenir en compte.

En primer lloc, cal considerar la matriu territorial de l'àmbit d'estudi, la comarca del Berguedà, com una realitat complexa, formada per un gran nombre de municipis (trenta-un concretament), amb realitats molt variades, tant pel que fa a aspectes de població o d'estructura de nuclis urbans, així com també variacions degudes a la pròpia morfologia del territori. La comarca del Berguedà és una comarca de transició, que va des dels plans de la Catalunya Central fins a les muntanyes del Prepirineu, motiu pel qual el seu territori presenta característiques molt variades.

La matriu física és bàsica a l'hora d'analitzar l'evolució històrica i les possibilitats actuals dels assentaments humans en el territori. Les característiques d'aquests assentaments, la seva estructura urbana i territorial, així com les infraestructures que els posen en relació i que els permeten tenir accés a determinats serveis, són aspectes que tenen una influència directa en el que és l'objecte d'estudi: l'habitatge. D'aquesta matriu física se'n deriven la majoria de condicionants que influeixen sobre l'existència o no d'un determinat tipus d'habitatge i la resposta que aquest pugui donar a les necessitats de la societat.

En aquesta línia, l'habitatge depèn directament del parc construït, o dels possibles creixements futurs, i aquests tenen una estreta relació

amb la matriu física i territorial de la comarca. Quantes construccions destinades a habitatge hi ha? Quantes que no són habitatge podrien ser-ho? En quin estat de conservació es troben? Estan buides o plenes? Es destinen a primera o segona residència? Es poden construir nous habitatges? Quantes construccions havien sigut habitatge i ja no ho són?... Són tan sols alguns dels interrogants que se'ns plantegen a l'hora d'abordar una realitat: el comptatge dels habitatges actuals a la comarca del Berguedà.

Per altra banda, l'estat d'aquests habitatges moltes vegades es veu més influenciat per les dinàmiques socioeconòmiques que no pas per la realitat física de l'entorn. És per això que l'activitat productiva, econòmica, les necessitats socials, etc. són altres aspectes a considerar a l'hora d'abordar la temàtica de l'habitatge.

Pel que fa a la població, que en definitiva és la destinatària de l'habitatge, la seva distribució és completament irregular, ja que és una de les comarques amb més micromunicipis de Catalunya (dels trenta-un municipis vint tenen menys de cinc-cents habitants, i d'aquests cinc en tenen menys de cent), i alguns d'ells cobreixen vastes extensions de territori. Aquest fet s'ha tingut molt present a l'hora d'abordar les dades disponibles sobre població i habitatges en cada municipi, ja que en els molt petits, els nombres absoluts poden semblar irrisoris en comparació amb poblacions de mida gran, però en percentatge poden traduir-se en una important afectació que cal tenir present.

Davant d'aquest repte, abordar l'anàlisi de l'estat de l'habitatge en el conjunt del Berguedà amb aquesta multiplicitat de vectors que hi influeixen, es va creure convenient estructurar la realitat municipal de la comarca en àmbits supramunicipals que ens permetessin agrupar els diferents territoris i les diferents realitats.

Per aquest motiu, i com a pas previ a qualsevol futura anàlisi més detallada de quines són les problemàtiques, les oportunitats, les dinàmiques, els reptes, etc. en matèria d'habitatge de cada municipi, s'ha cregut necessari fer una primera proposta d'àmbits territorials, fent una anàlisi de les dades de què disposem, que ens indiquen que la situació de l'habitatge pot tenir unes característiques similars, sense oblidar que al final, i entrant en detall, cada cas pot tenir peculiaritats que en aquesta primera aproximació no quedin reflectides.

Es proposa una divisió en àmbits independent de la divisió municipal (tot i que força propera), que alhora recull la diversitat territorial de la comarca així com les seves principals dinàmiques socioeconòmiques i realitats físiques del parc construït. Aquesta divisió és només una pri-

mera aproximació que ens ha de permetre abordar una diagnosi sobre l'estat de l'habitatge del Berguedà d'una manera més precisa i assertiva.

En tot cas, creiem que aquesta proposta necessitaria d'un període de consulta i debat amb les diferents entitats municipals, per tal de contrastar si la lectura que es fa s'ajusta a la realitat, i per tal que es pogués complementar amb informació de primera mà, directament vinguda dels gestors més propers al territori com són les diferents administracions municipals.

Crèiem important fer aquests aclariments previs i aquestes consideracions per emmarcar el que a continuació s'exposarà, repetint que es tracta d'una primera aproximació oberta a debat, anàlisi i reconsideració, però que per altra banda consideràvem imprescindible per poder seguir avançant en una bona direcció a l'hora de plantejar qualsevol estudi sobre la realitat de l'habitatge.

Proposta d'àmbits

Els àmbits que presentem a continuació representen una divisió del territori que respon a la voluntat d'agrupar realitats compartides pel que fa a la temàtica de l'habitatge. D'aquesta manera, ens apareixen sis grups, sis àmbits on hem identificat que hi ha algun aspecte que diferencia aquest conjunt de la resta.

3.1. Eix/colònies Llobregat

A la meitat sud de la comarca del Berguedà hi trobem una important àrea, lligada a l'entorn del riu Llobregat que té una realitat diferenciada de la resta de la comarca, ja que és l'àmbit que va acollir les principals colònies tèxtils d'aquesta part sud. Lligada a la traça del riu, que indubtablement la caracteritza, aquesta àrea es troba travessada de nord a sud per una infraestructura de molta importància com és la C-16, autopista que uneix Barcelona i la Cerdanya, que creua tota la Catalunya Central i és un important eix vertebrador d'aquesta.

Aquest àmbit destaca principalment per la presència d'antigues colònies tèxtils, fet que ha propiciat que les poblacions que hi incloem, tinguin un elevat nombre d'habitants (sempre en el context del conjunt de la comarca). Històricament, però, i degut a la presència de les indústries tèxtils, el nombre d'habitants havia sigut molt superior a l'actual, fet que ha provocat que en l'actualitat la major part dels conjunts habitables de les colònies es trobin buits, ja que el tancament de les fàbriques va portar al posterior despoblament de les colònies associades a elles.

Figura 1. Mapa d'àmbits comarcals d'habitatge

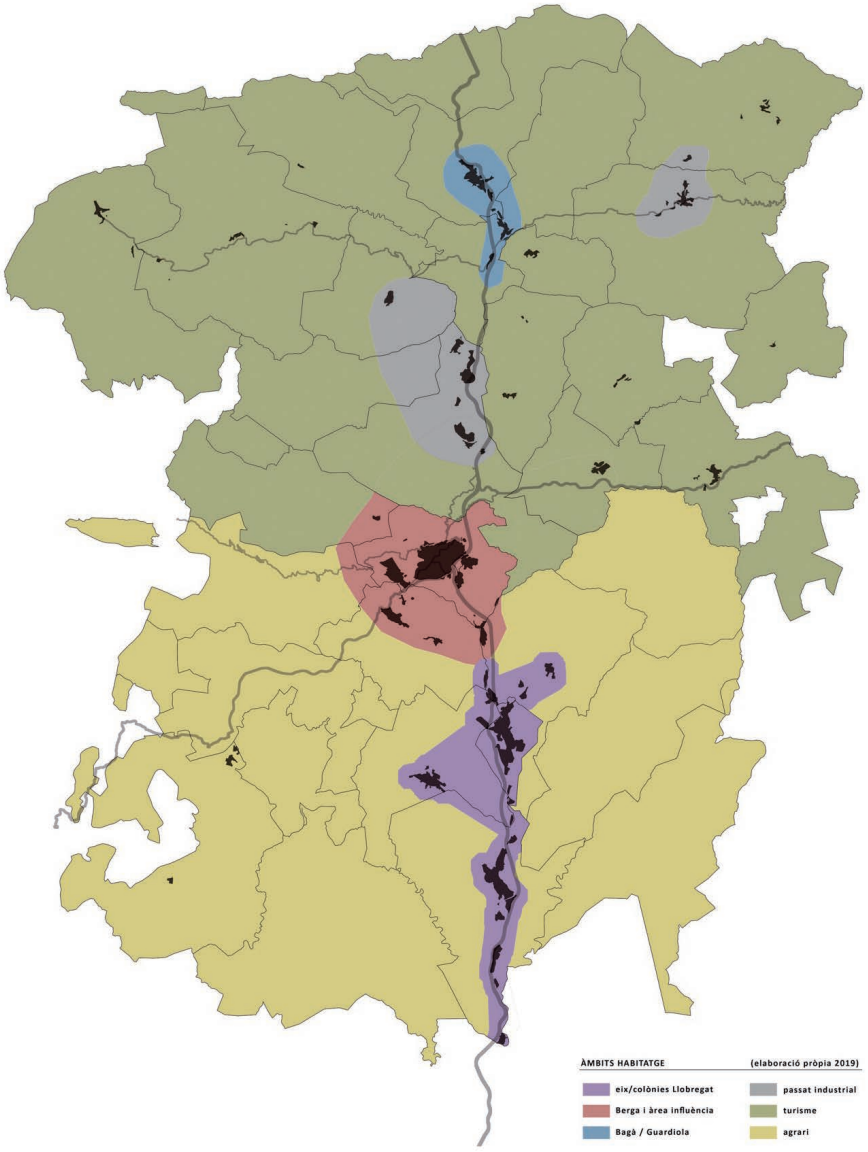

Font: elaboració pròpia.

Aquests conjunts construïts, que en l'actualitat es troben en una gran diversitat d'estats tant de conservació com d'ús, són espais amb una determinada trama i estructura urbana i una bona connectivitat a la xarxa d'infraestructures de transport, com la C-16, la qual ressegueix el traçat del riu que és on trobem aquests conjunts.

En l'actualitat acullen espais culturals, alguns equipaments, en algun cas mantenen la seva funció residencial, i són objecte de debat en la majoria dels plans urbans dels municipis als quals pertanyen. En aquests plans es reconsidera no tan sols el sòl que ja és residencial, sinó els usos admesos en el sòl qualificat a dia d'avui com a sòl industrial facilitant, amb la incorporació de nous usos, la possibilitat que el futur d'aquests espais, que són part del patrimoni tangible del passat tèxtil de Llobregat, es pugui mantenir.

Per aquest motiu s'ha considerat que la singularitat d'aquest àmbit, per la presència dels conjunts de les colònies tèxtils i per la seva hiperconnectivitat deguda a la C-16, mereix poder ser abordat conjuntament. Les oportunitats i els reptes que poden suposar aquests espais pel que fa a la situació de l'habitatge en aquestes zones, ens haurien de permetre establir pautes per poder fer un diagnòstic acurat de cadascun dels municipis, i en un futur poder traçar les línies de treball més adequades.

Colònia Cal Marçal

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

Colònia Cal Pons

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

3.2. Berga i àrea d'influència

En aquest segon àmbit, com el seu nom indica, s'ha cregut necessari diferenciar el nucli de la ciutat de Berga i la seva àrea immediata d'influència de la resta de zones de la comarca, ja que per diferents factors identifiquem que les dinàmiques quant a l'habitatge aquí són substancialment diferents de les que podem observar a la resta de la comarca.

El simple fet que es tracti d'una capital de comarca implica que molts dels serveis d'aquest territori es concentrin aquí, i això porta que, com a conseqüència, la majoria de la població resideixi en aquesta àrea. A més, la seva proximitat als eixos de comunicació, tant la C-16 com la C-26, i la seva posició central a la comarca, encara la singularitzen més respecte de la resta.

Històricament, la ciutat de Berga ha tingut una importància cabdal en la vertebració del territori de la Catalunya Vella, i posteriorment en el que coneixem com a Catalunya Central, exercint una important centralitat, tant de la comarca del Berguedà com del conjunt de la Catalunya Central. L'organització del territori en comarques, a vegades amb més o menys encert, respon a dinàmiques històriques de relació, a lògiques paisatgístiques i territorials i de gestió del territori, que a dia d'avui encara redescobrim en analitzar-ne l'estructura i composició.

A més, hem cregut que alguns nuclis poblacionals del seu entorn més immediat, a dia d'avui i degut a la seva gran connectivitat amb el centre, no es poden desvincular d'aquesta àrea, i comparteixen dinàmiques pel que fa a la situació de l'habitatge. Així el nucli d'Avià, Espinalbet o la Colònia de Cal Rosal i l'àrea de Coforb es poden arribar a considerar extensions de la centralitat comarcal que representa la ciutat de Berga. La interrelació entre aquests nuclis i la capital, degut a la seva proximitat física i a la facilitat de comunicació, ens duen a concloure de moment de manera preliminar, que el conjunt d'aquesta àrea pot presentar similituds a l'hora d'abordar la qüestió de l'habitatge.

Una de les principals potencialitats rau en el fet de ser la capital de la comarca, ja que per aquest simple fet concentra serveis i atrau població, i aquesta encara atrau més població, ja que les possibilitats de feina i la facilitat d'accés als serveis de qualsevol tipus, s'ajusten a la demanda majoritària. Malgrat tot, l'estancament en el creixement del nombre d'habitants, lligat a la crisi del sector de la construcció i a la falta d'unes polítiques urbanes clares, ha generat, com en la majoria de nuclis i àrees de similars característiques, diverses problemàtiques.

Berga vista des de Queralt

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

La gran demanda d'habitatge unifamiliar ha portat a la proliferació, en els últims quaranta anys, de les urbanitzacions i al despoblament dels nuclis històrics, degut tant a la tipologia de les edificacions com a la seva antiguitat i la facilitat o no d'adaptació a les necessitats d'avui. Això ha generat que grans àrees urbanes cèntriques, dedicades principalment a habitatge, es trobin en un avançat estat de deteriorament físic.

La singularitat, doncs, tant de la problemàtica com de les oportunitats d'aquesta àrea, així com de les seves dinàmiques socioeconòmiques i la seva localització com a centralitat en el territori, justifiquen, segons els criteris exposats anteriorment, la necessitat de poder ser abordades des de la seva especificitat.

Polígon industrial La Valldan

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

3.3. Bagà/Guardiola de Berguedà

A la part alta de la comarca, en la seva zona nord, ja immersos de ple en el Prepirineu català, trobem els nuclis de Bagà i de Guardiola de Berguedà, propers a la traça del riu i per tant a la principal via estructurant de la comarca, la C-16. Aquestes dues poblacions, creiem que mostren prou singularitats per ser tractades de manera conjunta, no tant per la similitud entre elles, ja que presenten moltes diferències tant d'evolució

històrica com d'estructura urbana, sinó pel sistema que conjuntament representen.

La seva disposició territorial, a la vall fluvial del Llobregat (i en l'afluent del Bastareny en el cas de Bagà), envoltades de muntanyes, les situa en les àrees properes al riu amb menor pendent del terreny i per tant susceptibles d'acollir creixements de mida considerable. L'orografia del lloc on se situen és el que les diferencia del seu entorn immediat.

Per altra banda, Bagà és el darrer enclavament on es podria haver assentat un nucli urbà de considerables dimensions, prèviament a la serralada del Cadí-Moixeró. Aquesta singularitat territorial ha fet que aquesta vila fos tradicionalment coneguda com la capital de l'Alt Berguedà, ja que històricament ha sigut el nucli de població més important, degut a la seva situació com a pas obligat en la ruta cap al nord des de la ciutat de Berga i dels Replans de la Catalunya Central.

Aquesta important influència fa que el nucli de Bagà sigui considerat una centralitat en l'àmbit de l'alt Llobregat, i per aquest motiu, i degut a la centralitat que exerceix, la població de Guardiola de Berguedà neix al voltant de l'encreuament de la C-16 i la B-402, la carretera de la Pobla de Lillet, on conflueixen també el Bastareny i el Llobregat, propera a la vila de Bagà, i a les sinergies que aquesta genera.

Pel conjunt de motius exposats anteriorment, territorials, històrics, socioeconòmics... creiem que cal abordar la qüestió de l'habitatge de manera conjunta en tot aquest àmbit, ja que els dos nuclis i els seus creixements formen part d'un mateix conjunt, i s'influencien mútuament. A més, es diferencien del seu entorn immediat que, com ja hem esmentat, en tractar-se d'una zona muntanyosa prepirinenca presenta una densitat d'ocupació humana molt baixa, i per tant, tant els petits nuclis com les grans àrees amb edificacions aïllades, necessiten poder abordar-se d'una altra manera.

Cal destacar que a dia d'avui, aquests nuclis, tot i ser de referència en la seva àrea immediata d'influència, disposen d'una via que els relaciona directament amb la capital de la comarca, la C-16, i que fa que la centralitat que podien exercir degut al seu aïllament es vegi reduïda. A més, l'existència del túnel del Cadí i la connexió amb la Cerdanya i l'eix pirinenc, la N-260 que uneix la Seu d'Urgell i Puigcerdà i els passos cap a França i Andorra, respectivament, han convertit aquestes poblacions en àrees de pas, destacant aquest fet davant de qualsevol altre, i per tant preveient que l'afectació que això pugui tenir en l'habitatge sigui un dels aspectes principals a contemplar.

Plaça porxada de Bagà

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

3.4. Passat industrial

Tradicionalment, la comarca del Berguedà ha estat lligada a la indústria, ja sigui la tèxtil o la minera, degut als recursos naturals de què disposa, des de l'aigua del riu Llobregat i la possibilitat d'aprofitar la seva força, fins a les reserves de carbó i ciment que trobem tant a la zona de Fígols i Vallcebre, com també a la Pobla de Lillet, amb la fàbrica de ciment Asland. A diferència de la zona sud de la comarca, on trobem un sistema de colònies tèxtils de les quals hem parlat anteriorment, que aprofiten el curs mitjà-alt del riu Llobregat, tant a la zona de Cercs-Fígols-Vallcebre, com a la Pobla de Lillet, observem certs trets característics d'àrees que han tingut un passat industrial de certa rellevància, lligats en ambdós casos a l'extracció minera, tot i que a la Pobla podem trobar-hi també indústria tèxtil.

Per aquest motiu, hem cregut convenient proposar un sol àmbit tot i no ser contigu, ja que es troba dividit en dues grans àrees que es poden considerar similars, o si més no que comparteixen molta casuística, degut precisament al seu passat industrial. El fet diferencial de l'àrea de les colònies de la zona sud de la comarca és la naturalesa de les explotacions industrials i dels assentaments que van generar, ja que tot i poder-se con-

siderar colònies industrials, la seva estructura urbana i l'època en què són construïdes són molt diferents, amb tot el que això implica.

L'existència d'antigues àrees industrials, com la cimentera, les mines de la zona de Fígols i Vallcebre, o la central tèrmica de Cercs, ofereixen una sèrie d'oportunitats al territori i als nuclis que les acullen com a pols d'atracció, com ja ha passat actualment amb el Museu de les Mines de Cercs, que forma part de la xarxa de Museus de la Ciència i la Tècnica de Catalunya. Conjuntament amb el valor patrimonial d'aquests espais com a part del paisatge cultural de la comarca. En canvi, a la zona sud, on hi ha les colònies tèxtils, hi trobem els espais que es destinaven a residència dels treballadors i que actualment presenten diferents estats de conservació.

La concentració de conjunts residencials lligats a l'explotació industrial es diferencia molt de la construcció tradicional d'habitatge que s'havia donat fins a la primera meitat del segle xx. Aquest fet diferencia clarament, a parer nostre, aquests àmbits respecte del seu entorn més immediat, ja que es poden generar oportunitats d'habitatge concretes i específiques. En aquest cas, les característiques del parc construït, independentment del seu estat de conservació o fins i tot de la ubicació territorial ens semblen suficients per poder abordar de manera diferenciada aquesta realitat.

Colònia minera Sant Josep

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

3.5. Turisme

Si bé és cert que el conjunt de la comarca del Berguedà és conegut per la seva oferta turística i d'oci, tant pel que fa al paisatge com per l'oferta cultural, a l'hora d'analitzar l'habitatge, trobem que hi ha àmplies àrees de la comarca on el turisme pot tenir una incidència molt gran. És per això que proposem que un altre àmbit d'estudi siguin totes aquelles zones on l'activitat turística pugui tenir una repercussió important, per sobre d'altres aspectes com el socioeconòmic, el territorial o fins i tot el nombre d'habitants.

Observem que la meitat nord de la comarca concentra aquells elements, principalment paisatgístics i/o naturals, que tenen una rellevància cabdal a l'hora de situar el Berguedà en el mapa. Les fonts del Llobregat a Castellar de n'Hug, el massís del Pedraforca a Saldes i Gósol, el Cadí-Moixeró a Gisclareny, els Rasos de Peguera, el curs alt de la riera de Merlès, la brama del cérvol, la temporada boletaire, el senderisme, les rutes dels bons homes, en definitiva, el paisatge prepirinenc, amb nom propi o de manera més genèrica, i tot allò que l'envolta diferencien aquesta part de la comarca.

Massanés

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

A més, degut a la morfologia del territori, aquest àmbit té una estructura molt determinada, ja que concentra en nuclis històrics de reduïdes dimensions, comparats amb els que trobem a l'eix del Llobregat, els principals assentaments urbans. Aquests es troben principalment al llarg de les principals vies de comunicació, com poden ser la C-26 i la B-400 i la B-402, que travessen la comarca d'orient a ponent. Malgrat l'existència d'aquests nuclis principals, l'ocupació d'aquest territori s'ha fet majoritàriament mitjançant edificacions aïllades, ja siguin cases pairals de més o menys importància, masoveries, bordes de pastors, etc., a més d'aquells nuclis disseminats, alguns dels quals es troben completament abandonats, o que en el millor dels casos formen part dels micromunicipis més poc poblats de la regió, amb poblacions inferiors als cent habitants

És per això que la forta atracció turística que tenen aquests territoris pot tenir una important afectació en l'habitatge ja que, a parer nostre, la gran activitat turística que veiem en aquesta àrea pot repercutir directament en l'existència de construccions destinades a habitatge. Si en el cas de les colònies tèxtils, o de les zones industrials destacàvem que els antics espais residencials que actualment estan en desús podrien ser futures

Saldes i el Pedraforca

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

àrees on recuperar o ubicar habitatge, en aquest cas ens trobem una situació molt diferent.

Si bé el turisme genera una important activitat econòmica i en alguns casos és el puntal econòmic del municipi, les seves dinàmiques podríem dir que «segresten» habitatge. La segona residència, el turisme rural en totes les seves fórmules, i fins i tot l'augment del cost dels habitatges, tant de lloguer com de compra, degut al major poder adquisitiu del «turista», que principalment prové de les grans zones urbanes del Principat, fan que l'accés a l'habitatge sigui difícil.

Per tant, i deixant clar que no es tracta ni de menystenir l'activitat turística de la resta de la comarca, ni d'abordar el fet turístic únicament com un problema, creiem que és important poder treballar aquest àmbit de manera comuna, amb estratègies que poden ser compartides i fins i tot complementar-se, ja que les dinàmiques d'aquesta àrea ens mostren el seu funcionament com a conjunt.

Sant Jaume de Frontanyà

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

3.6. Agrari

L'activitat agrària, que històricament ha sigut la més rellevant de la comarca, que li ha donat forma i n'ha sigut el motor econòmic durant

molts segles, passa a dia d'avui per una situació de deslocalització, per la qual els productes que genera la terra es transporten sovint a llocs llunyans del seu origen per ser consumits. Aquest fet va lligat a la despoblació del camp, seguint la tendència que s'observa a tot el Principat i a moltes altres zones del món. La població es va concentrant cada vegada més en zones urbanes, i deixa un territori amb unes singularitats que creiem que cal abordar de manera particular.

La zona sud del Berguedà, el que segons l'Observatori del Paisatge de Catalunya són els Replans del Berguedà, inclou municipis amb nuclis urbans de molt reduïdes dimensions, exceptuant la zona que comprèn l'eix del Llobregat, molt menors que els municipis «germans» de la zona prepirinenca. Això es deu al fet que l'ocupació d'aquest territori ha anat tradicionalment lligada a l'explotació del recurs agropecuari, tant de cultiu com de cria d'animals. Per això és on hi trobem més municipis disseminats, amb nuclis urbans que es redueixen en molts casos a dues o tres cases agrupades.

La dificultat de la vida al camp, ja sigui per les dinàmiques econòmiques del mercat d'avui, o pel fet que es fa difícil poder treballar en altres

Serrateix

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

sectors diferents de l'agrari, ha portat a què l'habitatge en aquests àmbits presenti unes singularitats que el diferencien de la resta de la comarca. La concentració de la major part de terres i d'edificacions en poques mans, lligada al fet que les normatives han tingut molt en compte el desenvolupament industrial d'aquest àmbit però poc present l'habitatge, han convertit aquest darrer en un bé escàs, si no inexistent.

L'estat de moltes construccions, la seva dispersió territorial, l'accés als serveis, el cost de reforma, l'estructura de la propietat, la regulació urbanística existent, etc. són elements comuns d'aquest àmbit, i creiem que el fan mereixedor d'un estudi diferenciat i concret. D'aquesta manera, les diverses iniciatives en matèria d'habitatge més innovadores o més tradicionals, poden oferir nous horitzons a aquestes àrees, que a dia d'avui semblen condemnades a una mort anunciada. Creiem de vital importància que el territori sigui treballat i gestionat pels seus habitants, i és per aquest motiu que ha de tenir gent que hi visqui, que el treballi i que, en definitiva, li doni un futur que no es limiti a considerar-lo només un recurs, i és en aquest punt on l'habitatge juga un paper cabdal, ja que el lloc on vivim és el que més arrelament ens genera.

Cases de turisme rural vistes des del Monestir de Santa Maria de Serrateix

Font: Dolors Rota Costa, 2021.

4. Conclusions

Com apuntàvem ja des d'un principi, la fase en la qual es troba aquest estudi és preliminar, la qual cosa fa que les conclusions que puguem presentar aquí no siguin definitives, sinó que més aviat es tracti de propostes o de línies estratègiques de treball que han d'estar en revisió i anàlisi durant les fases següents. La manca d'informació per part d'algunes administracions i la falta de dades actualitzades, així com el temps de redacció que ha tingut aquest estudi, han fet que més que unes conclusions molt concretes haguem pogut establir línies de treball per poder avançar en la tasca de l'estudi de l'habitatge a la comarca del Berguedà.

Així doncs, creiem necessari establir dues línies de treball principals que serien les tasques a dur a terme amb més immediatesa per tal de poder acabar de diagnosticar de manera correcta la situació de l'habitatge al Berguedà, i no quedar-nos amb la visió, distorsionada o no, no ho sabem, que ens ofereixen les dades i la informació que tenim a dia d'avui. Cal destacar que pel que fa als censos d'habitatge estem treballant amb dades de l'any 2011, fet que no ens permet concloure ni avançar massa més en l'estudi fins que no es trobi la manera adequada de poder actualitzar degudament aquesta informació.

Per aquest motiu, la primera línia de treball que es podria començar a implementar a escala municipal i comarcal ara mateix és la d'aconseguir uns censos d'habitatge actualitzats. Som conscients que aquesta és una tasca d'una gran dificultat i que en molts municipis és una feina titànica que demana molts recursos dels quals no disposen. Tot i això, creiem que encreuant les dades del padró amb els censos existents, amb subministraments, etc. es pot aconseguir una imatge prou acurada, sense haver de recórrer al tan temut, però alhora fiable, porta a porta.

La segona línia de treball consisteix a estructurar l'anàlisi d'aquestes informacions i de les dades recollides, així com endreçar territorialment la resposta que es pugui donar a les necessitats que s'identifiquin. Per aquest motiu, cal revisar i portar a cadascun dels municipis de la comarca la proposta dels àmbits d'habitatge perquè hi puguin dir la seva i contrastin si les singularitats aquí identificades s'ajusten o no a la realitat del municipi.

Avançar en l'estructura comarcal, una tasca que fins a dia d'avui no s'havia fet més enllà de classificacions segons el nombre d'habitants o divisions entre Alt i Baix Berguedà, ha de servir per poder treballar de manera més acurada i amb propostes concretes en cada àmbit.

Finalment, cal remarcar la possibilitat que tots els actors que influeixen en l'habitatge es trobin representats en algun tipus d'organisme, com podria ser una Taula de l'Habitatge o una comissió permanent de seguiment, d'àmbit comarcal ja que el que hem pogut observar és que és una qüestió viva, canviant i que requereix d'una atenció en moltes àrees diferents, tot un repte de treball en xarxa. Establir mecanismes de revisió constant i de treball que puguin tenir una agenda clara i unes metes clares ajudarà en qualsevol actuació futura que es vulgui dur a terme de manera eficaç.

Des del planejament: el cas del POUM de Vallcebre

Madalen González-Bereziartua
Professora associada, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

José González Baschwitz
Director de Taller d'Arquitectura i Territori SLP

Resum

La redacció del Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Vallcebre[1] aborda, en el marc de les competències del planejament urbanístic, alguns dels reptes als quals fan front avui dia els municipis petits, com són l'envelliment de la seva població, l'aïllament en relació amb les vies de comunicació, la manca d'habitatges assequibles o la cerca d'activitats econòmiques que possibilitin fixar la seva població i atraure'n de nova.

En aquest context, els valors naturals, paisatgístics, geològics i paleontològics del terme, així com la gran quantitat de població disseminada pel seu territori, poden ser la base d'un turisme compatible amb la seva cura i conservació.

Les estratègies adoptades se centren tant en l'ús del territori com en la dinàmica de la població. Aquestes estratègies parteixen d'un projecte d'ordenació de l'espai rural basat en l'explotació respectuosa de les seves característiques territorials i que s'estructura a partir de la reutilització de l'edificació tradicional (masies i cases rurals) i de la població disseminada del terme municipal. Així, es proposa la potenciació de l'activitat econòmica que es basa en les oportunitats pròpies de l'entorn, segons els objectius següents: el foment del turisme actiu, cultural i de natura; l'explotació agroforestal del territori, afavorint sistemes de custòdia que al mateix temps garanteixin la qualitat paisatgística; i l'objectiu de possi-

1. Equip redactor: Taller d'Arquitectura i Territori SLP, amb el suport de la Diputació de Barcelona.

bilitar activitats industrials o comercials derivades de la producció primària de l'entorn. Així mateix, pel que fa a la dinàmica de població, es preveuen mecanismes per tal de facilitar i flexibilitzar l'ús de masies i cases rurals. L'objectiu és que aquestes constitueixin una xarxa de suport de l'activitat relacionada amb el sòl rural. Aquestes propostes per a l'ús del territori es recolzen en una xarxa d'espais d'ús públic que possibiliten el desenvolupament de les estratègies descrites.

Pel que fa als criteris de creixement i transformació, l'estratègia es recolza, en primer lloc, en el paper del sòl urbà com a potenciador de l'espai rural, considerant la no necessitat de delimitar àrees de creixement. En segon lloc, s'opta per prioritzar la consolidació de les àrees ja urbanitzades i no consolidades, apostant per petites actuacions encaminades a resoldre problemes concrets de la xarxa i l'estructura urbana. En aquestes s'inclouran tipologies d'habitatge alternatives a la predominant unifamiliar aïllada. Per últim, s'aborda la necessitat de millorar el paisatge urbà, tant en referència a l'edificació com a la qualitat de la urbanització, per tal de facilitar l'assentament de població.

Introducció

La redacció del POUM de Vallcebre, actualment en tramitació per a la seva aprovació provisional,[2] suposa un repte i una oportunitat per fer front a alguns dels principals problemes que presenten els municipis petits. La seva posició geogràfica, al cor del Berguedà i a uns mil metres d'altitud, i el seu passat miner (activitat en la qual es va basar exclusivament el municipi fins al tancament de les mines als anys vuitanta) constitueixen els seus principals condicionants i, alhora, oportunitats, amb un entorn d'alt valor natural i poc explotat, però necessitat de buscar un equilibri entre la preservació i la potenciació d'aquests valors.

Objectius i estratègies per a Vallcebre

L'anàlisi del municipi de Vallcebre descobreix una situació marcada per quatre característiques que hauran de definir els objectius i la concreció de les estratègies del POUM:

2. Aprovat inicialment l'11 d'octubre del 2019.

- L'envelliment i la despoblació progressiva del terme municipal, que comporta el desequilibri en favor de la segona residència i una excessiva especialització en les activitats relacionades amb el turisme. Aquests factors tendeixen a dificultar l'accés a l'habitatge de població jove, agreujant el problema inicial.
- L'aïllament del municipi en relació amb les vies de comunicació i la cota en què se situa (uns mil metres), que dificulten el desenvolupament d'activitats econòmiques convencionals pròpies dels assentaments urbans, així com gran part de les activitats agràries.
- Els indubtables valors naturals, paisatgístics, geològics i paleontològics del terme municipal, que poden ser la base d'un turisme compatible amb la cura i conservació del territori.
- La gran quantitat de població disseminada pel territori municipal (més de cent vint masies catalogades), que es pot convertir en una xarxa que compagini l'explotació de la capacitat turística del municipi (basada en la cura i explotació agrària) i la fixació de població en el territori.

Davant d'aquest escenari, les estratègies adoptades s'estructuren sobre dos eixos principals: l'ús del territori i la dinàmica de població.

Amb relació a l'ús del territori, el POUM planteja diverses estratègies que parteixen d'un projecte d'ordenació de l'espai rural (Sòl No Urbanitzable segons la nomenclatura urbanística) basat en l'explotació respectuosa de les característiques pròpies del territori de Vallcebre i estructurat a partir de la reutilització de l'edificació tradicional (masies i cases rurals) i de la població disseminada del terme municipal:

- Potenciació d'activitats d'explotació respectuosa del sòl rústic, que compatibilitzen els usos relacionats amb el turisme de natura, l'explotació dels recursos naturals i agraris (horts, pastures, boscos), i la primera transformació de la producció d'aquestes activitats agràries.
- Suport de les activitats plantejades en la xarxa existent d'edificacions en el sòl rústic (masies i cases rurals), potenciant la reutilització i ampliació, si escau, de les edificacions perifèriques dels habitatges rurals, i limitant en la mesura possible l'aparició de noves edificacions que posin en perill els valors naturals i paisatgístics.
- Definir per al nucli urbà un paper de suport de les activitats basades en els recursos naturals i paisatgístics del terme. Per tant, no es planteja ni el creixement de la superfície urbana (tret dels espais

necessaris per donar-li una millor estructura), ni la creació d'espais d'activitat que no estiguin al servei de les estratègies descrites d'aprofitament de les característiques del territori. Es descarta, en conseqüència, la creació artificiosa d'espais d'activitat propis d'entorns urbans de majors dimensions, més ben comunicats (zones industrials, espais terciaris...).

Pel que fa a la dinàmica de població, les estratègies plantejades tenen un objectiu comú relacionat amb el context actual de pèrdua continuada i envelliment de la població,[3] davant de la qual el POUM planteja estratègies de recuperació del nivell de població resident.

Quadre comparatiu de la població oficial (padró maig del 2018) i la població real (residents durant més de 6 mesos l'any, segons aproximació de l'ajuntament) al nucli urbà i als disseminats

2018	Dades padró		Veïns reals	
	Persones	Domicilis	Persones	Domicilis
Nucli urbà	119	53	62	31
Disseminat	130	57	81	37
TOTAL	249	110	143	68

Font: extret de l'«Estudi de viabilitat per a la reconversió de Can Costa en edifici plurifamiliar d'HPO» del 2018.

En aquestes estratègies, es descarta la delimitació de noves àrees de creixement, ja que es calcula que el sòl delimitat actual, amb petits ajustos, pot permetre aquesta recuperació de població sense dificultat, tot destinant una porció important a la segona residència o a l'allotjament turístic. La taula següent mostra que els creixements del sòl urbà no consolidat comportarien un increment de setanta-cinc habitatges, sense tenir en compte la possible densificació que pogués tenir lloc al sòl urbà consolidat.

3. En relació amb les característiques de la població i la seva evolució, entre el 1996 i el 2012 es produeix un estancament de la població al voltant dels dos-cents setanta habitants, mentre que a partir del 2012 es percep una petita pèrdua de població total, situant-se per sota dels dos-cents cinquanta habitants. Aquest estancament es va produir després d'un període de decreixement continu des que, el 1965, assolí un màxim de població de gairebé uns mil habitants. Font: memòria d'informació del POUM de Vallcebre.

Creixement previst en sòl urbà no consolidat al nucli de Vallcebre (POUM de Vallcebre)

SNC	**Sol urbà no consolidat**		
PA	**Polígons d'actuació residencial**		
PA-1	Cal Peraire	17.293	43
PA-2	Torrent Les Falgueres	2.057	3
Total PAr		**19.350**	**46**
PMU-1	Balcó sud 1	3.078	9
PMU-2	Balcó sud 2	3.395	11
PMU-3	Pujada del Camp d'esports	5.561	9
Total PMU		**12.034**	**29**
Total SNC		**31.384**	**75**

Font: POUM de Vallcebre.

En conseqüència, les propostes del POUM, per tal de potenciar la recuperació de la població resident, es defineixen buscant els objectius següents:

- Amb l'objectiu de fixar la població disseminada, es proposa potenciar la xarxa actual de masies o cases rurals com a vertebradores de les activitats econòmiques pròpies del sòl rústic, compaginant en els mateixos espais activitats agràries, ramaderes o forestals amb les activitats de turisme de natura.
- Amb l'objectiu d'atraure noves famílies, es proposa facilitar les activitats relacionades amb les característiques del territori com són: les activitats de transformació de matèries primeres i les activitats de servei al turisme de natura.
- Amb l'objectiu d'evitar la fugida de famílies per no disposar d'habitatges assequibles, es proposa ampliar l'oferta d'habitatges de dimensions adequades per fomentar l'accés a l'habitatge de persones joves, preveure ubicacions per a habitatges públics o allotjaments dotacionals i limitar els habitatges que es destinen a ús turístic.

Les propostes del POUM

L'espai rural

El projecte de territori desenvolupat parteix de l'equilibri entre la identificació i reconeixement de les característiques i valors de l'entorn i la potenciació d'activitats afavorides per aquestes característiques territorials.

Així, el POUM ordena i regula el desenvolupament, ús i protecció dels diversos àmbits del terme a partir de:

- La identificació dels elements naturals que estructuren el territori i que pel seu valor o funcionalitat han de ser protegits de qualsevol transformació, alhora que constitueixen oportunitats per establir mesures de potenciació del turisme vinculat al medi natural o cultural.
- La identificació dels terrenys que actuen com a connectors terrestres i fluvials per assegurar que les activitats agroforestals que es puguin dur a terme no en deteriorin la funció.
- L'avaluació de les potencialitats dels diversos àmbits del sòl rústic, en funció de la seva configuració ecològica i de les possibilitats de desenvolupament.

En concret, les principals fonts emprades en la delimitació de les zones del sòl no urbanitzable han estat aquestes:

- Les categories de sòl que estableix el Pla Territorial Parcial de les Comarques Centrals (PTPCC): Protecció especial d'interès natural i Protecció preventiva.
- Espais incorporats al PEIN i a la Xarxa Natura 2000 i ENPE: Parc Natural Cadí-Moixeró i d'Ensija - Rasos de Peguera.
- El plànol d'hàbitats i configuracions paisatgístiques existents elaborat per a l'Estudi ambiental estratègic del POUM (aprovació inicial, 2019).
- Configuració del mosaic del sòl rústic i les directrius de l'informe tècnic de Vallcebre (SITxell - Sistema d'Informació Territorial de la Xarxa d'Espais Lliures de la Província de Barcelona) elaborat l'any 2018.

Els cingles de Vallcebre

Font: José González Baschwitz, 2019.

A partir d'aquesta identificació, es proposa la potenciació de l'activitat econòmica basada en les oportunitats pròpies del territori, que s'estructuren segons els objectius següents: el foment del turisme actiu, cultural i de natura; l'explotació agroforestal del territori, afavorint sistemes de custòdia del territori que al mateix temps garanteixin la qualitat paisatgística; i l'objectiu de possibilitar activitats industrials o comercials derivades de la producció primària de l'entorn.

Aquests criteris es concreten amb l'organització de l'espai rural en les següents cinc zones (qualificacions), en resposta als objectius específics descrits anteriorment.

Transformació de matèries primeres (Clau 10): espai destinat a ubicar-hi instal·lacions de transformació de matèries primeres del municipi, d'interès estratègic i/o socioeconòmic. Es proposa aquesta qualificació en l'espai transformat de les mines de Vallcebre on actualment es troba la serradora. Es vol que aquest espai pugui regenerar-se a partir de la seva utilització per als usos de transformació de matèries primeres permesos per la legislació actual en sòl no urbanitzable.

Agroforestal (Clau 11): aquesta zona inclou el mosaic de terrenys agrícoles, pastures o bosc que ocupen la part central del municipi. Es tracta que aquest mosaic es conformi i evolucioni a partir de l'adaptació al terreny i l'oportunitat socioeconòmica dels cultius i usos agraris als quals

es destinin. La normativa del pla no buscarà la congelació dels cultius actuals, sinó la seva evolució en funció d'un millor rendiment, afavorint la recuperació d'antics terrenys agrícoles i la pastura.

Ecocultural (Clau 12): àrees agroforestals que, per la seva ubicació i qualitat paisatgística, són objecte d'un tractament singular. El pla proposa, seguint els criteris del SITxell,[4] prestar una especial atenció a la conservació paisatgística dels espais agroforestals que tenen una major presència en la percepció del municipi. En concret, es delimiten en aquesta zona els entorns del Comellar i la Coma d'Arnau, amb molta presència visual quan s'accedeix al nucli per la carretera, i l'entorn del Torrent de Fumanya, que alberga els principals jaciments paleontològics.

Boscos d'interès comunitari o connector (Clau 13): masses boscoses que cal conservar per tractar-se d'hàbitats d'interès comunitari o de connectors biològics. En aquest grup s'inclouen els connectors biològics identificats pel SITxell[5] i els hàbitats amb predomini de roures, fagedes o alzines. En aquestes àrees es protegeix la vegetació de bosc o matoll existent en cada cas, tot i que no són incompatibles les pastures o cultius que no impliquin desforestació.

Espais d'Interès Natural (Clau 14): masses boscoses incloses en el PEIN[6] de la Serra d'Ensija i Rasos de Peguera, i en el Parc Natural Cadí-Moixeró. El POUM recollirà aquests espais protegits per la legislació vigent amb normatives coherents amb les característiques naturals i jurídiques d'aquests espais.

A més de les zones descrites, es preveuen mecanismes per tal de facilitar i flexibilitzar l'ús de masies i cases rurals. L'objectiu és que aquestes constitueixin una xarxa de suport de l'activitat relacionada amb el sòl rural. En concret, són els següents:

- Amb l'objectiu de fomentar les activitats d'oci a l'aire lliure, enteses com a estratègiques per a l'economia municipal, es podrà augmentar el límit d'ampliació de l'edificació existent –mitjançant la redacció d'un pla especial– en aquelles masies o cases rurals properes al nucli urbà o a les principals vies de comunicació i que es destinin a les activitats referides.

4. Diagnosi dels espais lliures realitzat per l'Oficina Tècnica de Planificació i Anàlisi Territorial (SITxell) en 2018.

5. Ibídem.

6. Protecció Especial d'Interès Natural.

- Amb l'objectiu de millorar les condicions d'ús dels habitatges en el medi rural, en les masies destinades a habitatge es vol permetre la construcció d'una edificació auxiliar destinada a garatges i annexos d'oci per a les cases rurals o a magatzem d'eines i productes destinats a la cura de la finca.
- Amb l'objectiu d'evitar la generació de finques habitades en sòl no urbanitzable sense responsabilitat, obligacions ni drets sobre la parcel·la en la qual s'assenten, es dona prioritat als règims d'ús que no generen divisió de la propietat, com són: habitatges o locals de lloguer, cessió d'ús, masoveria, cooperatives amb cessió d'ús, copropietats, etc. En cas de divisió horitzontal, es proposa que les unitats resultants incloguin el coeficient de propietat proporcional de la finca on s'assenta l'edificació.
- Amb l'objectiu de flexibilitzar l'ús de les finques i possibilitar la mixtura d'usos (ús familiar, turístic i activitat rural) necessària per a la revitalització del sòl rural, en els casos en què no hi ha divisió horitzontal de la masia o edificació rural, s'admet un petit increment de la intensitat d'ús en relació amb la permesa en cas de divisió horitzontal.

L'estructura del territori

El projecte descrit per l'ordenació de l'espai rural de Vallcebre s'estructura a través d'una xarxa d'espais d'ús públic que possibiliten el desenvolupament de les estratègies descrites. Aquests espais desenvolupen objectius que es complementen:

Xarxes de camins i carreteres: davant de l'absència d'objectius territorials relatius a la xarxa de carreteres en el terme municipal de Vallcebre, més enllà del manteniment de la xarxa existent, el POUM centra les seves estratègies en la xarxa de camins amb dos objectius: garantir l'accessibilitat, el manteniment i la seguretat de tot el territori mitjançant una xarxa de camins adequada per al trànsit dels vehicles de protecció civil (com a mínim); i consolidar la xarxa de corriols i recorreguts per a vianants que potencien les activitats de turisme vinculat al medi natural i el foment de la mobilitat veïnal no motoritzada.

Xarxa d'espais lliures en el sòl rural: es preveu reservar espais de lliure accés (independentment de la seva titularitat) destinats a facilitar les activitats relatives al turisme de natura, que es consideren estratègiques per garantir l'assoliment dels objectius de reactivació del municipi. Aquestes

Regulació del sòl no urbanitzable

Font: Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Vallcebre, 2021.

Estructura general del territori

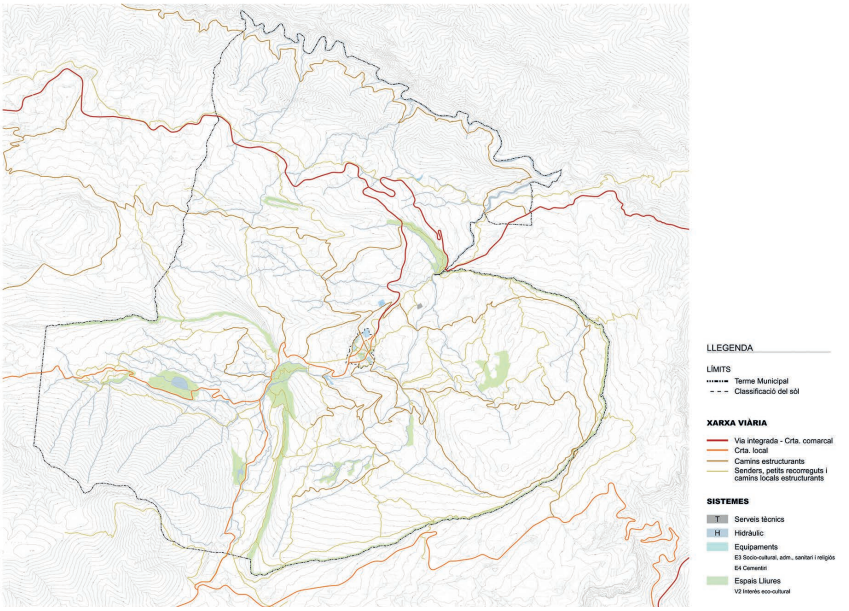

Font: Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Vallcebre, 2021.

reserves se centren en espais d'escàs valor agrari o forestal i d'alt valor paisatgístic, com són els cingles, llacs, espais de valor geològic o paleontològic, etc.

Xarxa fluvial: es reserva la xarxa fluvial del municipi (responent a la normativa sectorial respectiva), tot donant-li un valor específic com a estructuradora del paisatge, alhora que es possibilita la inclusió d'aquests espais en la xarxa de turisme de natura.

L'espai urbà

Quant als criteris de creixement i transformació, es parteix del fet que el parc d'habitatges actual del municipi es caracteritza pel domini d'habitatges grans, inadequats per garantir una oferta suficient d'habitatge assequible. L'oferta de lloguer és inexistent i la de compra es troba condicionada per la pressió turística i de segona residència (de l'ordre del 50 %), característiques pròpies de municipis de muntanya.

En aquest context, l'ampliació de la capacitat edificatòria de Vallcebre parteix, en primer lloc, del paper del sòl urbà com a potenciador de l'espai rural, considerant la no necessitat de delimitar àrees de creixement, atès que no hi ha una necessitat en aquest sentit a partir de les tendències de població. En segon lloc, s'opta per prioritzar la consolidació de les àrees ja urbanitzades i no consolidades, renunciant a delimitar nous sòls. Així, l'ampliació de l'oferta de sòl anirà associada a petites actuacions (polígons d'actuació urbanística i plans de millora urbana) encaminades a resoldre problemes concrets de la xarxa i l'estructura urbana, en què, en la mesura possible, s'inclouran tipologies d'habitatge alternatives a la predominant unifamiliar aïllada. Per últim, s'aborda la necessitat de millorar el paisatge urbà, tant en referència a l'edificació com a la qualitat de la urbanització, per facilitar l'assentament de població.

Cal tenir en compte, però, que perquè l'oferta urbanística tingui l'efecte desitjat haurà d'anar acompanyada d'altres mesures normatives i de polítiques d'habitatge que garanteixin que arriba a la població resident.

Pel que fa a la consolidació del teixit actual, l'estratègia adoptada se centra a crear normatives de regulació del sòl urbà consolidat que compaginin els objectius relatius a la configuració del paisatge urbà i potenciació de l'activitat, amb aquells vinculats a la dinàmica de població, centrats en l'increment de l'oferta d'habitatge assequible per tal de fomentar que hi puguin accedir persones joves. Aquesta estratègia es concreta

mitjançant la revisió de les qualificacions urbanístiques amb els objectius següents:

- Revisió de la normativa relativa a la compatibilitat d'usos residencials i d'activitats, de manera que sigui possible implantar activitats compatibles amb l'habitatge en el màxim nombre de situacions possible.
- Revisió de les qualificacions per apropar les tipologies resultants a les més tradicionals i clarificar el paisatge, evitant la mescla excessiva de tipologies.
- Diversificar la tipologia disponible al nucli, incloent habitatges de dimensions adequades.
- Limitar el creixement dels habitatges d'ús turístic.

L'estructura urbana

Quant a l'estructura urbana, l'objectiu general del POUM és que els futurs projectes d'urbanització o reurbanització del nucli tendeixin a donar prioritat als vianants, especialment en les zones estratègiques per a l'activitat, evitant la sobreocupació per vehicles aparcats (els caps de setmana, especialment) i facilitant recorreguts amables que relacionin els centres d'interès. També es pretén que el nucli contingui equipaments que implementin l'impuls socioeconòmic de tot el terme municipal.

Aquests objectius generals es concreten en uns d'específics que afecten la xarxa viària, els espais lliures i els equipaments:

- Millorar l'eficiència de la xarxa rodada, duplicant els recorreguts que travessen el nucli (per evitar el pas obligat per la plaça central).
- Donar prioritat als vianants en les àrees amb potencial comercial o d'activitat turística, al mateix temps que es potencien els recorreguts de vianants que les relacionen.
- Ordenar els espais lliures i zones verdes del nucli com una xarxa d'espais interconnectats que potencien la xarxa de vianants.
- Interconnectar espais d'equipament apropant-los entre sí (edifici multifuncional, zona esportiva...) mitjançant les xarxes de vianants i espais verds descrits.
- Incorporar espais per a nous equipaments necessaris per a la població resident o per potenciar les estratègies econòmiques descrites.

- Crear bosses d'aparcament estratègiques que permetin la progressiva urbanització, amb prioritat per als vianants, dels espais amb més possibilitats d'establiment d'activitats i evitin l'excessiva pressió en el centre del nucli.

Estructura del sòl urbà

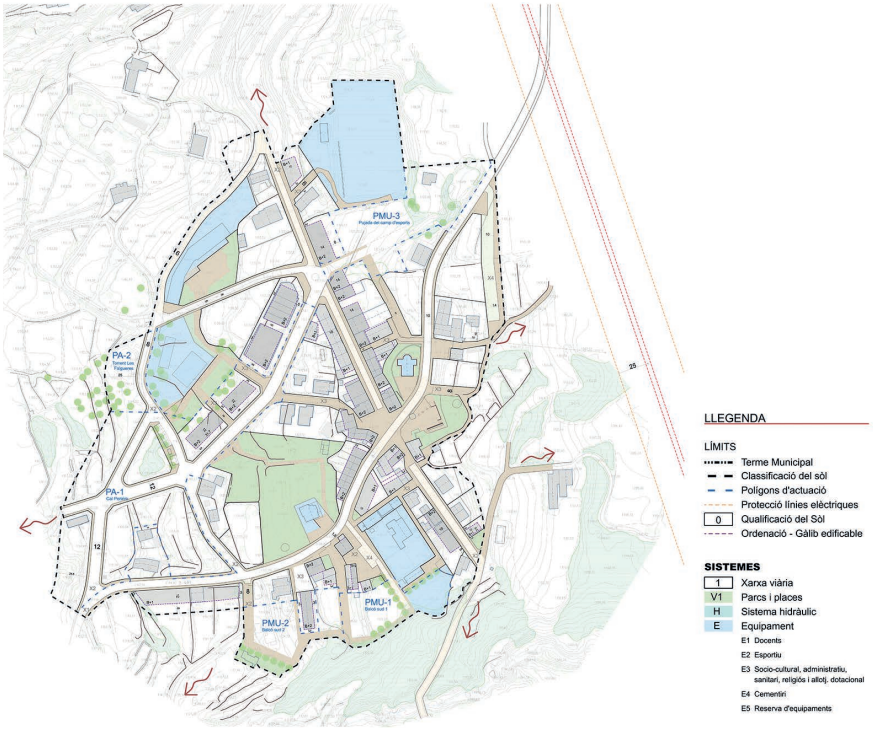

Font: Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Vallcebre, 2021.

Accés a l'habitatge

El municipi de Vallcebre compleix les condicions establertes per la legislació[7] que justifiquen la no necessitat de crear la reserva mínima de sòl per a habitatges de protecció, corresponent al 30 % del sostre que es qualifiqui per a l'ús residencial de nova implantació.

Això no obstant, ha estat un objectiu prioritari per part de l'ajuntament generar habitatge assequible per tal de permetre retenir població

7. Apartat b) de l'article 57 del Decret legislatiu 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme de Catalunya, modificat per la Llei 3/2012, de 22 de febrer.

jove, que si no difícilment podria quedar-se en el municipi. Les diverses accions i estudis fets en política d'habitatge, amb el suport de la Gerència de Serveis d'Habitatge, Urbanisme i Activitats de la Diputació de Barcelona apunten en aquesta direcció.[8] Les accions previstes es concreten en les línies d'actuació següents:

Oferir tipologies alternatives a la predominant d'habitatge unifamiliar aïllat. El parc presenta habitatges grans i de poca varietat tipològica, principalment unifamiliar aïllat. El POUM possibilita la creació d'habitatges més petits i de tipologies d'edificació lineal unifamiliar o plurifamiliar, ja que aquestes només representen un terç del potencial de sostre definit per les NSP.[9]

Disposar de parc públic d'habitatge assequible. A partir dels quatre habitatges socials dels quals disposa l'ajuntament, es considera convenient que, quant a la seva modalitat, tots ells siguin models alternatius a la compra: règims de lloguer, cessions, masoveria..., per cobrir les necessitats detectades. Tanmateix es proposa augmentar gradualment la bossa d'habitatge social.

Activació d'habitatges buits i generació d'oferta. Les ofertes de lloguer als portals web són nul·les en tot el municipi, l'oferta de compra en sòl urbà és molt petita i en sòl no urbanitzable els preus manifesten que s'adrecen clarament a mercat turístic o de segona residència. La proposta és accedir a les llars buides o de segona residència del parc privat susceptibles de mobilització.

Diversificació d'usos i règims d'accés dels habitatges. Es potencien les activitats que possibiliten la viabilitat i dinamització del territori, amb models diferents del dominant de turisme rural i habitatge d'ús turístic. Es potencien els usos i activitats en sòl no urbanitzable i es fomenten els règims d'accés al parc d'habitatges alternatius a la compra com: habitatges o locals de lloguer, cessió d'ús, masoveria, cooperatives amb cessió d'ús o copropietats.

Potenciació de les masies com a unitats residencials i productives. Es proposen alguns canvis en els paràmetres reguladors de l'edificació i l´ús d'aquestes. L'objectiu és facilitar i flexibilitzar l'ús de masies i cases rurals per suportar aquesta estratègia de xarxa de suport de l'activitat relacionada amb el sòl rural.

8. El llistat dels estudis i accions realitzades entre el 2010 i el 2020 es recull a la Memòria Social del POUM (aprovat inicialment el setembre del 2019).

9. Normes Subsidiàries de Planejament, aprovades definitivament en 1996.

Reptes dels municipis petits

El principal repte que tenen les propostes definides en el POUM per a Vallcebre és trobar l'equilibri entre la potenciació d'activitats d'explotació del sòl rústic, compatibilitzant els usos relacionats amb el turisme de natura, l'explotació dels recursos naturals i agraris i la primera transformació de la producció d'aquestes activitats; i el suport de les activitats plantejades a la xarxa existent d'edificacions (masies i cases rurals), potenciant la reutilització i ampliació de les edificacions perifèriques dels habitatges rurals, i limitant l'aparició de noves edificacions que posin en perill els valors naturals i paisatgístics.

El nucli urbà de Vallcebre

Font: José González Baschwitz, 2019.

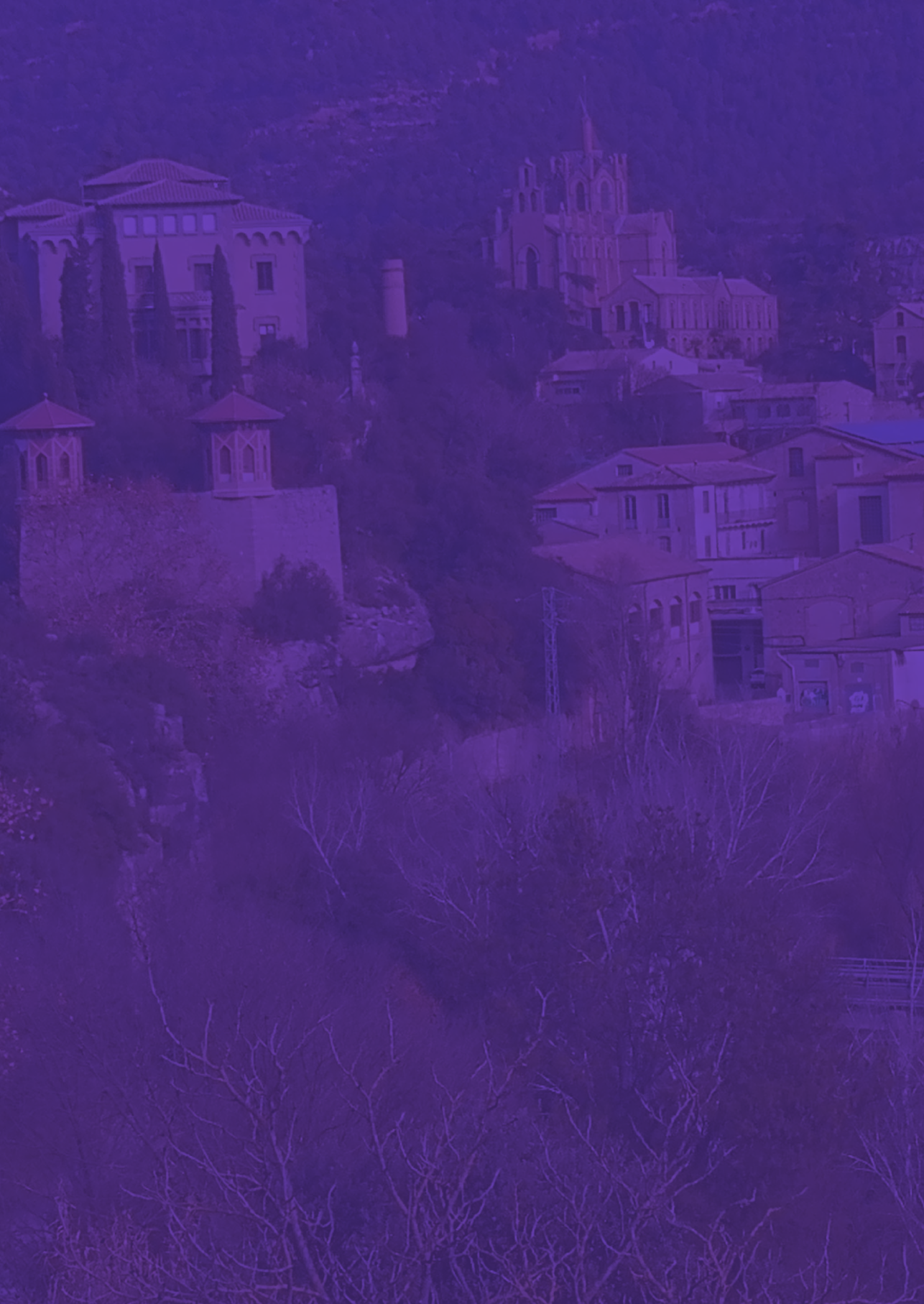

Secció IV.
El Berguedà – Futurs possibles

Una aproximació metodològica a un projecte territorial en àrees en regressió

Stefano Cortellaro
Professor lector, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Joaquim Sabaté
Catedràtic d'universitat, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Amb la col·laboració de Camila Álvarez, Francisc Margarit, Sofia Molinedo, Joana Piñol, Virginia Romero, Álvaro Lozada, Pau Ventura[1]

El despoblament i els desequilibris en la distribució de la població i activitats en el territori constitueixen una preocupació creixent en el nostre país. Diverses anàlisis, particularment des del camp de la geografia, s'han centrat en aquesta qüestió, que en els últims anys ha atret atenció mediàtica sota el lema de l'Espanya buida.[2] Malgrat la urgència i importància d'aquests processos no tenim encara un diagnòstic clar i complet, i molt menys plans i projectes prou experimentats, que permetin avaluar el potencial de tants àmbits, la seva rellevància i les possibilitats de revertir situacions i processos de certa complexitat.

L'objectiu d'aquest text seria precisament reflexionar sobre una possible metodologia d'anàlisi-projecte territorial per construir propostes d'intervenció en àmbits territorials en regressió, sobre les especificitats que aquests plans territorials haurien de tenir a l'hora d'abordar aquests

1. Aquestes i aquests arquitectes van integrar el Taller del Màster de Projectació Urbanística, dirigit per Stefano Cortellaro, Joan Moreno i Joaquim Sabaté, que va afrontar un projecte de reactivació territorial a l'Alt Berguedà i a la Cerdanya. La major part de les il·lustracions que acompanyen aquest text i algunes de les referències són a la seva proposta.

2. Entre tantes altres, cal fer esment de «La población rural en España: un enfoque a escala municipal», d'Ignacio Atance, Álvaro García, María Teresa Martínez, Rogelio Pujol i Julio Urruela; «Despoblamiento, baja densidad y brecha rural: un recorrido por una España desigual» de Luis Camarero, o de diverses obres del professor Luis del Romero.

reptes. Cercarem, doncs, d'imaginar una possible aproximació que il·lustrarem amb imatges d'uns companys arquitectes que han posat a prova aquesta metodologia en dues comarques de Catalunya: el Berguedà i la Cerdanya.

Ara fa quasi vint anys, amb motiu d'uns estudis previs a la redacció dels plans directors urbanístics, vam proposar una metodologia basada en la superposició de diverses capes d'anàlisi, projecte i regulació interdependents, que havíem verificat en plans territorials previs. De fet, aquesta estructura d'interpretació i proposta multicapes l'havíem assajat per primer cop als anys noranta, amb motiu de l'encàrrec del Pla d'Ordenació de l'illa de Tenerife (PIOT).

Pla insular d'ordenació del territori de Tenerife

Font: CCRS arquitectes.

En aquest, i en altres plans posteriors, una primera lectura es basa en el reconeixement de la forma del territori, en la definició dels elements que en conformen l'estructura, la matriu ambiental i el sistema d'espais oberts. L'anàlisi de les aptituds del territori ens porta al reconeixement d'àrees de regulació homogènia, amb un règim comú d'usos, objectius i definició de la funció de cada peça en el model d'ordenació. Una segona capa s'ocupa del disseny de les xarxes d'infraestructura suport (essencialment de mobilitat, traçats viaris i ferroviaris, però també de telecomunicacions, d'abastament, de tractament de residus...). Una tercera

planteja l'ordenació dels principals assentaments i activitats econòmiques (industrials, residencials, terciàries, logístiques); i, molt especialment en les propostes de reestructuració, creixement o remodelació d'àrees urbanitzades.

La capa forma o vocacions del territori ajuda a definir un conjunt d'àrees homogènies, base imprescindible de regulació i ordenació per traduir urbanísticament els requeriments de la matriu ambiental i per definir un sistema d'espais oberts d'escala territorial. La segona capa serveix per dissenyar el suport estructural necessari en diferents escenaris, per ordenar les condicions de les xarxes de mobilitat i dels serveis necessaris, i per atendre els requeriments funcionals d'aquestes infraestructures. A la tercera capa es proposen, en estreta relació amb les anteriors, les regles d'ordenació física d'assentaments i activitats econòmiques, a més de dissenyar alguns elements bàsics dels denominats projectes territorials estratègics.

Aquesta aproximació multicapes es va adoptar també, una dècada després del PIOT, en un dels documents de planificació territorial holandesos, en la 5a Nota de l'any 2000. Malgrat les notables diferències entre Tenerife i Holanda, es donaven diverses similituds en les respectives experiències d'ordenació del territori. En qualsevol cas, la utilització d'aquesta estructura de capes de lectura i proposta a Tenerife i Holanda no havia anat molt més enllà de reconèixer en la seva primera capa àrees no urbanitzables objecte de tractament diferenciat, d'oferir en la segona directrius als plans sectorials d'infraestructures, i de proposar en la tercera àmbits de possible creixement i altres a preservar de la urbanització per la seva especial rellevància, àrees que els municipis podrien ajustar. És a dir, malgrat la novetat i interès de l'estructura multiescalar, en ambdós plans es manté en bona mesura una certa zonificació tradicional, tot i que ara a escala territorial.

La referència al llibre *Design with Nature*, d'Ian McHarg, resulta òbvia en relació amb el reconeixement del territori per capes. Però el que en aquell treball seminal s'utilitza amb la finalitat exclusiva de mesurar la capacitat de cada fragment del territori per suportar determinades activitats o, com a molt, per tal de valorar l'adequat encaix d'una determinada intervenció física (com, per exemple, el traçat d'una carretera), es pretén utilitzar ara com una eina no tan sols d'anàlisi, o de mesura de les «vocacions» del territori, sinó també de projecte i regulació.

En els diferents plans territorials a Catalunya s'ha adoptat aquesta mateixa estructura de tres capes (espais oberts, infraestructures de mobilitat i estratègies de desenvolupament urbà). Quant a la primera, els objec-

tius perseguits són distingir diverses categories de sòl no urbanitzable. Pel que fa a les infraestructures de mobilitat, permet distingir aquelles vies o trams existents que es mantenen, les que es milloren i les de nou traçat. I quant a les estratègies de desenvolupament urbà es pretén dotar certs nuclis d'un canvi de rang, oferir als altres la possibilitat de reforçar la seva comesa com a polaritat complementària, propiciar en uns altres grups un creixement proporcional a la realitat física o a les necessitats específiques de l'àrea urbana, així com limitar l'extensió dels nuclis petits, possibilitant la seva millora i reconeixent la realitat de les entitats disperses, evitant, però, la seva conversió en nous centres urbans.

També en diferents plans europeus (des d'Holanda a Bolonya, de Bèlgica a Catalunya) aquesta estructura de capes de lectura i proposta constitueix un tret ja comú. Però segueix pendent el repte d'anar més enllà en aquesta combinació de capes; de creuar-les contínuament, de verificar-les amb projectes a diferents escales i de relacionar les àrees amb potencial de transformació. Convé, a més, que aquestes capes de lectura, projecte i regulació siguin absolutament interdependents i que això per-

Pla Director Urbanístic del Bages. Àrees de regulació

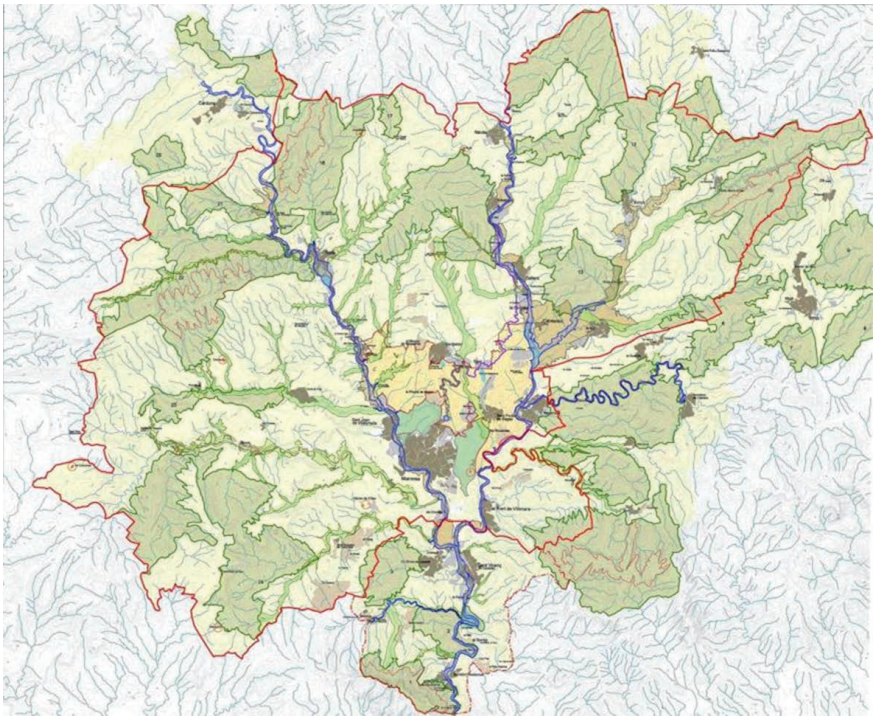

Font: CCRS Arquitectes.

meti començar a superar la secular zonificació biunívoca. El fonamental és que cap d'aquestes tres capes determina ja per si sola el destí d'un fragment del territori, sinó que tota intervenció ha d'atendre simultàniament les tres.

Això és el que en el seu moment es va pretendre en el PDU del Pla de Bages i en diversos plans d'escala territorial posteriors. I ara es tractaria d'avançar en aquesta metodologia per afrontar nous reptes. Però, en quins aspectes específics convindria aprofundir si l'objecte d'intervenció fos un territori afectat per la disminució d'activitats i població? Veiem amb quina metodologia afrontar-ho, acompanyat d'algunes imatges que ens ajudin a il·lustrar la reflexió.

Segurament, els plans per fer front a aquests reptes es plantejaran objectius similars als que imaginaven els nostres companys a la Cerdanya o l'Alt Berguedà:

1. Afavorir la permanència dels residents i ser capaços d'atraure nova població.
2. Assegurar l'accessibilitat i connectivitat de tots els nuclis.
3. Preparar el territori per fomentar un model econòmic competitiu no dependent exclusivament del sector serveis
4. Distribuir equitativament activitats productives, comercials i de serveis.

Primera capa: la forma del territori com a criteri d'ordenació

La principal finalitat de la primera lectura és prestar atenció a la forma i vocacions del territori, i, com a resultat d'un conjunt d'anàlisis, atribuir a cada part del mateix una categoria d'ordenació, usos i transformacions físiques admissibles. Per això s'han d'analitzar, dibuixant-les, les principals característiques geològiques, morfològiques, topogràfiques i hidrològiques del territori, les transformacions derivades de la seva agricultura, ramaderia, silvicultura, mineria, o els seus recursos culturals. L'estudi dels hàbitats naturals i espais protegits, així com dels riscos amb més incidència territorial (subsidència i inestabilitats gravitatòries, avingudes fluvials i incendis) permeten compatibilitzar el planejament territorial amb els requeriments de qualitat ambiental.

L'objectiu fonamental d'aquestes anàlisis és reconèixer acuradament la forma del territori, els diferents àmbits més o menys humanitzats i proposar com a resultat una estructura d'espais oberts, atenta als reque-

riments ambientals. En aquest cas els treballs de Richard T. T. Forman resulten d'una inestimable utilitat. Es tracta, en definitiva, de traduir en termes urbanístics conceptes nascuts de l'ecologia del paisatge, com ara tessel·les, vores, corredors o *stepping stones*; d'organitzar aquests elements en un ric mosaic buscant connectivitats i aplicant una cinquantena de principis clars, a l'objecte de construir una adequada matriu ecològica.

En aquesta primera capa, alimentada amb una rica diversitat de lectures, es parteix de la convicció de la importància determinant del medi físic en qualsevol proposta d'ordenació territorial. La forma del territori esdevé el criteri fonamental del projecte.

Alguns plànols de treball són ben determinants per entendre aquests territoris, com ara el del relleu, les conques hidrogràfiques o el model digital del terreny, que ens comencen a informar de les condicions d'aïllament i de difícil accessibilitat. També convé parar atenció al plànol de cobertes de sòl, als boscos i diferents tipus de conreus. Les condicions de regressió es llegeixen en moltes ocasions analitzant aquests canvis amb ajut de fotografies aèries de diferents períodes o de les sèries del *Corine Land Cover*. Conèixer l'evolució de l'agricultura i la ramaderia és fonamental, ja que es tracta d'activitats pròpies d'aquests territoris i que contribueixen força a fixar la població.

La Cerdanya, forma del territori. La gran vall central i les valls transversals

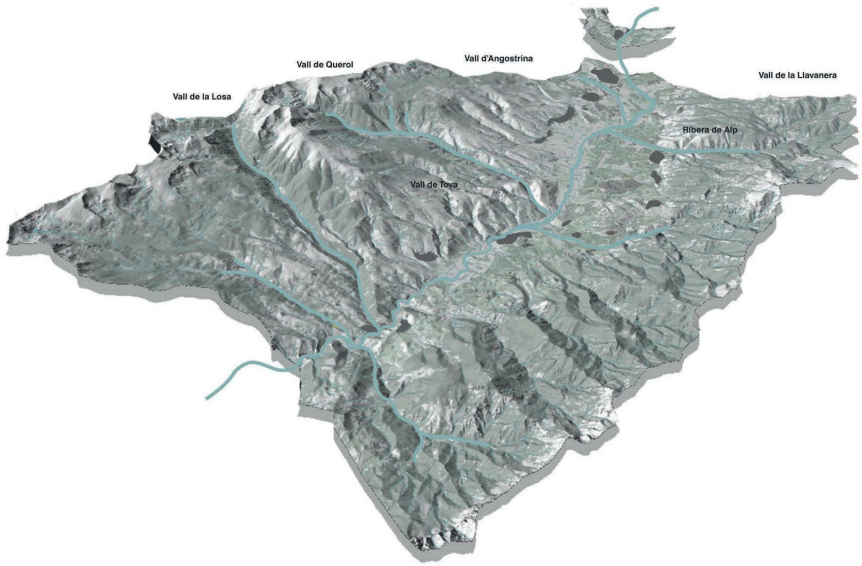

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

L'Alt Berguedà, relleu

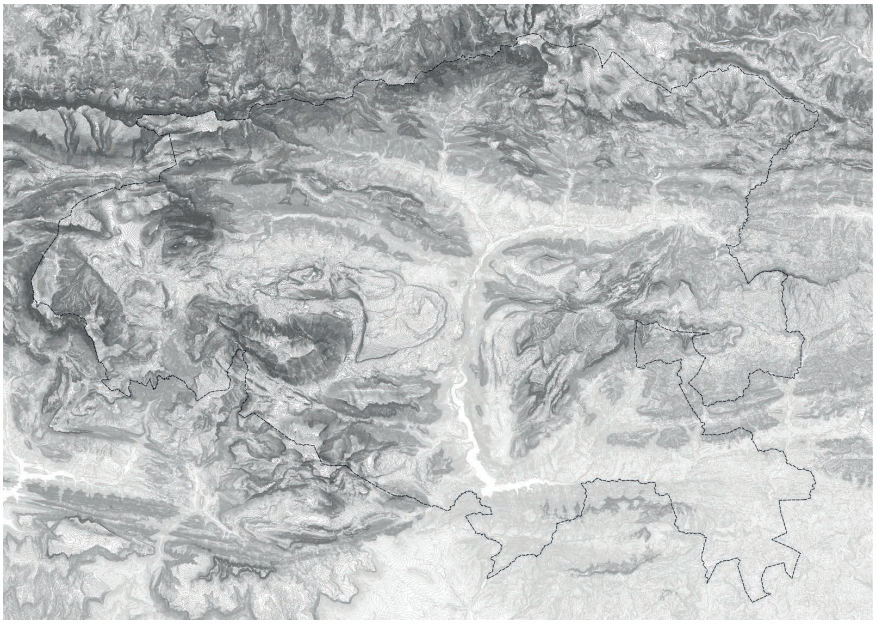

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

La Cerdanya, plànol de síntesi. Forma del territori, usos del sòl, sistema d'assentaments i infraestructures viàries

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

La Cerdanya, sòl agrícola, tipus de cultius i dades de les explotacions agrícoles

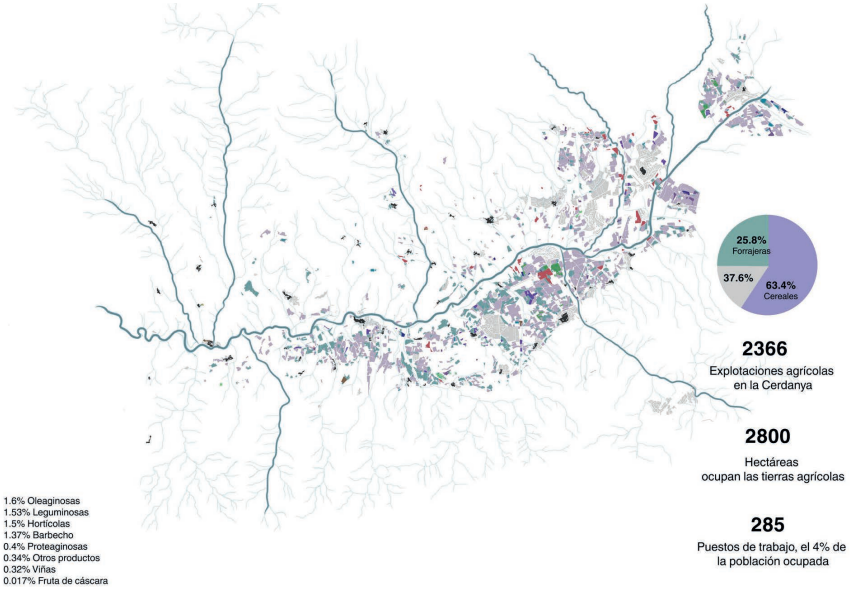

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

Com a resultat, reconeixem àrees diferenciades, que s'ajusten a la forma i vocació actual de cada fragment del territori i ens serveixen per regular les seves aptituds i condicions d'ús. Caldrà definir les seves característiques, objectius i la manera com contribueix cada peça al model d'ordenació territorial, així com criteris de delimitació, per poder ajustar aquestes àrees, si cal, a través del planejament derivat, de desenvolupament, que han de respectar els plans d'ordenació en cada àmbit, i de gestió, que han d'informar les polítiques públiques.

Però les conclusions de tots aquests estudis no s'han d'entendre com una zonificació finalista. Potser n'hi hauria prou, com ens va ensenyar McHarg, amb reconèixer les vocacions del territori. Ara bé, en la mesura que es contemplen possibles escenaris de transformació, es tracta de valorar quines d'aquestes àrees homogènies, en quines condicions i amb quines regles poden ser modificades a través del planejament municipal.

Com a resultat d'aquestes primeres anàlisis es pot dissenyar un sistema d'espais lliures territorials i reconèixer un conjunt d'àrees de regulació homogènia. I també es poden incloure altres tipus de determinacions, com ara els vincles administratius derivats de la legislació ambiental o de determinades servituds (hidràuliques, viàries, ferroviàries, xarxes de serveis, abocadors...); les concessions (extraccions mineres

o de canalització, denominacions d'origen...); o els vincles derivats de riscos i fragilitats (geològics, geomorfològics, incendis o inundacions).

Molts d'aquests aspectes s'han vingut incorporant successivament en diverses escales de planejament a través dels informes de sostenibilitat ambiental. En moltes ocasions, es tendeix a acceptar-los com a aspectes «incòmodes, tot i que obligatoris», o com a exigències de determinats organismes sectorials. No obstant això, estan cridats a jugar una comesa creixentment protagonista, si ens atenim a fenòmens tan rellevants com l'escalfament global. Fent balanç del que ha de recollir aquesta primera capa, veiem que en essència les principals aportacions són el reconeixement i reglamentació detallada de cada fragment del territori mitjançant la delimitació d'àrees de característiques homogènies, i la definició d'una estructura d'espais lliures territorials, atentes ambdues a les exigències ambientals. Però, al seu torn, apunta ja a la seva relació amb les altres dues capes, en definir els criteris per alterar raonadament, en determinades àrees homogènies, les regles establertes, en funció de les dotacions d'infraestructures i serveis, de les necessitats dels assentaments, o d'allotjar potencials activitats econòmiques per afrontar la recessió.

Segona capa: l'ordenació territorial de les infraestructures

En els plans urbanístics, les propostes sobre les principals infraestructures han d'assegurar un nivell de servei adequat i equitatiu al conjunt del territori, i atendre'n els requeriments tècnics i funcionals així com els ambientals o els propis dels nuclis. Encara que aquests plans s'ocupen del conjunt d'infraestructures, des de telecomunicacions, subministrament elèctric, provisió i evacuació d'aigua, tractament de residus, o equipaments d'abast supramunicipal, en els territoris en regressió convé parar especial atenció a qüestions com ara la mobilitat i la cobertura digital. Això vol dir analitzar a fons les infraestructures viàries i ferroviàries, les de major impacte físic sobre el territori i major incidència en la mobilitat de persones i mercaderies.

De fet, els plans territorials més rellevants estan prestant una atenció absolutament protagonista a l'ordenació de la mobilitat fonamentada en el transport públic, vinculant estretament la previsió de noves àrees d'activitat amb nodes de transport públic.

Pel que fa a les infraestructures viàries, les anàlisis persegueixen valorar la topologia de la xarxa, el traçat de les principals carreteres i de la

La Cerdanya, infraestructura viària existent i proposta de xarxa de transport públic. L'anell central que connecta els assentaments principals i el sistema de transport a demanda de les valls transversals

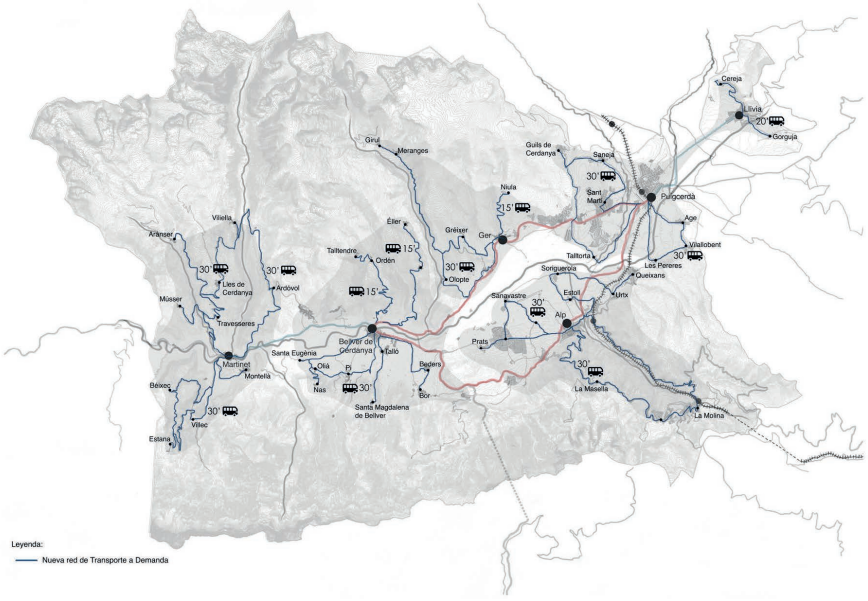

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

L'Alt Berguedà, proposta de transport públic, diferents línies i velocitats, basades en la proposta de ciutat de valls i en el concepte de la ciutat dels 30 minuts

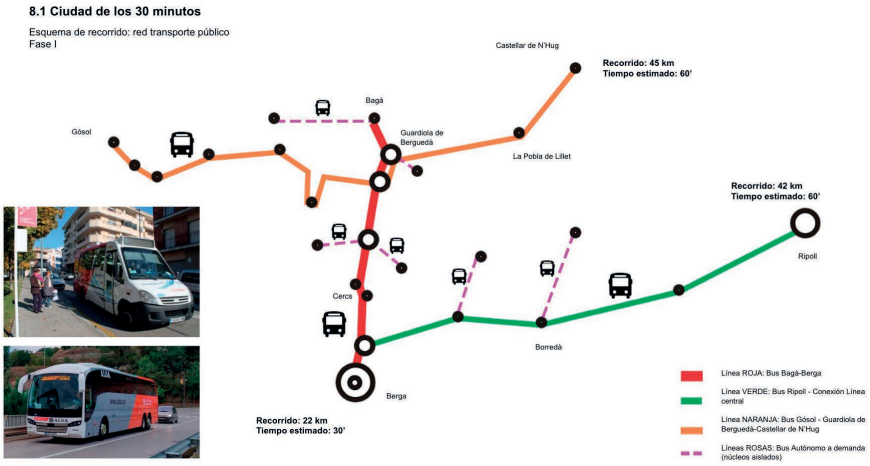

Font: Francisc Margarit, Sofia Molinedo, Álvaro Lozada, Pau Ventura.

xarxa de camins, el seu nivell d'ús, l'organització dels diferents trajectes (territorials, comarcals, interurbans, locals) i la idoneïtat de les vies utilitzades per canalitzar els moviments. I entre aquestes, és molt important parar especial atenció al conjunt de camins rurals, que articulen moviments alternatius.

Entendre la topologia dels traçats és una base necessària per establir objectius de millora, com ara que cap nucli quedi a més de trenta minuts d'una carretera de primer ordre, o de serveis bàsics com el comerç periòdic, l'educació o la sanitat.

I això ens mena a l'anàlisi del transport públic, a les línies d'autobús (recorreguts, freqüències, temporalitat), o a uns hipotètics traçats ferroviaris (en funcionament, o en desús, però amb una traça aprofitable per a d'altres activitats).

Les singulars condicions de dispersió, allunyament i dimensió reduïda de tants assentaments obliga a pensar *out of the box*, és a dir, a imaginar sistemes de transport alternatius als tradicionals (a demanda o per tipus de nuclis; organitzat per serveis, per exemple a les escoles o per a gent de mobilitat reduïda; servei de productes bàsics no et moguis; microbusos o taxis municipals, etc.), però alhora es poden explorar altres patrons de moviment (bicicletes, senderisme) i xarxes de recorreguts diferenciats.

Què és el substancial d'aquests objectius i criteris, que guiaran les intervencions relatives a la mobilitat?

Es parteix, en primer lloc, del reconeixement de la responsabilitat estructuradora que tenen aquestes xarxes en tota proposta d'ordenació territorial i urbanística, i de la conveniència d'abordar-les des d'una visió agregada. Les grans decisions sobre el traçat de camins, carreteres o trens s'han adoptat, fins al moment, des de lògiques i institucions sectorials, basant-se en estudis funcionals, poques vegades vinculats a la discussió menuda de les dinàmiques urbanístiques i a la seva implicació en aquestes, o del seu ajust a determinats models territorials.

La connexió a la xarxa d'internet és avui un servei tan bàsic com la provisió d'aigua corrent o de llum. Per això, dins d'aquesta capa convé tenir molt present la cobertura adequada en cada assentament que permeti el correcte desplegament d'activitats productives, educatives i el teletreball. El pla del Ministeri d'Afers Econòmics i Transformació Digital per portar la connexió a determinats punts del territori abans del 2024, o les propostes de la Generalitat de Catalunya a partir de diversos satèl·lits poden dotar zones remotes del territori d'accés a internet, tot i que segurament lluny de la velocitat òptima. Es podrien cercar llocs ben situats i comunicats des d'on oferir un senyal amplificat.

El Berguedà i la Cerdanya, àrees sense connexió a internet

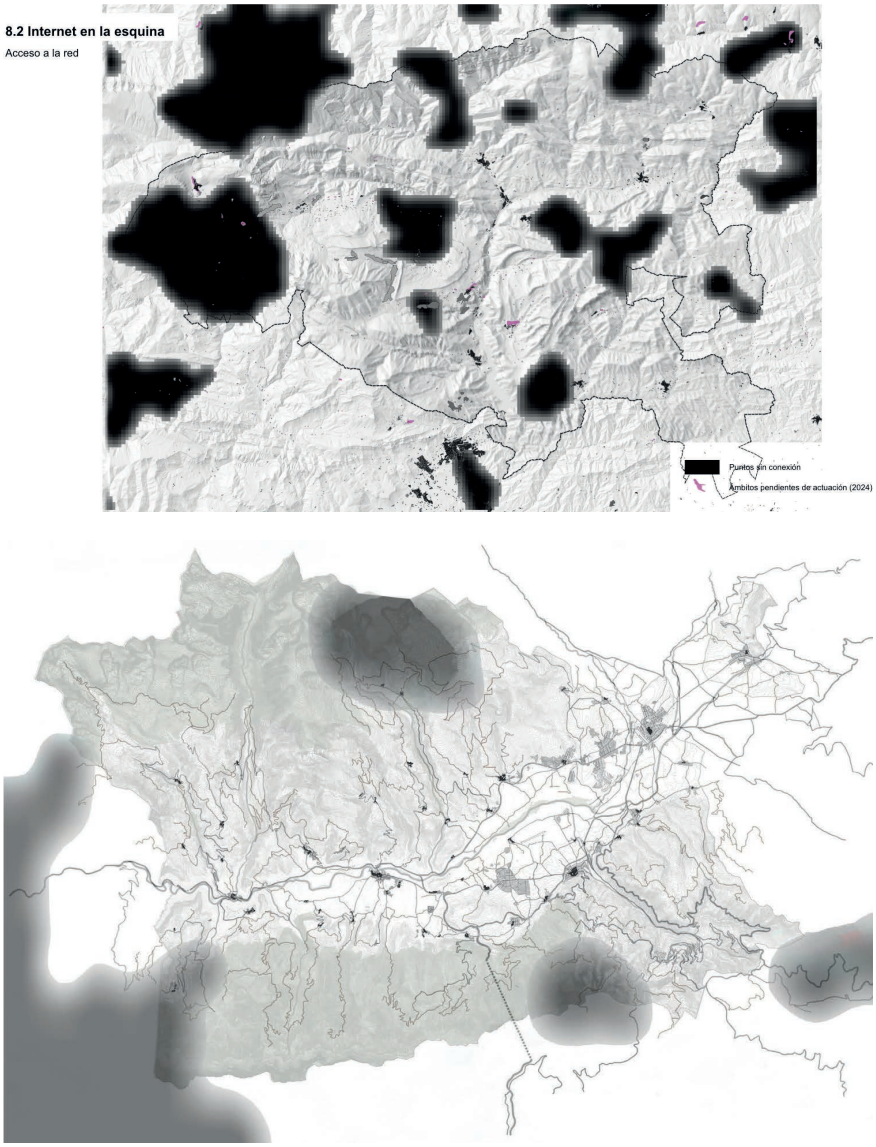

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero, Francisc Margarit, Sofia Molinedo, Álvaro Lozada, Pau Ventura.

Convé recordar també que les propostes plantejades depenen dels possibles escenaris de transformació. Per això, més que la imatge final, el que interessa és explorar la possible evolució, les alternatives vinculades a aquests escenaris. Això implica modelitzar la situació actual i valorar com pot anar canviant en funció de l'execució de deter-

minades millores, o que es duguin a terme diferents transformacions urbanes.

Fent un balanç del contingut d'aquesta segona capa, podem verificar que moltes de les propostes pretenen corregir desajustos i introduir millores en la mobilitat. Però se'n poden plantejar d'altres tenint en compte la capacitat estructuradora dels traçats i la seva marcada incidència en l'ordenació urbanística. S'ha d'afrontar, doncs, el disseny del suport estructural necessari en diferents escenaris considerant les millores en la mobilitat i els serveis, en funció dels valors del territori, però també tenint en compte els futurs canvis urbanístics i els requeriments funcionals i ambientals. Amb això, les decisions d'aquesta segona capa es posen en estreta relació amb la lògica de les àrees homogènies i el sistema d'espais lliures territorials, i miren de reüll les dinàmiques dels assentaments, que s'analitzen a continuació.

Tercera capa: ordenació dels assentaments i de les activitats econòmiques

A la tercera capa s'analitzen i caracteritzen les activitats econòmiques i aquelles potencials que podrien ajudar a revertir els processos de regressió. Convé parar especial atenció a l'evolució demogràfica (piràmides d'edat, taxes migratòries, població activa) i valorar les correlacions entre recessió i envelliment. I, molt especialment, caldrà tenir en compte les característiques de la població que hi resideix o d'aquella que podria establir-s'hi. Òbviament, en aquesta capa caldrà considerar igualment el nivell de cobertura de les principals dotacions.

No es tracta tant de sumar estudis exhaustius i autònoms, com de reconèixer uns quants indicadors bàsics que ajudin a la presa de decisions pel que fa a futurs escenaris, i d'explorar, a partir d'unes primeres intuïcions, quines activitats podrien dinamitzar l'actual situació.[3] Convé

3. Per exemple, en un taller recent sobre el Berguedà s'analitzaven quatre escenaris diferents: Territori neorural, imaginant un increment de la població, nous habitatges en els diferents assentaments, aprofitant les terrasses en desús. Petites i mitjanes empreses s'instal·len al territori, entre els diferents assentaments, reactivant l'economia. Es milloren les infraestructures, augmentant gradualment el transport privat per al desplaçament als centres de treball. La connexió a internet millora substancialment i es fa viable el teletreball. Aquest escenari té a favor el manteniment de tots els assentaments, la creació d'ocupació i les millores en les infraestructures.
Les valls-conurbació, la segona alternativa planteja que els assentaments de les valls s'estenen i s'uneixen a través de la construcció de nous habitatges. Els pobles conformen conurbacions de ciutat-jardí, esteses al llarg dels eixos viaris, entremig apareixen zones de comerç i oci i els serveis bàsics. En augmentar la població, apareixen algunes empreses vinculades a la gestió forestal i agrícola.

recordar que en territoris d'una certa extensió la seva estructura d'activitats econòmiques sol mantenir una certa estabilitat en el temps.

Entre les dades que convé valorar per poder dimensionar futurs escenaris, en primer lloc hi ha l'evolució dels diferents sectors econòmics en l'àmbit territorial (que es poden mesurar amb relativa fiabilitat a partir de les sèries d'ocupació de la Seguretat Social). En relació amb aquestes dades és interessant conèixer l'evolució de sòl i sostre ocupat per diverses activitats (tipus de conreus, serveis, comerços i activitats industrials, així com el parc d'habitatges; les expectatives de planejament municipal i el seu nivell de consolidació; o el valor afegit i nivell d'especialització dels diferents sectors d'ocupació).

Des del punt de vista urbanístic, hi ha alguns indicadors escassament atesos però prou rellevants, com els índexs d'autosuficiència i autocontenció, que permeten mesurar el nivell d'integració funcional de grups de nuclis (mercats locals de treball), o la seva dependència de comarques limítrofes i les implicacions en les demandes de transport. L'índex d'autocontenció mesura la proporció de treballadors d'un territori que estan empleats en ell; i el d'autosuficiència, la proporció dels llocs de treball oferts en un territori que són coberts per residents del mateix. Nivells alts d'autocontenció i autosuficiència són indicadors d'unes estructures econòmica i urbanística estables i faciliten estratègies de transport públic.

En una situació com l'actual, caracteritzada per la incertesa, és habitual que els plans no plantegin un horitzó final determinat, sinó que considerin possibles escenaris, valorin la seva major o menor convenièn-

El transport públic d'àmbit regional millora i augmenta la freqüència, amb connexions a Andorra o Puigcerdà, i amb parada a Berga. L'estació d'intercanvi modal, a cavall entre Bagà i Guardiola concentra gran part de l'oferta comercial i cultural. En contra, l'escenari planteja un increment del consum de sòl per a la creació d'habitatges.

El gran reforç de les infraestructures, concentrades en les valls fluvials, fa possible una millora de la connexió. Els habitatges es concentren en els assentaments ja existents, és a dir, enmig de les valls, creixent de forma moderada i ocupant tot el parc disponible. El transport públic es reforça i s'estén a tots els nuclis residencials. L'agricultura es fa més intensiva i se situa al costat de les indústries petites que hi ha al territori. Els aspectes favorables serien l'estabilització de la població, les millores d'infraestructures, bàsicament la xarxa viària, i sobretot la xarxa d'internet, i l'aprofitament del parc residencial existent, a més de l'augment del transport públic a tots els assentaments, la recuperació de terra cultivable i de les pastures en alçada.

Finalment, en el quart escenari, el gran centre, es planteja la concentració de la nova població bàsicament a Bagà i Guardiola de Berguedà, intensificant el seu àmbit; s'aposta per l'agricultura ecològica i per la gestió activa del territori i del paisatge. Té a favor que no consumeix nou sòl, l'augment de la producció agrícola i la concentració d'equipaments i serveis en el punt central de l'eix, on habita el gruix de la població. Però no corregeix la despoblació dels assentaments fora de l'eix central, amb l'abandonament progressiu dels més allunyats de les principals vies de comunicació.

Al final s'acabaran combinant els escenaris primer i tercer.

La Cerdanya, distribució dels equipaments

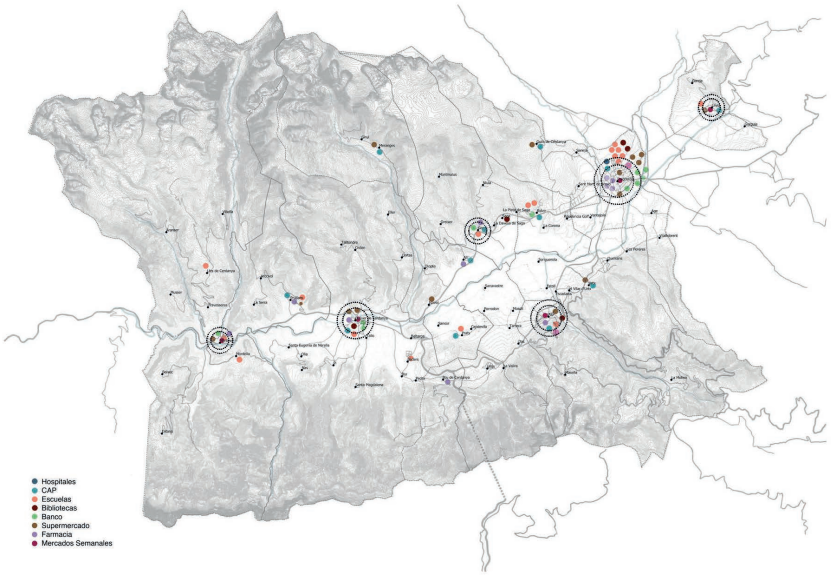

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

cia i proposin els mecanismes per assolir-los. Així per exemple, es poden explorar mecanismes per augmentar l'ocupació i atreure nous residents. Per pal·liar l'excessiva dependència del transport privat es poden dissenyar alternatives ben singulars de reduït cost i ambició. A partir d'aquestes premisses, es poden mesurar els canvis de planejament necessaris, o, si escau, la demanda de sòl i sostre per acollir nous residents i noves activitats econòmiques. La incertesa en què es mouen les prediccions a llarg termini obliga a imaginar opcions diverses. Els plans han d'assumir la responsabilitat d'imaginar estratègies per atreure població i activitats, o, almenys, per aturar la recessió. L'estructura de les tres capes (àrees homogènies, infraestructura suport i opcions de creixement) resulta especialment adequada per prioritzar les aptituds i vocacions del territori i per ordenar, si escau, la seva transformació respectuosa amb aquelles aptituds i vocacions, assegurant-ne prèviament el suport infraestructural imprescindible.

Es tracta, en definitiva, d'avaluar les condicions que vinculen les lògiques i dinàmiques d'activitats i assentaments amb les característiques de la forma del territori, o amb el suport infraestructural existent o previst. Es pretén, una vegada més, estrènyer la relació entre capes, que qualsevol decisió de transformació resulti de consideracions creuades, construint per tant una zonificació multiunívoca.

L'Alt Berguedà, proposta de ciutat de valls

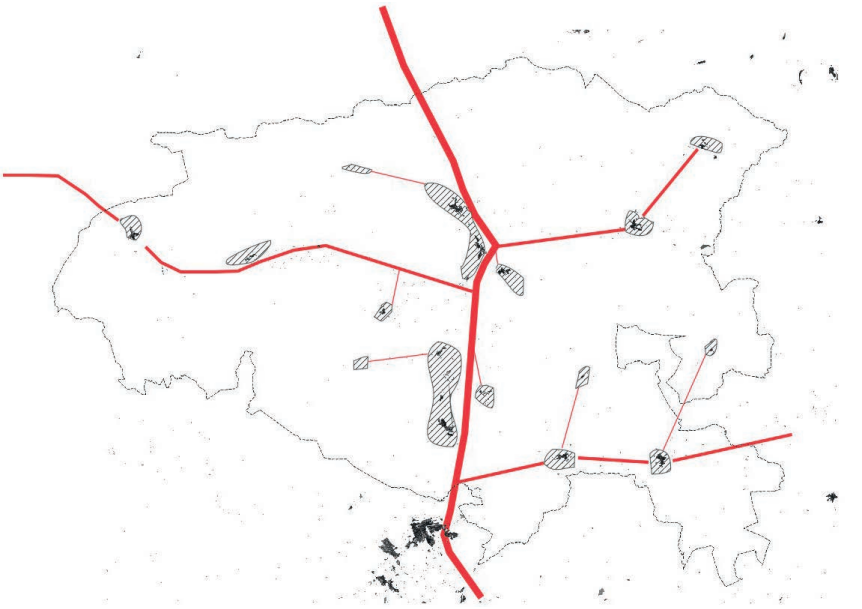

Font: Francisc Margarit, Sofia Molinedo, Álvaro Lozada, Pau Ventura.

Convé prestar especial atenció al cens d'habitatges (distingint els permanents, estacionals i buits). És imprescindible per a l'impuls d'una política d'habitatge assequible, explorant fórmules imaginatives (masoveria urbana, lloguer a canvi de manteniment i millora, cooperatives...). Així mateix, es pretén assegurar un caràcter públic de les iniciatives i un control adequat de l'oferta, que en garanteixi la diversificació i, el que és més important, el manteniment de la cohesió social.

En aquesta tercera capa es plantegen les regles de l'ordenació física d'assentaments i activitats econòmiques i el disseny d'elements bàsics dels denominats projectes territorials estratègics, i s'avaluen les necessitats de sòl i sostre per acollir nous residents i activitats econòmiques.

La conveniència de considerar una quarta capa relativa als recursos culturals

Amb les crisis industrials i el creixent turisme cultural, ja ben avançat el segle xx es manifesta un progressiu canvi cap a una concepció més àmplia del patrimoni, com el llegat de l'experiència i l'esforç d'una comunitat, ja sigui material o immaterial. El patrimoni passa d'una simple concep-

ció esteticista i restringida en tants casos a monuments arquitectònics, a interpretar-se d'una manera molt més general, com el lloc de la memòria. Deixa per tant de recloure's en recintes i ciutats privilegiades i exigeix un reconeixement vinculat a l'àmbit on s'ha produït, el que en reforça

L'Alt Berguedà i la Cerdanya, itineraris culturals i elements patrimonials

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero, Francisc Margarit, Sofia Molinedo, Álvaro Lozada, Pau Ventura.

la identitat. Es comença a prendre consciència del seu valor com a herència d'una societat, i del caràcter indissoluble d'aquesta societat i del territori. Sorgeixen amb això noves institucions, instruments i conceptes, com els paisatges culturals. I aquestes qüestions comencen a impregnar alguns plans territorials rellevants.

En aquest sentit, creiem que els nostres esforços s'han d'orientar a situar el paisatge com a eix central dels instruments i plans territorials. El medi ambient i els recursos naturals juguen ja una comesa rellevant en el planejament. És el moment d'integrar també els recursos culturals en els plans. En aquests territoris en recessió, on resulta molt més versemblant apostar per un desenvolupament endogen, es pot partir d'un detallat inventari i valoració del patrimoni cultural material (infraestructural, arqueològic, agrícola, tèxtil, miner...) i immaterial (gastronomia, llegendes, festes populars) amb una hipòtesi d'estructuració d'aquests recursos segons unitats coherents, potenciant una estructura narrativa i la gestió activa dels seus valors mitjançant el disseny d'eixos i àrees patrimonials.

Programació de les actuacions: projectes territorials estratègics

Creiem que un pla territorial no tindria tant de sentit entès només com una aproximació intermèdia entre un nivell superior i uns plans municipals més o menys llunyans. Per això convé que vagi acompanyat de programes o propostes que puguin desplegar-se de forma immediata i que verifiquin, a una escala en què ja resulta possible el disseny i l'ordenació física, les directrius proposades. En aquest sentit, en diversos plans recents hem vist com es plantegen estratègies batejades com a operacions estrella, projectes demostració o propostes pilot.

Ens estimem més denominar-los Projectes Territorials Estratègics, que actuïn de catalitzadors, tradueixin i facin més concretes les directrius generals. El concepte de projecte remet a la voluntat d'avançar la seva resolució en clau de disseny físic i alhora de partir d'una reflexió de caràcter estructural. Es consideren territorials perquè responen a una problemàtica i una complexitat que generalment va més enllà d'un àmbit municipal, i que exigeix la col·laboració de diverses administracions. I són estratègics per reconèixer oportunitats i per la seva dimensió transversal (amb decisions que impliquen les diferents capes analitzades: ordenació dels assentaments, de les infraestructures de mobilitat i del sistema d'espais oberts.)

Convé agrupar aquestes propostes per programes o tipologies per donar més sentit a una acció conjunta i coordinada a escala comarcal, i valorar quines institucions són les més adequades per impulsar-les, i amb quins instruments les podran dur a terme. En aquest sentit, convé suggerir els agents que es consideren més idonis i, si escau, possibles fórmules, per dur-los a terme.

Tot i que en tots aquests projectes territorials estratègics cal pressuposar una estreta interrelació entre territori, medi ambient, infraestructures i assentaments, és útil classificar-los a partir del seu component més destacat, seguint l'estructura metodològica de les capes. D'aquesta manera es poden distingir aquells programes i projectes que tenen una relació més estreta amb la lectura de la forma del territori i del sistema d'espais oberts, o amb propostes de parcs agraris o patrimonials; d'altres més vinculats al projecte de les infraestructures de mobilitat i, finalment, aquells que afecten l'ordenació dels assentaments i activitats.

Entre les intervencions més específicament vinculades amb la lectura de la forma del territori i del sistema d'espais oberts, els nostres companys que han integrat el taller fet sobre l'Alt Berguedà i la Cerdanya,

La Cerdanya, percentatge i situació de primeres i segones residències

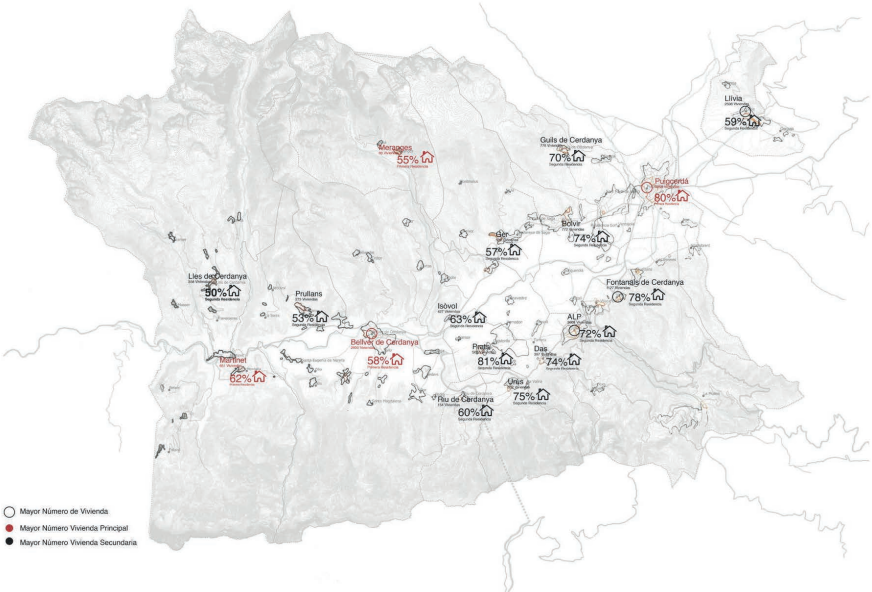

Font: Camila Álvarez, Joana Piñol, Virginia Romero.

proposen un parc agrari i altres parcs patrimonials, un pla de gestió forestal i de prevenció d'incendis, una xarxa d'itineraris paisatgístics i culturals, o la reintroducció del cultiu de la vinya.

Pel que fa als projectes vinculats amb la mobilitat, les opcions que plantegen tenen a veure habitualment amb els traçats ferroviaris i viaris, però també amb altres operacions com la compleció de la xarxa de camins, i amb projectes singulars de transport públic i mobilitat sostenible.

Pel que fa als assentaments i àmbits d'activitat econòmica, destaquen les polítiques concertades d'habitatge (habitatges compartits, cessió d'ús, masoveria urbana), la rehabilitació i renovació d'immobles, les reserves per a equipaments d'abast supramunicipal o els cursos de formació.

Per a cadascun d'aquests projectes territorials estratègics, que han d'actuar com a catalitzadors del model previst, s'han d'avançar hipòtesis d'ordenació que es concretin finalment en esquemes i en directrius orientatives, sent en canvi d'obligat compliment els criteris i objectius generals que es dedueixen d'aquests assajos de projectes.

Com a conclusió, podem imaginar que aquests plans territorials de zones en recessió, podrien aprofundir en aquesta opció metodològica basada en la combinació de capes d'interpretació, ordenació i regulació estretament interrelacionades; en continus canvis d'escala de lectura i projecte; en la valoració d'escenaris diversos i d'estratègies per posicionar adequadament assentaments i territoris; o en la voluntat de traduir urbanísticament els requeriments de la matriu ambiental definint un sistema territorial d'espais oberts, i en la recerca d'equilibri entre els requeriments ambientals, funcionals, tècnics i econòmics de les infraestructures. I fer-ho confiant que trobarem models d'ordenació, instruments de lectura, projecte i regulació, capaços d'imaginar la recuperació d'aquest patrimoni territorial, és un dels reptes més apassionants i urgents al qual ens enfrontem avui.

Perquè no hi ha territoris en decadència, sinó societats sense projecte.

Apunts sobre el repoblament i els territoris *rurbans*

Jordi Franquesa
Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Inés Aquilué
Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Introducció

Les lectures genèriques sobre les realitats urbanes i les realitats rurals acostumen a dibuixar una mirada estràbica que tendeix a dissociar aquest binomi, a vegades de manera interessada i altres inconscient. Sovint, les dinàmiques econòmiques, els avantatges i les limitacions dels petits nuclis urbans en sòl rural s'intenten explicar únicament des del context del seu entorn immediat, de la mateixa manera que moltes vegades es defineixen les dinàmiques i singularitats dels nuclis urbans consolidats des d'un context estrictament urbà, abastant només els sòls no urbanitzables limítrofs, molt condicionats pels usos i les activitats urbanes.[1]

Per abordar les dificultats i especificitats dels petits assentaments rurals cal tenir en compte el territori en la seva globalitat, entenent les sinergies que es generen entre aquests assentaments i les ciutats mitjanes properes. És per això que es fa necessària una mirada oberta i global per apuntalar el repoblament, una perspectiva que contempli l'escenari territorial en totes les seves vessants, i que ens permeti parlar del que podríem identificar com el **territori *rurbà***, un territori on es busca la interacció i el benefici d'ambdues realitats sense renunciar a les especificitats del món rural.

1. Per ampliar informació consulteu M. Scott, «Spatial Planning and the rural economy», a M. Scott, N. Gallent i M. Gkartzios, *The Routledge Companion to Rural Planning*, 2019. Consulteu també L. A. Camarero, *Del éxodo rural y del éxodo urbano: Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España*, 1993.

Aquesta interacció entre les característiques tradicionalment anomenades rurals i aquelles urbanes per a la recerca d'un nou marc de treball compartit fou el fil conductor del taller d'estiu 2021 «Desenvolupament rural i noves habitabilitats: el Berguedà» organitzat per les Escoles d'Arquitectura de la Universitat Politècnica de València (UPV) i la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC). L'aproximació del taller, focalitzat en l'Alt Berguedà, va permetre experimentar *in situ* la dislocació entre aquestes dues realitats –rural i urbana–, tant des del punt de vista econòmic i social, com també de les necessitats de serveis i comunicació, i es va constatar que les legislacions adequades per als nuclis urbans més consolidats són del tot ineficients i inoperatives en els nuclis rurals, especialment perquè no n'identifiquen convenientment el potencial ni les possibilitats i requeriments.

Les propostes derivades del taller d'estiu són força intuïtives i innovadores, i abasten temàtiques tan diverses com els nous models residencials, les incubadores econòmiques, la formació rural, la permanència generacional, les noves tecnologies, la rehabilitació, les noves economies, la gestió del sòl o les fases d'intervenció, entre d'altres (figures 1 i 2).

Treballar sobre un àmbit acotat com l'Alt Berguedà permet registrar les singularitats i especificitats d'aquest entorn pel que fa a l'orografia, l'accessibilitat, els usos del sòl, les activitats econòmiques, la morfologia urbana, la distribució dels seus nuclis rurals i la distribució dels serveis. L'anàlisi acurada de cada un d'aquests aspectes ens evidencia el fet que les estratègies possibles han de ser necessàriament endèmiques, difícilment aplicables a altres entorns, ja que indiscutiblement els condicionants són ben diferents.

En concret, els municipis de Vallcebre i Saldes, que pertanyen a l'Alt Berguedà, han experimentat processos de despoblament superiors als de la seva comarca. Si bé entre el 2001 i el 2011 el Berguedà té una taxa de creixement intercensal anual negativa del -4,35 (taxa per cada mil habitants), la de Saldes és del -5,08 i la de Vallcebre del -7,16.[2] Així doncs, tot i que la taxa de creixement del Berguedà és negativa, aquesta es veu clarament superada per la dels dos municipis rurals, la qual cosa fa encara més evident la necessitat d'abordar el despoblament d'aquests nuclis.

Aquestes dades van justificar l'àmbit de treball del taller. En qualsevol cas, el més destacat d'aquest fou que a través de la seva aproximació específica i empírica vam poder recollir una sèrie d'apunts per establir

2. Per a més informació, podeu consultar: *https://www.idescat.cat/*

Figura 1. Incubadora rural

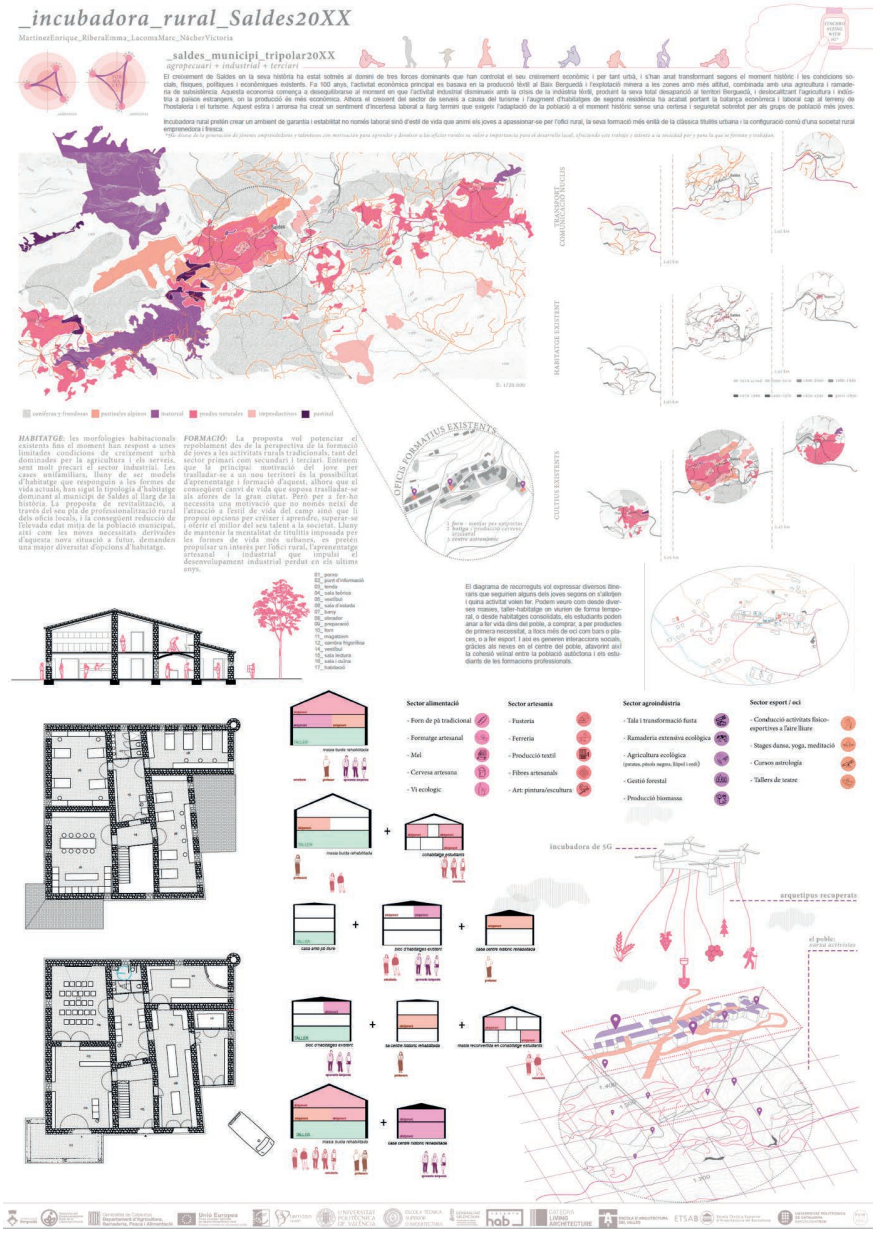

Font: Treball d'E. Martínez, E. Ribera, M. Lacoma i V. Nácher.

Figura 2. Rehabilitar el món rural

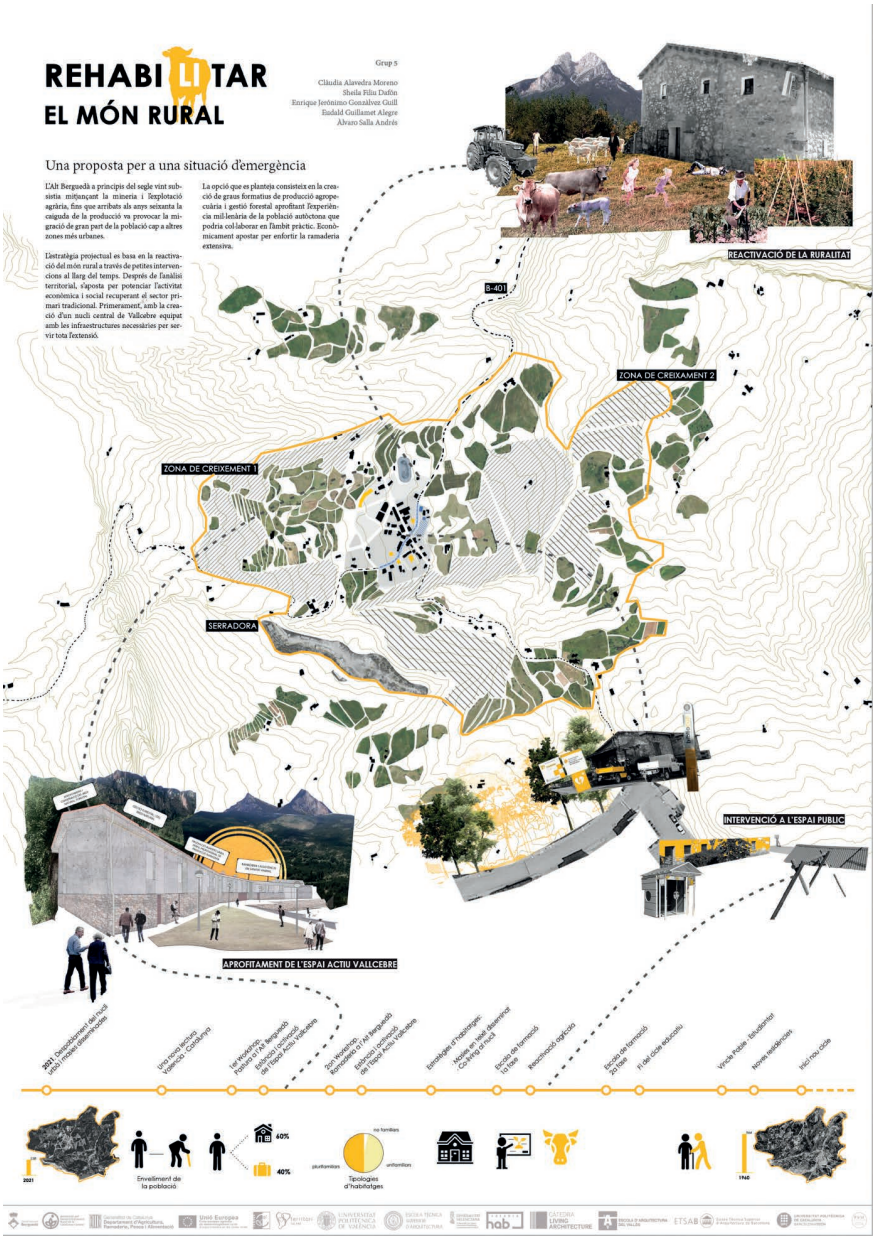

línies de treball sobre els nuclis rurals. Aquests apunts per a la intervenció estratègica en àmbits rurals s'inicien amb una taxonomia bàsica, prèviament establerta al taller, que ens ajuda a construir una primera classificació i a comprendre millor les diverses casuístiques. El treball empíric, d'altra banda, va reforçar les línies d'aproximació urbanes identificades, que indicaven possibles estratègies a tenir en compte en un futur pròxim, no només per aturar el despoblament sinó per impulsar noves sinergies econòmiques i també socials.

Taxonomia primària dels nuclis rurals

La definició de nucli rural no és en cap cas fàcil d'establir, ja que hi ha múltiples maneres d'interpretar aquest concepte, i pocs organismes públics s'atreveixen a proposar xifres concretes que permetin dibuixar-ne els llindars i definir un determinat assentament com a rural. L'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE) prefereix emprar conceptes més que no pas xifres. Així, l'OCDE considera que les economies rurals o de nuclis amb baixes densitats depenen de tres dimensions: la distància física als mercats econòmics més importants, la competitivitat econòmica, i les estructures econòmiques específiques dels nuclis.[3] Per altra banda, i per delimitar zones rurals i urbanes, estima que si més del 50 % de la població d'una determinada comarca viu en municipis de menys de cent cinquanta habitants/km^2, aquella comarca es pot considerar com a predominantment rural.[4]

En qualsevol cas, i amb el propòsit d'establir unes estratègies d'intervenció, considerem oportú proposar una primera reflexió sobre la classificació d'escenaris territorials que podem diferenciar fàcilment, amb el benentès que, com hem comentat, cada àmbit territorial és singular. En aquest context, proposem diferenciar tres casuístiques, que defineixen lectures i estratègies diferents. Aquesta classificació és la següent:

1. **Nuclis rurals periurbans:** contemplaria aquells assentaments rurals que es troben pròxims a nuclis urbans consolidats, o al que podríem anomenar ciutats com a mínim intermèdies.

3. *Rural 3.0. People-centered rural policy*, OCDE.

4. *Proposta de delimitació de les zones rurals LEADER de Catalunya 2023-2027*, Generalitat de Catalunya.

2. **Nuclis rurals sinèrgics:** es tractaria d'assentaments rurals distants dels nuclis urbans consolidats i que exerceixen sinergies entre ells, amb connexions i complicitats efectives, i que són capaços de dibuixar un escenari relativament estable d'activitats econòmiques.
3. **Nuclis rurals remots:** inclouríem en aquest grup els assentaments rurals molt allunyats dels nuclis urbans consolidats, de complicat accés, i on les sinergies amb els nuclis veïns són limitades.

Aquesta proposta taxonòmica pot posar en evidència que aquestes tres realitats territorials requereixen diferents estratègies per tal d'optimitzar les seves potencialitats i minimitzar els seus problemes. A tall d'exemple, en el primer grup podem incloure Callús, molt proper a Manresa en la seva zona nord, en el segon podem incloure la constel·lació dels nuclis rurals del Moianès, i precisament en el tercer grup podem incloure els nuclis de Saldes o Gósol que hem estudiat a l'Alt Berguedà (figures 3 a 5).

Figura 3. Nuclis rurals periurbans. Callús i Manresa, Bages

Font: elaboració pròpia i ICGC, 2021.

Figura 4. Nuclis rurals sinèrgics. Castellterçol i Castellcir, Moianès

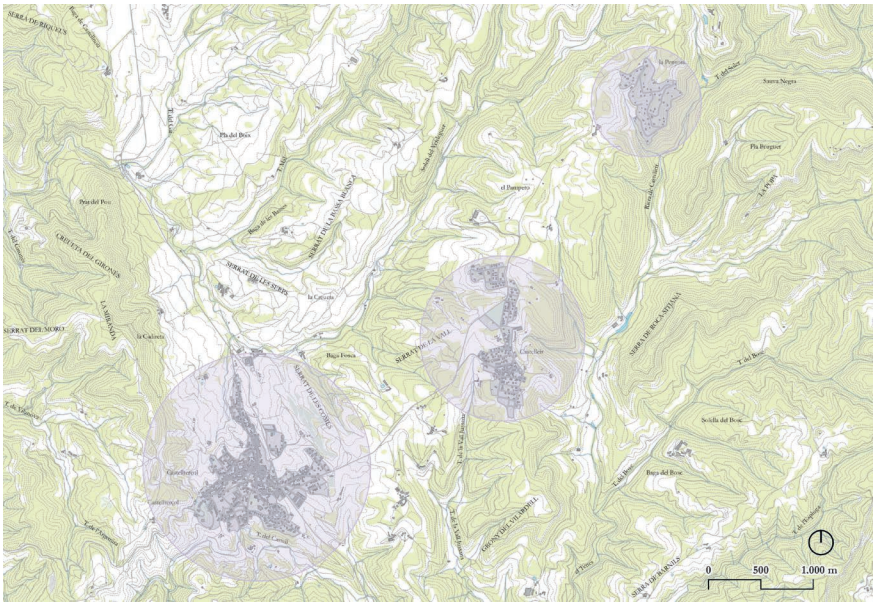

Font: elaboració pròpia i ICGC, 2021.

Figura 5. Nuclis rurals remots. Saldes, Berguedà

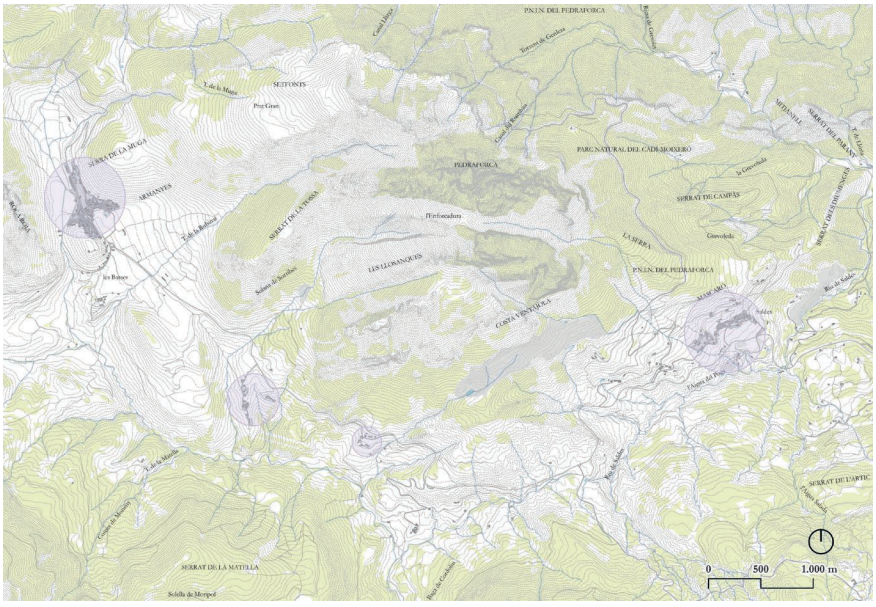

Font: elaboració pròpia i ICGC, 2021.

Els **nuclis rurals periurbans** comparteixen algunes directrius genèriques: tenen un futur molt més estable pel fet de situar-se pròxims a nuclis urbans consolidats, amb economies més estables, i dels quals se'n poden beneficiar fàcilment, però tendeixen a perdre el control sobre el seu propi futur econòmic i també sobre el valor del sòl i les infraestructures. Al mateix temps, moltes de les seves activitats estan estretament lligades a la ciutat, mentre que les seves dinàmiques rurals es veuen sensiblement limitades.

Els **nuclis rurals sinèrgics** se situen allunyats dels nuclis urbans, però tenen accés garantit als diferents serveis qualificats, a més de gaudir, en general, d'una alta dinamització social. Sovint resulten atractius per a residents d'alt nivell econòmic a la recerca d'entorns amb més qualitat de vida, però majoritàriament com a segona residència. Són àmbits, però, on el servei de transport públic no acostuma a ser òptim, i on aquesta segona residència pot alterar significativament les dinàmiques econòmiques i l'accés a l'habitatge.

Finalment, els **nuclis rurals remots** tenen l'avantatge de l'entorn natural immediat i de les seves derivades, amb produccions alimentàries específiques i sovint qualificades, i són especialment atractius per a les estades temporals. Gran part de la seva economia està vinculada al territori i a la seva producció directa, tot i que l'augment de la pressió turística està modificant l'economia base i dificultant l'accés a l'habitatge. Són nuclis on el despoblament ha estat una constant des de mitjans del segle XX. A més a més, les seves economies són molt vulnerables als canvis econòmics globals, i estan subjectes per tant a molts alts i baixos, disposen d'una baixa connectivitat entre assentaments i també als serveis, essent el seu manteniment molt deficitari.

Denominadors comuns i els atributs diferencials dels nuclis rurals

Un cop establerta aquesta taxonomia en base a la posició relativa dels assentaments rurals envers els urbans, és possible estructurar una lectura transversal, cercant quins denominadors comuns podem reconèixer que responen a temàtiques compartides entre els tres grups. Aquestes temàtiques ens parlen dels atributs diferencials que tenen els entorns urbans i rurals, dels referents que podem emprar com a precedents per a noves estratègies, de l'impacte recent de la covid-19 en les escales de valor vigents, del paper dels diferents aspectes urbans que cal contrastar

en la comprensió de les dinàmiques territorials, així com de la necessària mirada interescalar dels diferents escenaris físics a tractar (figura 6).

Figura 6. Diagrama del territori *rurbà*

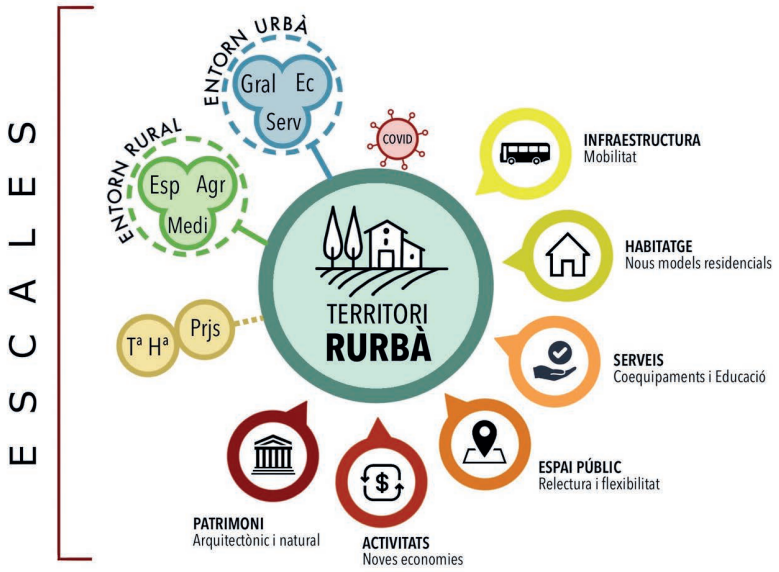

Font: elaboració pròpia, 2021.

Singularitats dels entorns rurals envers els urbans

Pel que fa a les **característiques generals dels entorns urbans i rurals**, si fem una mirada sobre els trets diferencials d'aquestes dues realitats podem posar en relleu tres aspectes que ens semblen clau i que les singularitzen: (1) llur diversitat i especificitat, (2) les seves dinàmiques econòmiques, i (3) els avantatges de la seva singularitat.

Ambdues realitats –urbana i rural– tenen les seves diversitats i especificitats. Els nuclis urbans consolidats comparteixen dinàmiques funcionals sensiblement similars, amb usos i serveis semblants, i amb processos urbans compartits –tot i que cada nucli urbà mostra la seva pròpia identitat. En canvi, en el conjunt dels nuclis rurals, el concepte d'identitat i les seves singularitats tenen una alta significació, i sovint són decisius tant per copsar els interessos d'entorns forans com per apostar per economies pròpies i efectives. Podem dir, sota aquesta lectura, que en els assentaments urbans, les dinàmiques són més globalitzades, mentre que en els rurals són encara més específiques i arrelades al territori.

En relació amb les dinàmiques econòmiques, les economies vinculades als assentaments urbans són molt més riques en la seva varietat i potencialitat, especialment gràcies a la seva multiplicitat i major dimensió, mentre que els assentaments rurals se centren majoritàriament en la indústria alimentària i les matèries primeres, en base a l'agricultura, la ramaderia i la silvicultura, essent tanmateix un tret de diversitat i especificitat. En els assentaments rurals, aquestes activitats primàries s'estan veient complementades amb activitats terciàries, especialment aquelles vinculades al sector serveis i el turisme.

A més a més, podem intentar establir quin atribut o avantatge caracteritza cadascun dels dos entorns. Pel que fa als assentaments urbans, podem convenir que destaca la important varietat de serveis i la fàcil accessibilitat, a més a més d'una oferta econòmica diversificada, caracteritzada per una proximitat a llocs de treball qualificats, especialment abans de la pandèmia de la covid-19. Per la seva part, el major atractiu dels assentaments rurals és el vincle amb el medi ambient i l'entorn natural, així com l'equilibri amb els recursos naturals propers.

Referents històrics

Les estratègies que es preveu dibuixar sobre el territori haurien de tenir en compte també **els referents i les reflexions prèvies**, tant teòriques com pràctiques, que ens poden ajudar en l'elaboració de futures propostes. En aquest sentit, ja fa molt temps que l'ésser humà ha estat discutint sobre patrons diversos per a la ciutat ideal, des de les primeres idees de l'antiguitat i l'edat mitjana, passant pel període del Renaixement quan el concepte de ciutat utòpica plantejat per Thomas Moro al segle XVI pren noves derivades i interpretacions en el socialisme utòpic de la mà de Robert Owen i la seva aplicació a New Lanark, on es plantegen comunitats acotades en dimensió i extensió, que presten especial atenció a l'entorn natural.[5] La dicotomia entre el camp i la ciutat s'intensifica arran de la industrialització, principalment a la Gran Bretanya, on la preocupació per la insalubritat de les ciutats porta a la teoria de la ciutat jardí d'Ebenezer Howard, on el reequilibri del territori passa per contemplar simultàniament els avantatges de la vida de la ciutat i del camp, plantejant així el sistema polinuclear de ciutats de dimensions precises en la recerca del

5. T. Moro, *Utopia*, 1516; F. Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, 1880; O. Siméon, *Robert Owen's Experiment at New Lanark: From Paternalism to Socialism*, 2017.

reequilibri territorial per una banda, i de la millora de la qualitat de vida als assentaments per una altra (figura 7).[6] Aquesta teoria aporta un marc teòric que esquematitza l'equilibri entre l'entorn urbà i l'entorn rural especialment pensat per a la construcció de noves ciutats jardí. El model teòric no construeix una forma urbana específica sinó que exemplifica amb diagrames les característiques dels nous entorns urbans-rurals.

Figura 7. Diagrama del territori *rurbà*

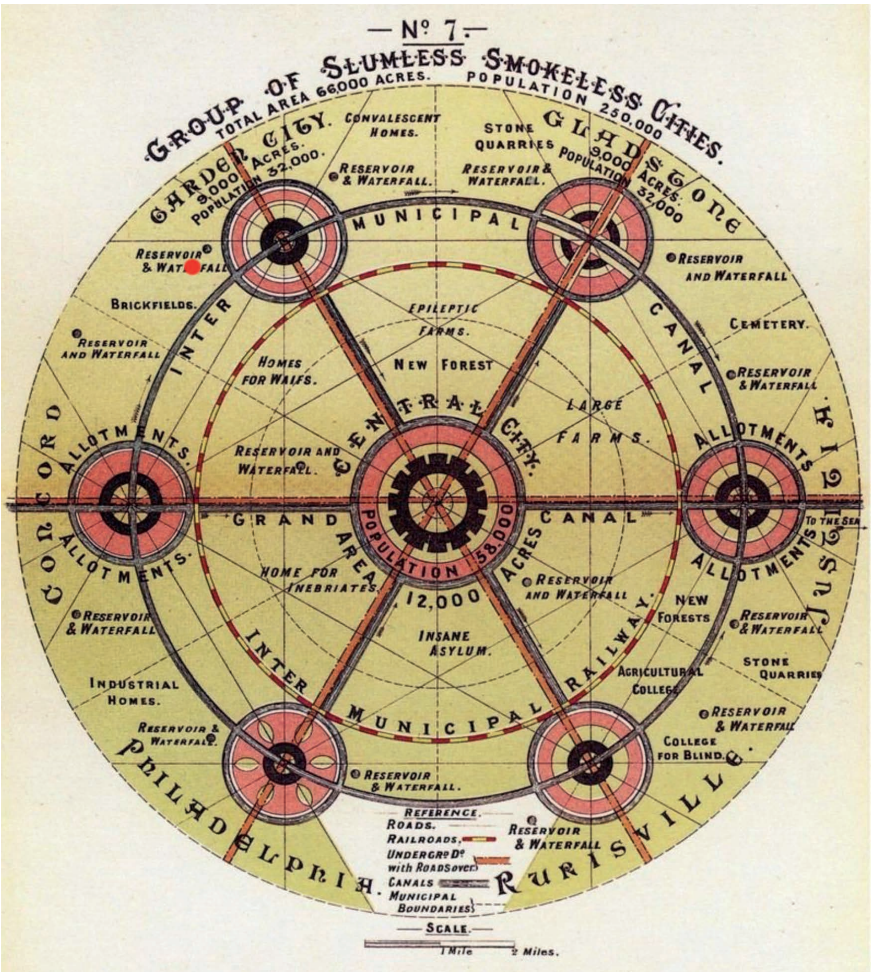

Font: E. Howard, *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform / Garden Cities of Tomorrow*, 1898 / 1902.

6. E. Howard, *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform / Garden Cities of Tomorrow*, 1898 / 1902; R. Unwin, *Town Planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*. Londres: T. Fisher Unwin, 1909.

A Catalunya, aquests conceptes teòrics han tingut traduccions efectives en projectes reals, especialment a través d'experiències lúcides en forma de comunitats jardí, distribuïdes pel territori català d'acord amb el propòsit que persegueixen en la seva configuració –algunes de caire productiu, d'altres pensades per resoldre el problema de l'habitatge, unes d'iniciativa burgesa i altres de caire més turístic. Són experiències que ens parlen del lligam entre la ruralitat i la urbanitat. A l'Estat espanyol, aquests exercicis projectuals tenen també un referent inestimable de mitjans del segle passat (des de mitjans dels anys quaranta fins a finals dels seixanta), que ens interessa especialment per a la discussió que ens ocupa: els Poblats de Colonització.[7] Aquests nous assentaments tenen una indubtable vàlua tant des del punt de vista projectual com de reequilibri territorial. Nuclis urbans en la ruralitat, que ens donen moltes lliçons de qualitat sobre les sinergies entre allò urbà i allò rural, sobre el paper de les economies agràries i les dinàmiques socials dels assentaments, i que exemplifiquen formes urbanes compromeses amb el paisatge del lloc, amb configuracions i organitzacions modernes però adequades a l'entorn rural. Alguns dels exemples més destacats són els dotze pobles de colonització construïts per José Luis Fernández del Amo[8] a mitjan segle xx o altres poblats dirigits a Catalunya, com el Poblenou del Delta (figura 8).[9] Aquests exemples formals construïts i que s'executen sota el reequilibri territorial induït són exemples reeixits de formes de construcció accessibles, organitzades, modernitzades i arrelades formalment al territori.

El canvi de tendència i la pandèmia de la covid-19

Més enllà d'aquesta mirada cap als referents històrics, l'actualitat ens porta a introduir una nova variable inexcusable a la discussió: **la pandèmia de la covid-19**. Els estralls del virus sobre la salut pública han tingut una derivada important sobre els hàbits domèstics, i també sobre les prioritats vinculades a la qualitat de vida que qüestionen les tendències residencials prepandèmiques. De fet, el valor afegit que atorguen l'espai vital i l'accés

7. J. L. Oyón, *Colonias agrícolas y poblados de colonización: arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)*, 1985.

8. M. Centellas, *Los pueblos de colonización de José Luis Fernández del Amo. Arte, arquitectura y urbanismo*, 2010.

9. E. Fabregat i A. López, *El Poble Nou: La darrera colonització del delta de l'Ebre*, 2008.

Figura 8. Planta del projecte del poblat de colonització Poblenou del Delta

Font: F. J. Monclús i J. L. Oyón, *Políticas y técnicas en la ordenación del espacio rural*, 1988.

a entorns oberts ha incrementat considerablement la pressió i demanda sobre els nuclis rurals. Aquesta demanda és polièdrica i no generalitzable, però adopta diferents posicions: des de voluntats fermes de viure en assentaments rurals en busca d'un canvi dràstic de vida, passant per estades temporals, segones residències de lloguer o compra, major pressió del turisme de cap de setmana, o fins i tot canvi d'empadronament per poder garantir la possibilitat de trasllat en cas d'un nou confinament. Totes aquestes derivades, i d'altres que s'estan produint també vinculades al treball i les noves economies, estan generant noves dinàmiques territorials i mobilitats que requereixen una atenta mirada amb l'objectiu de vetllar per l'equilibri del nostre territori. Estem, per tant, experimentant un canvi de paradigma i la pandèmia ens fa veure que aquest és un moment molt pertinent per reconsiderar el procés de despoblament dels nuclis rurals degut als nous reptes que aquesta situació ens està plantejant.

Aquest nou paradigma obre la porta a un canvi en la construcció conjunta del territori, essent conscients que també pot provocar un augment de les desigualtats, si es manté la lectura dels espais servits –urbans– i

els espais servidors –rurals. Cal abordar aquest canvi, des del respecte i la interacció entre territoris, sense considerar que els àmbits amb menor densificació urbana són espais al servei de la «ciutat».

Aquestes noves tendències plantejades arran de la pandèmia estan permetent establir lectures omnicomprensives del territori per poder intervenir amb garanties d'èxit. Val a dir que, de fet, des de finals del segle passat hi ha iniciatives exitoses canalitzades pel programa *Leader* orientades al desenvolupament rural. Aquests ajuts incideixen en iniciatives de gestió pública i privada, en les quals participen diferents agents econòmics i socials que els impulsen i duen a terme, amb projectes sovint innovadors i que moltes vegades demostren una aplicabilitat en altres entorns i escenaris. Els projectes abasten temes tan interessants com l'ocupació juvenil, l'emprenedoria, la sostenibilitat ambiental, l'intercanvi d'interessos entre grups rurals, la connexió entre empreses compatibles, l'assessorament, la formació o les iniciatives per promocionar determinades activitats específiques del món rural.

Aquests programes d'ajut són necessaris i imprescindibles per a la dinamització dels nuclis rurals, i implementen una estratègia *bottom-up*, en la mesura que parteixen de les inquietuds i complicitats locals per tal de poder influir de manera incisiva en els fluxos econòmics de major escala. Les expectatives del treball virtual reforçat durant la pandèmia poden apuntalar aquestes noves propostes i atesa la naturalesa d'aquestes iniciatives sembla adequat entendre **el paper que els diferents aspectes urbans** poden aportar per enriquir, canalitzar i millorar l'impacte d'aquestes iniciatives, cercant la seva interrelació i emmarcant les seves voluntats en un marc més global i estratègic.

Principis urbans per als entorns rurals

Arran de la nostra aproximació conceptual i també empírica als assentaments rurals, considerem que hi ha una sèrie de temàtiques urbanes que cal tenir en compte i que responen a diferents escales de manera simultània. Aquests principis urbans han d'enriquir el discurs sobre els nous equilibris i interaccions territorials entre els assentaments urbans i rurals. Són aquests: la mobilitat, l'habitatge, els serveis, els espais públics, les noves economies i el patrimoni.

1. **Mobilitat.** Vivim en una societat en la qual la **mobilitat** és fonamental, i és precisament aquesta la que pot millorar els vincles entre els

assentaments rurals i urbans. Les xarxes d'infraestructura implementades sobre el territori promouen la connectivitat i eficiència d'aquests vincles, imprescindibles per treballar en l'equilibri territorial de qualitat. Però no són només les oportunitats de comunicació que aquestes xarxes ens poden oferir, sinó també els mitjans de transport que usem per moure'ns a través d'elles. Així doncs, més enllà de la infraestructura de mobilitat, hem de prestar especial atenció al transport públic, sovint deficitari en contextos rurals, i buscar solucions menys convencionals per fer-lo efectiu: des de vehicles compartits fins a automòbils autònoms, serveis a demanda que es recolzin en les noves tecnologies.

2. **Habitatge.** Així mateix, és precís atendre les noves maneres **d'habitar** en les seves múltiples facetes per tal d'incentivar i consolidar la permanència residencial en els nuclis rurals, que presenten dèficits en la diversitat de l'oferta i en l'accessibilitat. Així, en molts nuclis rurals trobem que hi ha moltes cases unifamiliars en molt mal estat de conservació que són un perill per a les veïnes i els veïns. I al mateix temps, les joves i els joves veuen difícil accedir a un primer habitatge per la manca d'unitats assequibles i de lloguer. Per aquests motius cal repensar els modes d'habitar, des del cohabitatge i els conjunts residencials amb espais compartits, passant per la masoveria urbana i les cessions d'ús basades en les reformes i l'adequació dels habitatges en substitució dels lloguers convencionals, o apostant per incentivar i millorar substancialment l'oferta residencial a partir de la diversitat tipològica dels habitatges. Tal com hem comentat, hi ha molts habitatges abandonats i/o en mal estat de conservació que no tenen possibilitat d'entrar en el mercat residencial si l'administració pública no hi actua. A tot això, s'afegeix que molta oferta residencial dels nuclis rurals està orientada a la segona residència i, per tant, a uns preus prohibitius per a aquelles famílies que volen construir el seu futur en aquests nuclis. D'altra banda, l'actual Text refós de la Llei d'urbanisme[10] és molt coercitiu i dona un escàs marge d'intervenció sobre els masos rurals, en la mesura que no permet solucions imaginatives per incentivar-ne la recuperació i establiment residencial a partir de fórmules compartides, que serien del tot viables per al seu reallotjament i recuperació de les activitats agràries.

10. Consultar el Decret legislatiu 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme, DOGC 05/08/2010; Llei 3/2012, del 22 de febrer, de modificació del Text refós de la Llei d'urbanisme, aprovat pel Decret legislatiu 1/2010, del 3 d'agost, DOGC 29/02/2012.

3. **Serveis.** Hem explicat que un dels atributs diferencials entre els assentaments urbans i els rurals respon a l'oferta elevada de **serveis** en els primers. La baixa taxa de massa crítica residencial en els nuclis rurals fa deficitaris els serveis. Tanmateix, considerem que les administracions públiques han d'acceptar que gran part d'aquests serveis requereixen pressupostos i inversions sovint a fons perdut, i malgrat que no siguin en absolut rendibles des d'un punt de vista econòmic, són serveis necessaris. Cal tenir en compte que, a més, els nuclis rurals tenen una població altament envellida, i això suposa prestar especial atenció als serveis sanitaris i als desplaçaments obligatoris per accedir-hi. Tot plegat ens aboca a cercar solucions de coserveis i serveis compartits, que poden millorar substancialment amb les noves tecnologies. En efecte, la incorporació de la banda ampla com a prioritat i els serveis digitals poden suposar una major i més còmoda mobilitat, com hem assenyalat, però també una millora important en els serveis, a través per exemple, de les impressores 3D, que poden donar accés a béns automanufacturats sense necessitat de llargues esperes, o produir béns adaptats a les indústries rurals, millorant l'autonomia en molts àmbits. Al mateix temps, l'ús de drons pot atraure empreses i millorar l'accés als productes, especialment als medicinals, al temps que es redueixen les emissions de CO_2. En qualsevol cas, el servei més rellevant per abordar el despoblament és l'educació. Les escoles són absolutament necessàries perquè famílies joves s'instal·lin en el medi rural. I és precisament en aquest àmbit on els entorns rurals poden fer una oferta educativa específica, personalitzada i competent respecte la dels assentaments urbans, com demostren les agrupacions d'escoles ZER,[11] en què l'aprenentatge té una orientació adequada a l'entorn i altament estimulant.
4. **Espais públics.** Un altre aspecte rellevant és el disseny dels **espais públics** en els nuclis rurals, ja que aquest concepte adopta unes connotacions molt diferents i planteja noves interpretacions. Hi ha hagut una certa tendència a homogeneïtzar el disseny de l'espai públic, tot i que l'ús, la flexibilitat i l'apropiació d'aquests espais en els nuclis rurals haurien de fixar una sensibilitat cap a contextos econòmics i socials diferents. Aquesta diferenciació hauria d'incloure relectures atentes sobre el seu significat i sobre el seu rol dins l'estructura urbana dels nuclis, interpretant adequadament el seu ús i entenent que la proxi-

11. Per a més informació sobre les Zones escolars rurals (ZER): *http://xtec.gencat.cat/ca/curriculum/escolarural/sobre-les-escoles-rurals/webszer/*

mitat als espais oberts doten els espais públics dels nuclis d'un altre significat de pertinença. Normalment són llocs significats, propers a l'església, l'ajuntament o qualsevol dels equipaments locals, dels quals cal conèixer la identitat per mantenir-ne la memòria i no dificultar-ne els usos habituals, alhora que se'n modernitza l'accessibilitat i se'n millora l'habitabilitat.

5. **Noves economies.** Un dels avantatges dels canvis econòmics globals és repensar les **noves economies**, enteses com aquelles que són pròpies dels nuclis urbans, però que gràcies a les noves tecnologies poden desplaçar-se amb comoditat als entorns rurals, segurament amb reinterpretacions i modificacions substancials que poden augmentar i incidir de manera creativa en el vincle i les sinergies del binomi *rurbà*. El teletreball i les diverses fórmules de vivers d'empreses i cooperatives poden incentivar l'establiment ferm de joves emprenedors/res que paral·lelament poden incidir de manera positiva en els teixits socials d'aquests nuclis rurals i dinamitzar-ne les economies i els intercanvis comercials. Les noves economies també poden incidir en el funcionament d'economies tradicionals pròpies del sector primari, aportant-los valor afegit i promovent un canvi cap a l'economia circular i sostenible de fàcil implementació en entorns rurals.
6. **Patrimoni.** Finalment, és imprescindible fer una mirada atenta sobre el **valor patrimonial** d'aquests indrets, tant des del punt de vista arquitectònic com també natural, ja que suposa un actiu rellevant que pot incidir en l'estímul de les seves economies i intercanvis, ja sigui per la seva repercussió turística, com per la mateixa qualitat de l'entorn rural i urbà. Les aproximacions patrimonials dels paisatges naturals, a través dels paisatges culturals, les lectures sobre la memòria històrica i els patrimonis intangibles dels sistemes productius tradicionals, formen part substancial i rellevant d'aquests indrets i suposen un valor afegit inestimable que cal preservar i potenciar.

Lineaments per al futur sostenible del territori *rurbà*

Aquests principis urbans –mobilitat, habitatge, serveis, espais públics, noves economies, patrimoni– són bàsics per poder construir una nova lectura del territori, en què la diferenciació entre allò rural i allò urbà porti al desenvolupament conjunt del territori *rurbà*. Els paradigmes de la innovació i el canvi tecnològic poden incidir decisivament en el des-

poblament, en la mesura que resolen la distància que separa els assentaments rurals dels mercats econòmics i laborals, reduint les despeses derivades d'aquestes distàncies i enfortint les seves capacitats de resiliència. A més a més, poden millorar sensiblement les mesures contra el canvi climàtic, reduir les diferències socials i millorar l'equilibri de gènere. En aquest sentit, els assentaments rurals són crucials per aconseguir els objectius globals orientats a respectar i potenciar la biodiversitat, els recursos naturals, l'alimentació i les matèries primeres de proximitat. Cal reivindicar que són les voluntats polítiques i l'atenció a les estratègies socials del benestar per part dels organismes governamentals les que poden definir les condicions òptimes a escala local perquè la implementació d'aquestes tecnologies tingui un resultat efectiu sobre els entorns rurals.

El territori *rurbà* és, en essència doncs, el que prioritza les sinergies i complicitats entre els nuclis rurals i urbans, sempre a través d'una mirada omnicomprensiva i global que pretén abastar els ingredients fonamentals que incideixen en les seves estructures territorials, al mateix temps que considera els coneixements teòrics i referents històrics, que es mostra sensible amb les noves tendències derivades de la pandèmia que ha incidit en la nostra vida quotidiana, i que contempla la diversitat d'escales de manera simultània, tot plegat amb el propòsit d'aconseguir nous equilibris territorials que ens aportin una millor qualitat de vida.

Saldes: projectes de desenvolupament rural en pobles de muntanya[1]

Miquel Martí
Professor agregat, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya

Saldes és un municipi de l'Alt Berguedà, amb una situació privilegiada al peu del Pedraforca. Actualment, en els seus tres nuclis principals (Saldes, Maçaners i l'Espà) hi viuen 283 persones segons dades del padró municipal del 2021. De fet, la població s'ha situat al voltant dels tres-cents habitants en molts moments de la seva història: a partir del segle XVIII (quan es comença a disposar de dades de la població de fet, accessibles al Centre d'Estudis Demogràfics), a inicis del segle XIX o en l'actualitat. Però entre aquests períodes, Saldes també ha acollit una població molt més nombrosa. A mitjan segle XIX, quan l'explotació agroramadera de les comarques de muntanya va arribar al seu punt àlgid, Saldes va assolir 1.247 habitants l'any 1857. L'èxode rural va deixar de nou la població en 382 habitants el 1920, però l'inici de l'explotació de mines de carbó (descobertes a finals del segle XIX) va provocar una nova explosió demogràfica, arribant als 1.064 habitants el 1960. En aquell moment, el municipi tenia dues escoles al nucli de Saldes, una a Maçaners i una a l'Espà, així com un metge, un practicant i un guarda forestal. Tot i que la mina no va tancar definitivament fins el 2008, la població a inicis dels anys 1980 ja tornava a situar-se en poc més de tres-cents habitants.

Més enllà d'aquesta certa estabilitat en el nombre absolut d'habitants en les darreres dècades, Saldes és un municipi representatiu de les dinàmiques socioeconòmiques que afecten les zones rurals i, en concret, les zones de muntanya a Catalunya. Pateix una dinàmica de despoblament

1. Aquest apartat ha estat elaborat a partir d'informació facilitada per l'Ajuntament de Saldes (reunió amb l'alcalde i altres regidors de l'equip de govern el setembre del 2021) i contrastada amb d'altres fonts.

de joves que implica un envelliment de la població i una pèrdua de talent que llasta l'economia. Segons dades del padró municipal (disponibles a l'Institut d'Estadística de Catalunya), els infants menors de catorze anys representaven el 13,64 % de la població del municipi l'any 2000, el 8,52 % deu anys després i tan sols el 4,59 % avui en dia. El tancament de l'escola Pedraforca el 2008 il·lustra aquesta situació.

Per fer front a aquestes tendències, l'any 2016 l'Ajuntament de Saldes va endegar el Projecte Lluerna (al·ludint a l'insecte lluminós que omple de clarors la fosca de les nits). Es tracta d'un pla estratègic pensat a mitjà i llarg termini (en tot cas, més enllà d'una contesa electoral) que aposta per algunes grans línies de futur: d'una banda, reactivar l'economia a partir de la desestacionalització de l'activitat turística i el manteniment del territori a través de la ramaderia extensiva i la gestió forestal; i de l'altra, millorar els serveis del municipi, encapçalats per una oferta d'habitatge assequible i una xarxa eficient de telecomunicacions.

En aquest article, exposarem alguns dels projectes de desenvolupament que Saldes ha promogut els darrers anys per encarar amb recursos i eines sòlides el repte d'oferir un entorn de vida atractiu i de qualitat a les zones rurals de muntanya.

Ecoturisme de proximitat

El turisme és, avui en dia, el motor econòmic preponderant de Saldes. El massís del Pedraforca atrau anualment un gran nombre de visitants, però desigual al llarg de l'any. Si l'estiu és l'estació amb més afluència, i els mesos intermedis de primavera i tardor l'activitat és manté, a l'hivern pateix una forta davallada. L'objectiu de desestacionalitzar el turisme és aprofitar durant més temps els recursos existents, però també generar-ne de nous, per tal d'afavorir la continuïtat de l'ocupació i fomentar sinergies amb d'altres activitats per potenciar la diversitat del teixit econòmic del municipi.

Saldes aposta per l'ecoturisme de proximitat, basat en el gaudi respectuós i conscient dels recursos naturals i culturals del territori. El més evident d'aquests recursos és el massís del Pedraforca, declarat Paratge Natural d'Interès Nacional el 1982 i integrat l'any següent dins el Parc Natural del Cadí-Moixeró. El mirador del Gresolet, situat al municipi de Saldes, al peu de la mítica muntanya i dominant la vall homònima, atrau unes 130.000 persones cada any.

Les 7 cares del Pedraforca

El 2015, sota l'impuls de l'Agència de Desenvolupament del Berguedà, el Pedraforca s'incorpora al projecte europeu EMbleMatiC. Es tracta d'una xarxa que agrupa nou muntanyes emblemàtiques al voltant del Mediterrani (del Canigó a l'Etna, de l'Olimp a la Serra de Tramuntana). L'objectiu del projecte (finançat entre el 2016 i el 2019 mitjançant fons europeus en el marc del programa Interreg MED) era crear una nova oferta turística basada en els valors d'aquestes muntanyes tan singulars com a alternativa complementària al turisme de sol i platja tan proper a totes elles. Reequilibrar el turisme litoral i el d'interior, augmentar els recursos que el turisme genera en els territoris de muntanya, desestacionalitzar l'activitat turística al llarg de l'any, fomentar un turisme lent i conscient, promoure els massissos participants com a destinacions turístiques sostenibles eren alguns dels reptes plantejats.

En el cas del Pedraforca, el resultat fou l'ecoitinerari Les 7 cares del Pedraforca (figura 1). Es tracta d'una proposta basada en els principis dels paisatges culturals: promoure els recursos patrimonials del territori (que són alhora naturals i culturals) per generar experiències que ens permetin copsar com l'han viscut, treballat i transformat els seus habitants al llarg dels segles. Promoure els recursos significa posar-los en valor, contextualitzar-los, estructurar-los a través d'itineraris que ens permetin interpretar-los. En el cas de Les 7 cares del Pedraforca, els recursos d'aquest territori s'organitzen en set rutes temàtiques: el Pedraforca i el seu paper en la història de l'excursionisme i l'imaginari muntanyenc de Catalunya; el patrimoni cultural de pobles i esglésies medievals al voltant de la presència de càtars i trobadors en aquestes contrades; el pas de Picasso per Gósol; el passat de les trementinaires, que al segle XIX difonien el seu saber sobre les propietats de les herbes remeieres del Prepirineu arreu del país; l'impacte de les explotacions mineres. Són algunes de les històries que ens expliquen les rutes temàtiques i que fan possible que ens apropem a la identitat del lloc.

Aquestes rutes temàtiques conviden a experimentar un ecoviatge de set dies que s'estén més enllà de la vall de Saldes, incloent les valls de Tuixent - La Vansa a ponent i també amb itineraris a llevant cap a les Fonts del Llobregat. Es tracta de propiciar un turisme (en bona part de proximitat i familiar) que romangui més dies a la comarca, es reparteixi al llarg de l'any i recorri altres indrets més enllà dels entorns del Pedraforca.

Figura 1. Mapa de les rutes temàtiques de Les 7 cares del Pedraforca, 2021

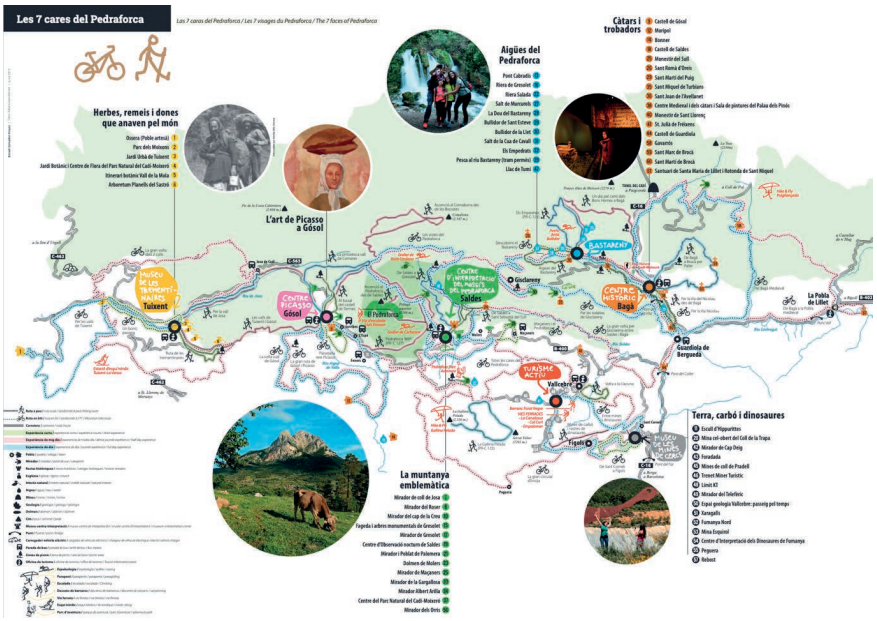

Font: accés obert internet.

L'èxit de la proposta ha convertit Les 7 cares del Pedraforca en un referent internacional que, de cara als propers anys i en el marc de la continuació del projecte EMbleMatiC, ajudarà d'altres muntanyes singulars del Mediterrani (o d'altres indrets del món) a construir el seu propi projecte ecoturístic.

L'observatori astronòmic

Els recursos naturals i culturals de Saldes són variats al voltant del paisatge del Pedraforca. El parc d'aventura (circuits de jocs enmig de boscos al peu de la Serra d'Ensija inaugurats el 2004 i renovats el 2015), el santuari històric del Gresolet (amb un ambiciós projecte de restauració en curs) o famoses rutes de senderisme que passen pel poble (des de Cavalls del Vent al voltant del Parc Natural del Cadí-Moixeró al Camí dels Bons Homes que ressegueix els passos dels darrers càtars, passant per la Tora Blava, la més recent i que recorre les serres d'Ensija i els Rasos de Peguera).

A tots aquests recursos, el municipi de Saldes n'hi està afegint un de nou. Es tracta d'un observatori astronòmic (figura 2) que s'ubica a l'an-

tiga casa del guarda forestal, la qual s'acaba de rehabilitar. L'observatori disposa d'un planetari i d'un telescopi per fer observacions nocturnes des de l'últim pis, la coberta del qual és mòbil per tal d'oferir una visió de la volta celeste. Les instal·lacions són accessibles per a persones amb mobilitat reduïda i disposen de recursos museístics per a invidents. Es complementen amb un laboratori que permetrà analitzar mostres biològiques, com ara restes d'animals. El seu funcionament crearà un lloc de treball estable i permanent.

Figura 2. L'observatori astronòmic de Saldes en la fase final de rehabilitació, 2021

Font: elaboració pròpia.

La idea és entendre l'observatori no només com un recurs turístic, sinó també formatiu. Al seu voltant s'estan elaborant materials pedagògics sobre astronomia, però també sobre geologia (amb la riera Salada com a recurs a divulgar), història (castell de Saldes i poblat medieval de Palomera) i natura (flora i fauna). Es treballa per establir acords amb els instituts d'educació secundària per tal de promoure treballs de recerca

relacionats amb aquestes temàtiques. Això permetria que grups d'alumnes vinguessin a passar una setmana a Saldes fora de temporada i afavoriria col·laboracions amb establiments hotelers que dinamitzarien l'economia local.

La posada en funcionament de l'observatori astronòmic va molt lligada als esforços per reduir la contaminació lumínica al voltant de Saldes. El 2016, l'ajuntament (en col·laboració amb la Diputació de Barcelona i la Universitat Politècnica de Catalunya) va elaborar el Pla de Prevenció per a la Contaminació Lumínica. El 2017, la declaració per part del Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de la plaça de l'Espà i del mirador del Gresolet com a espais amb un Cel Nocturn de Qualitat (Saldes fou la primera població amb espais d'aquestes característiques), va animar el consistori a aprofundir les actuacions en aquest àmbit. Des d'aleshores, el canvi de la totalitat dels fanals (amb la instal·lació de llums de color ambre amb tecnologia LED d'alta eficiència, que són els adients per a zones de màxima protecció) i la regulació de la intensitat lumínica en funció del grau de freqüentació de les diferents zones ha permès l'eliminació de la llum sobrant contaminant, triplicar la llum útil i reduir en un 47 % la despesa energètica de l'enllumenat municipal.

Gestió forestal i autonomia energètica

Justament, el repte de la sobirania energètica és un altre gran cavall de batalla per al desenvolupament rural. L'objectiu a llarg termini és produir localment una quantitat d'energia neta, renovable i de proximitat equivalent a la que es consumeix al municipi.

Un primer pas fou la integració de Saldes en la Mancomunitat de Municipis Berguedans per la Biomassa (MMBB). La biomassa lliga el món de la producció energètica amb el de la gestió forestal.

La gestió forestal sostenible, font de múltiples beneficis socioambientals

L'explotació forestal dels boscos a Saldes és una activitat arrelada en el municipi des de temps immemorial. Juntament amb l'agricultura i la ramaderia, n'havia estat sempre un dels pilars econòmics. Però l'abandonament progressiu d'aquestes activitats en favor d'altres com la mine-

ria i els serveis ha generat un creixement exponencial de la massa forestal en detriment de pastures i camps de conreu, fet que fa més necessària que mai la implementació d'una gestió forestal adequada.

Així doncs, no és la vessant econòmica de la gestió dels boscos la que li confereix tant d'interès. L'important són els beneficis socioambientals que una bona gestió forestal comporta: conservació i millora de la biodiversitat, aprofitament de productes i recursos forestals renovables, prevenció d'incendis i plagues, regulació del cicle de l'aigua, adaptació dels boscos a les condicions canviants derivades del canvi climàtic, captació de CO_2 per mitigar el canvi climàtic, gestió del paisatge rural, etc.

L'Ajuntament de Saldes és el principal propietari forestal del municipi, amb més de tres mil hectàrees de bosc públic. L'MMBB agrupa ajuntaments berguedans propietaris de boscos públics amb l'objectiu de fomentar un sistema de gestió forestal sostenible. Una quarantena de treballadors de l'MMBB (empleats i autònoms) extreuen fusta per a les serradores de la comarca, creen zones lúdiques per a les activitats turístiques i recreatives, obren zones de pastura perquè els ramats mantinguin el bosc net, creen hàbitats de biodiversitat per a les espècies que necessiten clarianes i obtenen biomassa per a les centrals que escalfen els equipaments municipals dels pobles que formen la mancomunitat.

Actualment, s'han instal·lat catorze centrals de biomassa que alimenten trenta-dos equipaments municipals dels set pobles que conformen la mancomunitat i s'ha construït una central de calor amb biomassa al polígon industrial La Valldan de Berga, amb dues calderes de 2,37 MW de potència, per vendre Kw tèrmics a les empreses que els sol·licitin. A Saldes, la caldera de biomassa alimenta la calefacció de tres edificis: l'ajuntament, Cal Metge i el centre astronòmic.

El pas següent per fomentar la gestió forestal sostenible és l'aprofitament per a la construcció de la fusta de qualitat de la zona. Transformar els troncs en productes que puguin ser emprats en arquitectura suposa incrementar-ne el valor afegit (el preu de la fusta es multiplica per deu, però també augmenta la durada del producte com a embornal de CO_2) en comparació amb les sortides habituals que són els palets i la biomassa. Amb aquest objectiu, l'MMBB ha instal·lat una petita serradora mancomunada a Saldes (figura 3) en una antiga zona minera on encara es mantenen diverses edificacions de les antigues instal·lacions, que actualment són de propietat municipal. Alhora, aquesta activitat crea llocs de treball a la zona, amb l'objectiu de fixar la població.

Figura 3. La serradora municipal de Saldes, 2021

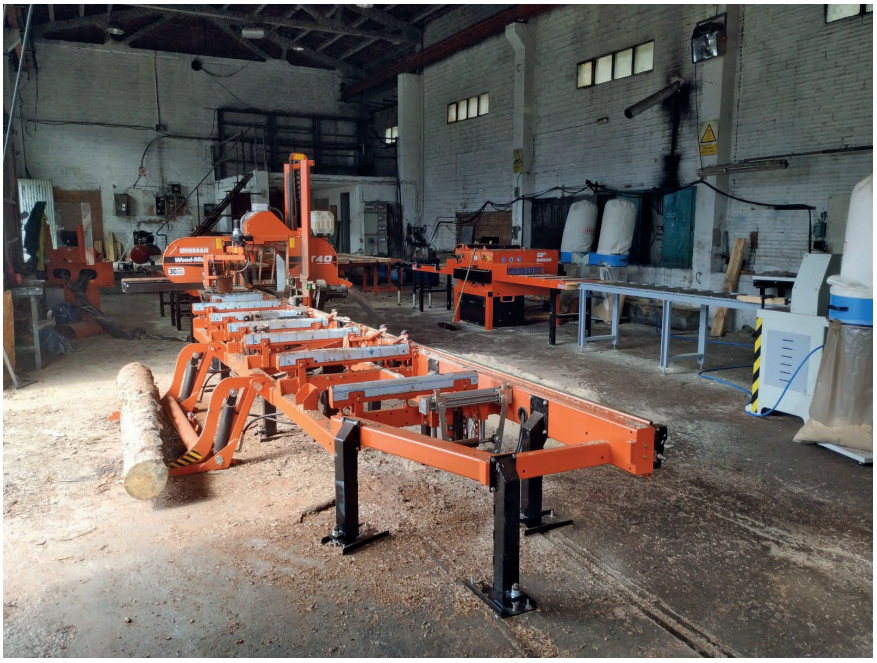

Font: elaboració pròpia.

Cap a una comunitat energètica local

En el camí cap a l'autonomia energètica, Saldes està impulsant una comunitat energètica local. Es tracta d'una cooperativa de consum per produir i comercialitzar energia fotovoltaica mitjançant plaques solars que s'installaran al voltant de la serradora municipal i damunt les cobertes. L'energia elèctrica produïda alimentarà directament la serradora i la sobrant es vendrà a la xarxa. Els beneficis obtinguts es traduiran en una reducció de la factura de la llum de cada soci (proporcionalment al seu coeficient de participació en la cooperativa), però en cap cas suposaran guanys per tal d'evitar actituds especulatives.

Al costat de la biomassa i la fotovoltaica, s'estudia impulsar altres fonts d'energia renovable. D'una banda, la hidroelèctrica. Al municipi de Saldes hi ha les capçaleres de dos rius, el Saldes i l'Aigua de Valls, cada un d'ells amb alguns salts d'aigua. Ara mateix, hi ha una central hidroelèctrica privada al molí d'en Güell (produeix 1 Mw anual), però s'estudia crear-ne dues més de públiques (una al molí de la Farga al mateix riu Aigua de Valls, i una altra al molí de les Flors al riu Saldes),

amb una producció de 500 Kw anuals cada una. D'altra banda, també s'està analitzant la possibilitat d'obtenir energia eòlica. En els darrers anys, el règim de vents ha canviat i arriben amb regularitat des del coll de la Mola (que separa la vall de Saldes de la de Tuixent - La Vansa). Ara bé, tot l'entorn de Saldes està inclòs en espais protegits de la Xarxa Natura 2000, i això planteja una pregunta: és possible aprofitar l'energia eòlica en aquest context? La idea seria explorar solucions en forma de petits molins integrats en el paisatge a través de projectes demostratius en espais d'innovació.

L'objectiu final és crear a Saldes un pol d'energies diverses, totes netes i de quilòmetre 0, que equilibri el consum i la producció locals, evitant un model especulatiu de sobreproducció i apostant per micropunts de generació d'energia.

Un parc d'habitatges assequibles

El tercer pilar de la visió de desenvolupament rural a Saldes és la promoció municipal d'habitatge assequible destinat a persones que vulguin instal·lar-se al municipi. La principal problemàtica del mercat de l'habitatge a Saldes és conseqüència de la forta pressió turística. Si el 1981 les segones residències representaven l'1,45 % del parc d'habitatges, el 2011 ja suposaven el 56,75 % (segons dades de l'IDESCAT). I aquesta tendència ha continuat fins avui. Les promocions immobiliàries que s'hi construeixen són pisos d'uns 60 m^2 pensats com a segones residències. Costa trobar-hi habitatges que es lloguin a preus adequats per a residents. Això no fa que la gent marxi, però dificulta que arribin nous habitants (als treballadors de l'hostaleria els costa trobar lloc on viure, per exemple). És per això que l'ajuntament ha endegat un pla per poder oferir habitatges municipals de lloguer. S'utilitzaran alguns edificis de propietat municipal en els diversos nuclis (com ara les antigues escoles, l'antiga casa del metge i la del practicant), els quals, una vegada rehabilitats, es convertiran en uns deu habitatges, dels quals set es destinaran a lloguer bonificat, un quedarà a disposició de l'ajuntament per a polítiques de benestar social i un altre es cedirà al Consell Comarcal per gestionar casos d'emergència social (figura 4). Actualment, dos d'aquests pisos ja estan habitats i s'espera acabar-ne tres més a finals del 2021.

Figura 4. Les antigues escoles de l'Espà, en procés de rehabilitació per acollir dos habitatges, 2021

Font: elaboració pròpia.

La disponibilitat d'un parc d'habitatges assequibles, combinada amb la millora de la xarxa de telecomunicacions (la fibra òptica s'està estenent pel municipi i aviat arribarà a totes les cases) i la consolidació del teletreball, podria atraure nous habitants cap a Saldes i altres poblacions de muntanya.

Iniciatives i espais de reflexió i debat per al futur dels pobles de muntanya

Ecoturisme de proximitat, gestió forestal sostenible, autonomia energètica i política d'habitatge són algunes vies per consolidar un projecte de futur (econòmic, social i cultural) en pobles rurals de muntanya. Però les possibilitats no s'esgoten.

El projecte BETULA - Promoció integral dels pobles del Parc Natural del Cadí-Moixeró es va iniciar la tardor del 2018 impulsat inicialment

per l'Ajuntament de Saldes, la cooperativa l'Arada i el Parc Natural del Cadí-Moixeró, i ara rep el suport de tots els consistoris de l'Alt Berguedà i del Consell Comarcal.

Es tracta d'un projecte participatiu que vol promoure la millora de les condicions de vida dels pobles d'aquesta contrada. Un espai de reflexió, debat i posada en comú d'experiències exitoses locals que es plasma en la revista *Betula*. Una eina per no deixar d'avançar en el desenvolupament rural des del respecte a la memòria dels llocs i els habitants que els han donat vida, combinant l'aprenentatge de la saviesa heretada amb la innovació imaginativa i creadora.

Secció V.
Altres mirades

Política d'habitatge i lluita contra el despoblament en la Comunitat Valenciana

Alberto Rubio Garrido
Director general de Qualitat, Rehabilitació i Eficiència Energètica de la Conselleria d'Habitatge i Arquitectura Bioclimàtica de la Generalitat Valenciana

La política d'habitatge fixada per la Vicepresidència Segona i Conselleria d'Habitatge i Arquitectura Bioclimàtica de la Generalitat Valenciana, ratificada al Pla Hàbitat 20·30, disposa entre els seus objectius principals la descentralització i, molt particularment, la provisió de mecanismes als municipis en risc de despoblament dels recursos suficients per poder establir els mecanismes propis de recuperació. Tot això des de la prudència d'una mirada que se sap fonamentalment urbana, amb profund respecte cap a l'autonomia municipal i amb una esperança indestructible de trobar en aquest món històricament arraconat una alternativa al món actual, que cal cuidar amb delicadesa.

Amb aquesta finalitat, s'ha creat la Xarxa XALOC d'Oficines Locals d'Habitatge que operen preferentment a escala comarcal. Tenen la tasca de proveir, entre d'altres qüestions, de recursos tècnics i tramitadors els municipis de mida petita per tal que puguin accedir a totes les iniciatives que al llarg del 2021 s'estan implementant en matèria de lluita contra el despoblament.

Tot seguit, després d'una breu contextualització, es presentaran dues d'aquestes iniciatives: Recuperem llars i el Pla Conviure.

El rural com a perifèria urbana

Allò rural s'ha constituït des de la modernitat com a residu de l'àmbit urbà. Va ser certament llavors quan la ciutat adquireix un estatus autònom i proporciona en ella mateixa una realitat autoreferent. Però la veri-

tat és que l'inici d'aquesta dinàmica cal trobar-la a l'origen mateix de la nostra cultura judeocristiana.

A la Bíblia se'ns diu que, amb la Creació, Déu va proporcionar als seus habitants –Adam i Eva– tot el necessari per garantir el seu suport i proporcionar-los una vida sense penúries. Va ser després del pecat i la consegüent expulsió del Paradís, quan Adam i Eva es van haver d'enfrontar a les limitacions de l'existència. Les conseqüències que això va comportar en la constitució d'aquesta falsa dicotomia entre urbà i rural troba la seva precisa analogia en les figures de Caín i Abel, dos dels seus fills. Abel era pastor. La seva vida discorria per la terra, pasturant els ramats. No hi havia límits al seu espai vital. La Terra era casa seva. En contrast amb el seu nomadisme, Caín, «el pagès de la terra», estava irremissiblement localitzat. Era sedentari.

Caín, el sedentari, va matar Abel, el nòmada. En aquest acte fratricida i la seva condemna divina cal situar, a la nostra cultura, l'origen mític de la ciutat. Enoc fou la primera ciutat, el nom de la qual no és altre que el del fill de Caín. Va ser fundada per evitar el càstig diví, «lluny de la presència del Senyor». Així es pot llegir al Gènesi 4:17. La ciutat, doncs, en tant que filla de Caín, és conseqüència de l'assassinat d'Abel, símbol del món rural. Així, la ciutat neix fonamentalment com a contraposició a allò rural, a allò diví. D'aquesta sort, la ciutat és constitutivament allò no rural, i les seves muralles i sostres són la materialització de la necessària protecció davant de la condemna divina.

Que la modernitat hagi constituït la ciutat com a ens autònom és una inevitable conseqüència del seu ateisme. No reconeixent ja la divinitat com a límit, allò rural com a cèrcol de la seva condemna primigènia, la modernitat enderroca les muralles per fer de tota la terra el seu domini. La seva evolució històrica així ho mostra: la ciutat sense muralles es concep a si mateixa com a metròpolis, com a ciutat-capital, en un doble sentit. És la *caput-itis*, és a dir, el cap, el centre de poder i la condensació de la representació del món. Al mateix temps que és, igualment, la *capitalsae*, el lloc de la riquesa i concentració de béns.

Des d'aleshores, sense límits reconeguts, allò urbà ha arraconat allò rural que ha quedat en una situació subalterna, fins al punt d'erosionar fins i tot la seva capacitat d'autodeterminar-se. Fenòmens com la ruralització d'allò urbà o la urbanització d'allò rural en són una bona mostra. Però potser el literal buidament de les àrees rurals a favor de les urbanes és el fenomen més acusat d'aquesta dinàmica.

Política d'habitatge i despoblament

Si la població rural és la resident en municipis de menys de deu mil habitants (excloent-hi les àrees metropolitanes), la seva proporció a Espanya ha baixat del 68 % a principis del segle XX fins al 20 % en la segona dècada del XXI. Aquest buidatge no es pot entendre sense complementar-lo amb el corol·lari, és a dir, amb l'extracció de recursos i riqueses. Tot i l'augment de la productivitat al medi rural i la creixent concentració de recursos, a finals del segle XX la renda mitjana en zones rurals era un 30 % inferior a la de les àrees urbanes.

El cas de la Comunitat Valenciana és, si és possible, més polaritzat. A principis de la segona dècada del segle XXI gairebé el 80 % de la població viu ja en ciutats de més de 10.000 habitants. És més, aquesta bretxa entre el món urbà i el rural continua aguditzant-se des dels seus inicis a finals del segle XIX i principis del XX, de manera que s'estima que a mitjans del segle XXI gairebé el 90 % de la població serà urbana, quan tot just fa mig segle gairebé un terç de la població era rural. A títol il·lustratiu de l'impacte territorial a la Comunitat Valenciana, cal assenyalar que només un 1 % de la població viu en més d'un 25 % del territori.

Aquesta situació planteja desafiaments que afecten múltiples qüestions de la vida en comú i, per tant, instaura un cercle viciós segons el qual la pèrdua de població porta a desincentivar noves iniciatives que puguin corregir-la. De fet, la despoblació afecta simultàniament dos factors clau en tota política d'habitatge. D'una banda, redueix fins a gairebé anul·lar tota demanda d'habitatge principal a les àrees afectades. D'altra banda, el minvament de recursos i la fragilitat dels vincles amb el territori porten a l'inexorable deteriorament del patrimoni construït, que en molts casos suposa pèrdua patrimonial i erosió de la qualitat dels espais públics. Si s'hi afegeix el consegüent minvament de recursos locals, es visualitza una tempesta perfecta que amenaça de tornar-se irreversible. Aquest escenari, magre en esperances, revesteix no obstant un potencial correctiu de primer nivell. En primer lloc, i en línia amb la millor tradició feminista, el món rural, precisament per la seva subalternitat, adquireix un paper de contraimatge que pot proporcionar alternatives valuoses. Sense ànim d'introduir aquí connotacions nostàlgiques, al món rural cal identificar lliçons de gran valor en una època que abraça, per sort, una creixent sensibilitat cap als límits ecològics del planeta. Valuosos exemples de democràcia directa i autogestió, repositoris de defensa de la vida col·lectiva, sincera austeritat… són tots elements clau per poder concebre un futur en societat més just amb el medi ambient i amb les persones.

Iniciatives des de la Generalitat Valenciana

En aquest ordre de coses, la Generalitat Valenciana ha apostat per una estratègia integral de lluita contra el despoblament, l'Agenda Valenciana Antidespoblament (agenda AVANT). En concret, en el marc del pla de rehabilitació i actuacions urbanes de la Vicepresidència Segona i Conselleria d'Habitatge i Arquitectura Bioclimàtica de la Generalitat Valenciana hi ha dues línies d'ajuts que mereixen unes línies en el context de reflexió plantejat més amunt.

En el context d'un Pla d'ajudes a la rehabilitació, reforma i actuacions urbanes, a mitjans de juny del 2021 es van convocar dos nous ajuts als municipis que han tingut un èxit indubtable d'acollida. Es tracta dels programes Pla Conviure i Recuperem Llars. Tots dos tenen similituds, però cal destacar en context el fet que els dos persegueixen dotar de recursos tècnics i econòmics els petits municipis per, simultàniament, recuperar un patrimoni freqüentment amenaçat i prestar serveis fonamentals a la població. A aquest objectiu comú, sota l'empara de la màxima que la rehabilitació és la via que cal potenciar per transitar cap a un sector de la construcció més sostenible, cal afegir tota una bateria d'elements tecnicoadministratius que atenen les particularitats dels municipis als quals es vol atendre.

En primer lloc, tenint en compte que es tracta d'ordres d'ajuts en concurrència competitiva, s'han establert una sèrie de barems que prioritzen les sol·licituds que provenen de municipis. En concret, es valora la dimensió de l'entitat local, el risc de despoblació i el grau de vulnerabilitat de l'àmbit d'actuació.

En segon lloc, el sistema de pagaments es fa mitjançant bestretes successives. En el moment de l'adjudicació de l'ajut se'n concedeix una del 30 % de l'import total reconegut i, una vegada justificada aquesta despesa inicial, els pagaments successius es fan anticipadament segons un calendari fixat a la concessió. Això permet garantir als municipis de mida petita que no hauran de fer servir liquiditat pròpia per executar aquests projectes. Alhora, es concedeix una ajuda del 100 % en casos de petits municipis amb un màxim per entitat local de 500.000 €.

Les previsions inicials han estat àmpliament superades. En el cas del Pla Conviure s'han rebut 234 sol·licituds per un import total d'aproximadament cent dotze milions d'euros d'inversió. D'aquestes, 41 corresponen a municipis de la província d'Alacant, 69 a la de Castelló i 124 a municipis de la de València. Pel que fa a Recuperem Llars, s'han rebut 82 sol·licituds per un import total aproximat de deu milions d'euros, 12 corresponen a municipis de la província d'Alacant, 35 a la de Castelló i 35 a la de València.

Pla Conviure

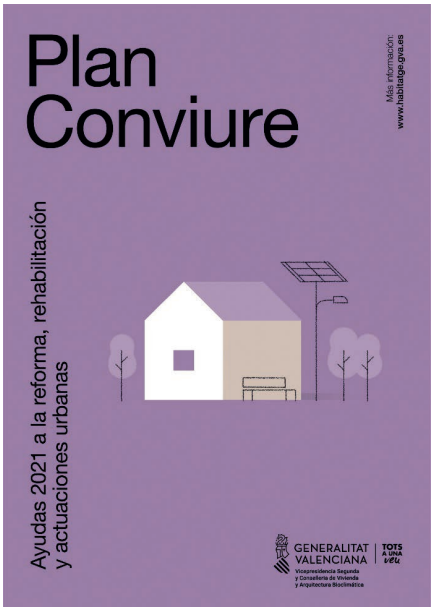

El context actual, caracteritzat, per una banda, per una progressiva preocupació per la millora de la sostenibilitat i eficiència de l'entorn urbà i, de l'altra, per una constant degradació i depressió del mateix, obliga que les administracions públiques, en l'àmbit de les seves competències,

adoptin amb la màxima celeritat mesures encaminades a pal·liar els efectes negatius que aquesta problemàtica genera, essent un dels objectius del present programa la reactivació econòmica de les zones on s'executen les actuacions previstes.

L'objectiu d'aquest pla és la rehabilitació i l'adequació d'edificis del patrimoni municipal de caràcter social, cultural o històric, així com l'adequació de carrers, places o zones d'esbarjo amb la finalitat de millorar les infraestructures i equipaments d'una manera eficaç, ràpida, eficient i sostenible, mitjançant l'adopció d'una nova estratègia adreçada a elevar els nivells de benestar social i les oportunitats de les persones gràcies a un procés d'intervenció en àmbits urbanitzats deprimits o degradats. Per això és obligatòria, i forma part de les despeses subvencionables, la redacció d'unes Bases per a una estratègia local de rehabilitació, en què s'inclogui una planificació detallada de les actuacions a abordar, quantificant-les i prioritzant-les. Tot això permetrà igualment disposar d'una base de dades fiable d'àmbit autonòmic per poder establir estratègies regionals.

L'emergència de la pandèmia no ha fet accelerar i fer més evident la necessitat d'aquest canvi de model que inverteixi el consum de sòl cap a la regeneració urbana de la ciutat existent basat en:

- Model urbà sostenible. Apostar per un urbanisme de proximitat, que doti de serveis, equipaments i d'espai públic accessible i amable, ús flexible per assumir els nous reptes que imposen els acords internacionals i nacionals que, accelerats per la pandèmia, busquen generar urbs més inclusives, densificant allò existent i facilitant la seva cohesió social.
- Metabolisme urbà. Fomentar la renaturalització de la ciutat, a partir del seu espai públic, d'un equilibri entre urbs i naturalesa i d'una mobilitat per a vianants i ciclistes no contaminant, busca facilitar entorns urbans més habitables per a la ciutadania amb el principal objectiu d'aconseguir ciutats més resilients davant del canvi climàtic.
- El públic com a model. Promoure la rehabilitació d'edificis i espais públics, millorant-ne l'habitabilitat i la condició energètica; permet dotar de serveis la ciutat existent per als residents i alhora ser model per incentivar la rehabilitació d'un parc residencial majoritàriament privat.
- Governança innovadora. Compartir aquests reptes amb la ciutadania passa per començar a reconèixer un model urbà més soste-

nible, amb tècnics i administradors locals per obrir camí a mecanismes de consens i cooperació amb la societat civil i la ciutadania, a partir de fórmules de codisseny i cogestió entre administració i agents del territori.

Recuperem Llars

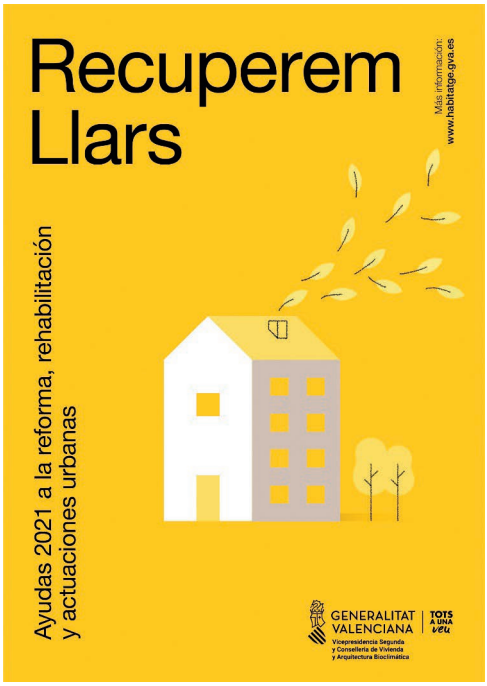

Sota el principi d'establir mecanismes que prioritzin la reutilització del parc construït a la Comunitat Valenciana, amb aquesta ordre d'ajudes es vol fomentar la recuperació d'una oferta d'habitatges amb fins socials, prioritàriament en municipis amenaçats de despoblació, encara que no se n'exclouen altres casos, que pugui simultàniament satisfer la necessitat de conservació d'aquests nuclis poblacionals empobrits i atraure nova població. Per això és prioritari comptar amb la complicitat de les entitats locals, per la proximitat a les persones, la sensibilitat cap a les necessitats concretes del seu territori i per ser, en molts casos, detentors d'habitatges o altres edificis susceptibles de convertir-se en habitatges.

Problemàtica i beneficis de la vida al món rural. El cas de Culla, a l'Alt Maestrat

Sara Traver i Eric Dealbert
Arquitectes. Maestrarq, SLP

1. Context històric de Culla i la comarca de l'Alt Maestrat

El territori de l'actual comarca de l'Alt Maestrat ha estat històricament una zona fronterera entre diversos regnes i aquest fet, sumat a l'abrupta orografia, ha donat lloc a un paisatge amb construccions robustes de pedra integrades entre cimes i barrancs.

En l'època preromana aquest emplaçament formava part dels anomenats *Ilercavons*. Aquesta civilització va existir en els segles VI-II aC i es caracteritzava per situar els seus poblats en llocs elevats des dels quals podien dominar les terres cultivades i obtindre una defensa natural. La delimitació de les fronteres en aquella època ha variat sorprenentment poc respecte de les actuals entre províncies en el cas de Castelló.

Després de l'època romana, es produeix la transformació de la cultura per l'ocupació musulmana del territori, iniciada en el segle VIII. La zona que s'estudia en el present document és objecte d'una inestabilitat constant degut a la contínua reorganització dels regnes musulmans, fins que en el segle XII els cristians van començar la reconquesta del territori. Les favorables condicions que van oferir els encarregats de la Reconquesta provoca la ràpida ocupació del territori pels nous pobladors (Royo, 2017), afavorida per la despoblació que ja existia en tota la zona fronterera entre musulmans i cristians pels habituals enfrontaments i invasions durant el segle anterior.

En aquest moment, totes les construccions són ocupades pels nous pobladors i completament modificades per al seu nou ús. En un context en què la majoria de la població musulmana vivia a l'interior dels recintes emmurallats i l'hàbitat rural havia hagut de ser abandonat progres-

sivament, l'operació de repoblament cristià no va resultar complicada. Aquest territori passa a ser en aquell moment la frontera entre el Regne d'Aragó i el Regne de València (figura 1).

El municipi de Culla es troba en aquesta zona i compta amb un dels castells més importants d'aquella època. Per tal d'entendre la dramàtica situació que suposa el despoblament en el segle xx cal tindre en compte la gran importància històrica del castell de Culla (figura 2) i l'evolució d'aquest al llarg de tota la història.

Figura 1. Detall de *Regnorum Hispania nova descriptio*, 1630

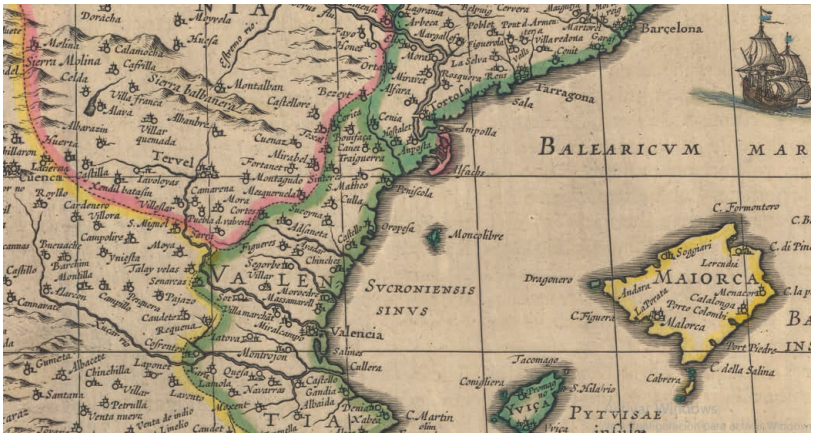

Font: Instituto Geográfico Nacional. Servicio de Documentación Geográfica y Biblioteca.

Figura 2. Vila de Culla. Cavanilles, 1795

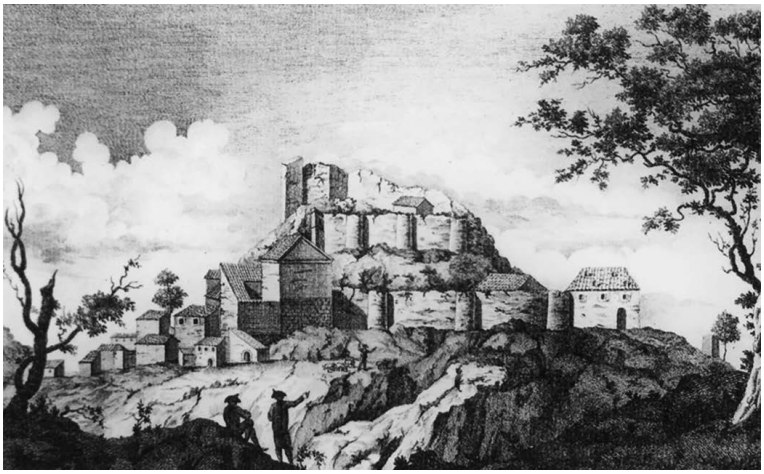

Font: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia. / Por don Antonio Josef Cavanilles, Madrid, 1795-1797.*

Evolució històrica del castell de Culla

En la conquesta cristiana es va premiar els cavallers i els ordes militars pels serveis al rei Jaume I, essent la recompensa, entre altres coses, algun dels llocs obtinguts en la batalla. El territori de l'Alt Maestrat quedarà repartit entre cavallers i ordes militars, a diferència d'altres territoris com el de Morella, que queda en mans del rei Jaume I. La població de Culla rep la carta de població després de la conquesta de Jaume I el 1233.

Les polítiques que aplicaven uns i altres sobre les viles que en endavant els pertanyen són ben distintes, ja que les que no pertanyen directament a la Corona han de pagar més impostos i, per tant, la seva situació econòmica empitjorarà per moments.

Les terres del castell de Culla van anar separant-se degut a les contínues donacions de parts del seu territori a altres cavallers i senyors feudals. El poble de Culla va quedar reduït al que és actualment després de donar els territoris que conformen altres poblacions actuals com són Vilafranca del Cid, Benassal, Vistabella del Maestrat, Atzeneta del Maestrat, Benafigos, La Torre d'en Besora i Vilar de Canes (figura 3).

Figura 3. Plànol amb els actuals municipis que conformaven originalment el castell de Culla, amb els assentaments més antics assenyalats i les principals vies de comunicació en època romana. Posteriorment, la comunicació principal passa a ser de nord a sud ja que és el camí que seguiran els cristians en la Reconquesta i la via natural de connexió des d'Aragó a València

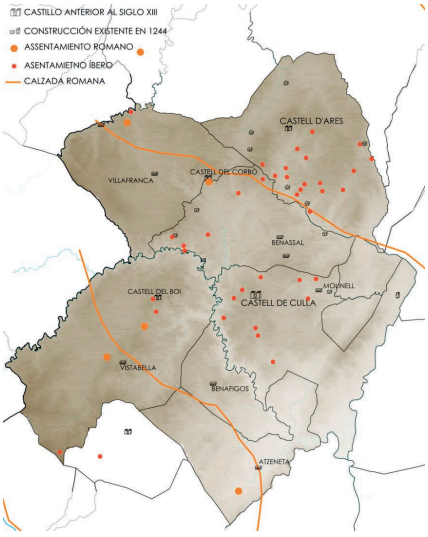

Font: elaboració pròpia.

En les cartes pobles s'estableixen les condicions de cessió de les terres de cada vila i, a més, es delimita la part de terres de cada camperol, establint així l'àmbit que ocuparà la seva explotació i lloc de residència. A aquests conjunts se'ls anomena masos i són la forma de colonitzar el territori que existirà des d'aquell moment i fins a l'actualitat.

Organització del territori

L'orografia abrupta i la dificultat per crear comunicacions i cultivar el terreny ha donat lloc històricament a una forma de vida que actualment ha perdut la seva funcionalitat i ha donat lloc a la problemàtica del despoblament en tota la zona.

L'organització del territori de Culla, així com de la resta de pobles del Maestrat es disposa al voltant de conjunts anomenats masos, que permeten treballar i explotar totes les terres al seu voltant. El poble, en canvi, era un recinte destinat sobretot a la protecció dels seus habitants, que anaven a resguardar-se entre les seves muralles en cas de perill.

Aquesta estructuració del territori que va aparèixer en l'època musulmana, es va mantenir i desenvolupar a partir de la conquesta cristiana.

Figura 4. Vista de Culla l'any 2021

Font: pròpia.

La localitat de Culla té actualment 116 km^2 de terme municipal (figura 4). En aquesta extensió apareixen nou partides, que són agrupacions de masos formades per un mas principal i un conjunt de masos més petits. Entre tots aquests s'han organitzat fins al segle passat per tal de disposar de tots els serveis (escola pròpia, banda de música pròpia, festes pròpies...). A més, cada mas era autosuficient quant a aliments i aigua, gràcies a la seva ubicació, a l'agricultura i a la ramaderia (figures 5 i 6).

Figures 5 i 6. Antiga escola del mas de Sales a l'esquerra i pou d'emmagatzematge d'aigua a la partida de Roques de Llaó a la dreta

Font: pròpia.

Organització de la població

D'acord amb les dades conegudes, l'any 1900 el 80 % de la població total de Culla habitava als masos, mentre que al poble només vivia el 20 % restant. Avui en dia, encara perdura aquesta tendència, tot i que els masos han sofert molt més el despoblament que el mateix poble, tal com es pot veure en el gràfic següent.

Taules 1 i 2. Distribució de la població entre el poble i els masos en 1930 i en 2020

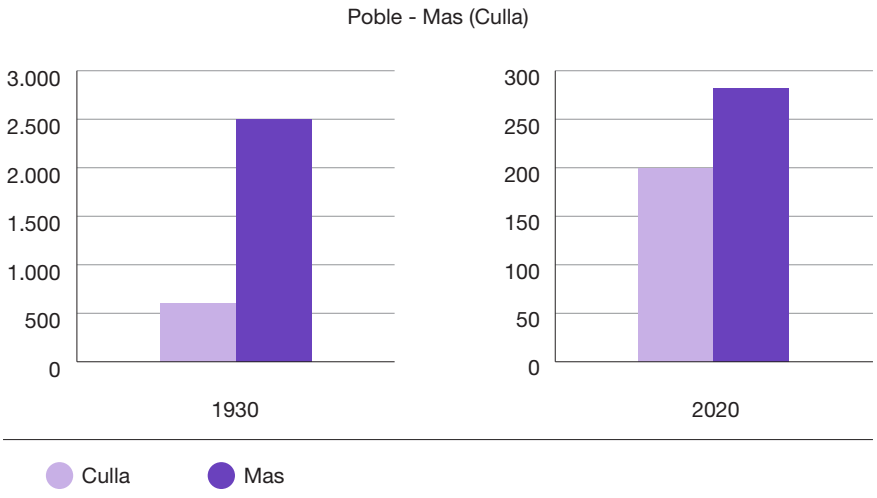

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes del registre civil de Culla i de l'Institut Nacional d'Estadística.

Taula 3. Distribució actual de la població entre el poble i els masos en els set municipis de la Setena de Culla, en què s'observa que Culla és l'únic on hi ha més població dispersa als masos que al mateix poble. Si la comparació es fa amb qualsevol altre poble de la província de Castelló, les diferències encara són molt majors

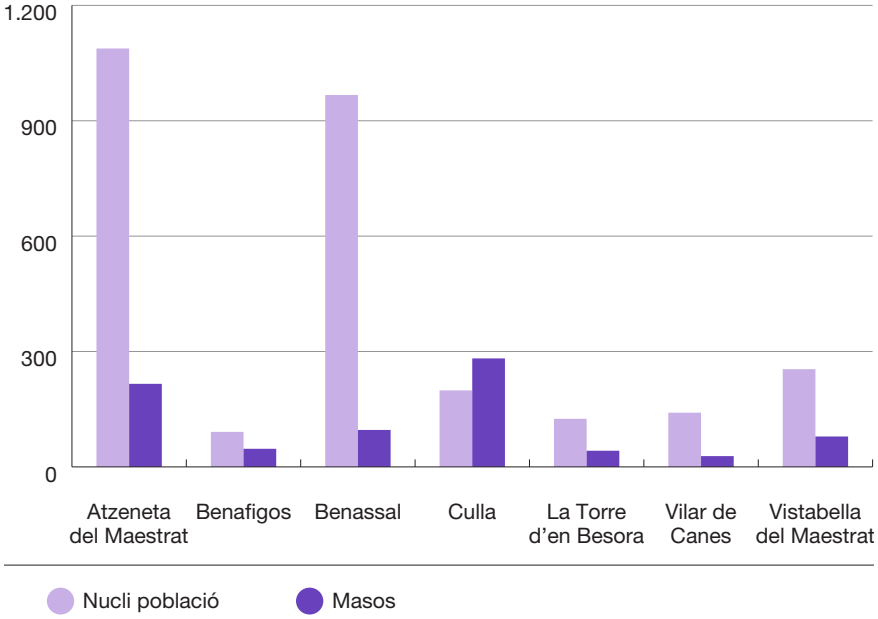

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes de l'Institut Nacional d'Estadística.

El cas del Molinell, un mas amb gran importància històrica, que ha perdut el seu sentit

Com a exemple, s'ha posat el cas del nucli de població del Molinell, conjunt que va tindre carta pobla després de la conquesta cristiana, i que s'ha anat degradant i perdent població.

El Molinell fou un assentament musulmà on apareixen diversos molins i es van estructurar gran quantitat d'habitatges ja que a la zona no hi falta l'aigua (figura 7). A meitat del segle xx, encara hi havia més de cinquanta cases habitades al Molinell, mentre que actualment, es troba pràcticament abandonat.

Figura 7. Imatges del paisatge i les cases del Molinell en l'actualitat

Font: pròpia.

2. Inici del despoblament rural. Migració a mitjan segle xx

Arribats els anys cinquanta, es produeix un canvi en l'economia de la zona. Fins aleshores, les bases de l'economia eren la ramaderia i l'agricultura, mentre que a partir d'aquell moment apareix la indústria. L'orografia i la situació de la població de Culla no permeten un desenvolupament industrial a la zona, per la qual cosa la població continua destinant els seus recursos a la forma tradicional de ramaderia i agricultura.

El sector industrial atrau molta gent que fins aleshores habitava al camp cap a les ciutats, on, en el cas concret de la província de Castelló, es va desenvolupar principalment la indústria del sector ceràmic. El sector industrial resultava molt més beneficiós econòmicament, de manera que es produeix un canvi de mentalitat entre la gent que romandrà al poble. Naix la idea que els que marxaven podien emprendre el seu negoci i millorar la seva situació socioeconòmica, mentre que els que es quedaven al poble havien de dedicar-se al sector primari, amb la precarietat que això suposava (figura 8).

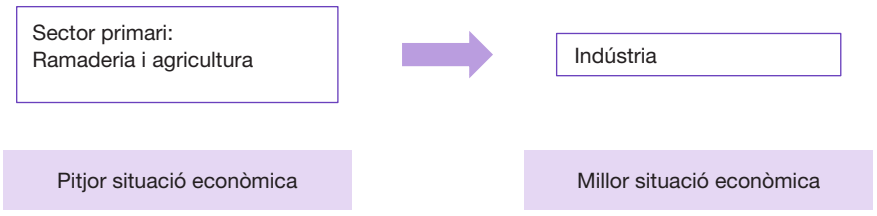

Figura 8. Imatge de la cuina/menjador/sala d'estar d'un habitatge normal de treballadors del sector primari. Es tracta de la sala principal de l'habitatge del Mas de Climent, habitat fins els anys cinquanta. S'observa la xemeneia amb forn com a únic element per cuinar i escalfar la casa al mateix temps. El paviment era de terra natural compactada i lloses de pedra

Font: pròpia.

Aquesta mentalitat, que encara perdura en molts pobles del món rural, és la que predisposa els habitants dels mateixos pobles a emigrar a una ciutat de major dimensió amb la idea de poder tindre èxit en la seva vida.

Si observem les pensions de jubilació per tal de reflectir la situació econòmica d'aquella època i la diferència entre els municipis rurals destinats al sector primari amb els municipis que van encapçalar el progrés industrial a la província de Castelló, les xifres de l'import mensual mitjà de les pensions contributives de la Seguretat Social del 2019 evidencien aquesta precarietat, ja que les persones que ara reben aquestes pensions són les que van treballar en els anys de despoblació als quals es refereix aquest text.

Taula 4. Comparativa de la pensió mitjana contributiva de jubilació dels municipis del món rural que formaven part de l'antic castell de Culla, dedicats al sector primari (color gris), amb els municipis on es va desenvolupar el sector de la indústria ceràmica (color lila). Les dues primeres columnes del gràfic mostren la mitjana de cada conjunt de municipis: mentre que en els pobles del món rural la pensió mitjana contributiva de jubilació és de 866,29 €, en els pobles amb desenvolupament de la indústria a partir de la segona meitat del segle xx aquesta xifra augmenta fins als 1.200,20 €. Aquesta dada evidencia la diferència en la situació econòmica a finals de segle entre els pobles destinats al sector primari i els municipis amb desenvolupament industrial

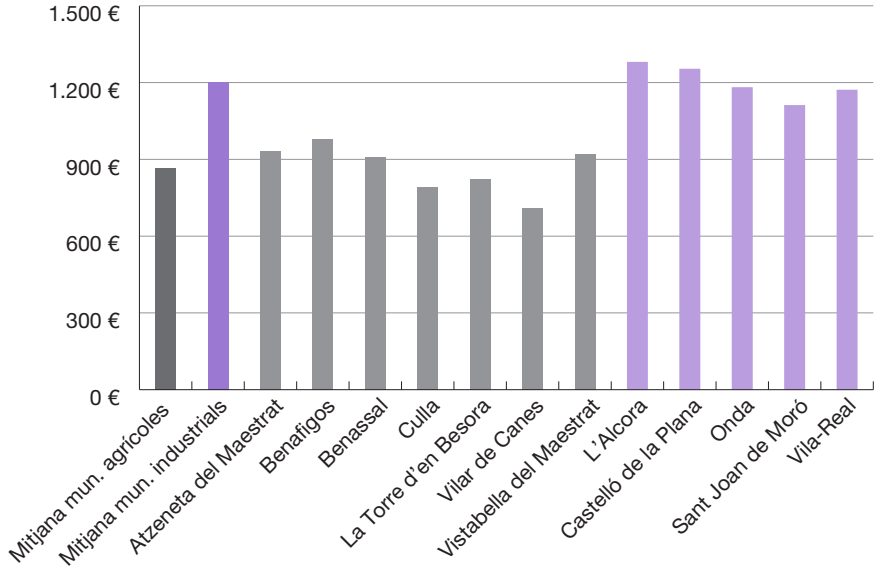

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes de l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

La disposició de la població de Culla al llarg del seu terme: els masos

En el cas de Culla, la major part dels habitants no es concentren al nucli de població, sinó que es troben dispersos pels masos que apareixen al llarg de tot el terme municipal. Els habitants dels masos són els que es dedicaven fonamentalment a l'agricultura i ramaderia treballant tot el territori del voltant de cada mas.

La despoblació generalitzada que s'ha produït en tots els pobles d'interior es veu molt agreujada en els masos (figures 9 i 10), donades les seves

Figura 9. Imatge de la Masada de Felip Maestre, datada del segle XIII i completament abandonada actualment amb les terres del seu voltant

Font: pròpia.

Figura 10. Imatge del mas del Mostí, completament abandonat i sense accés a cap infraestructura

Font: pròpia.

característiques funcionals i el sentit de la seva existència, ja que van ser creats expressament per cultivar i pasturar les terres del seu voltant.

Els problemes fonamentals d'aquests assentaments són l'escassa connexió amb les vies de comunicació principals i la dificultat d'accés a les mateixes.

Durant la primera meitat del segle xx, aquest fet no va suposar cap problema, ja que cada mas constituïa un conjunt autosuficient, però a partir d'aleshores va començar el problema d'accessibilitat a cada un d'ells. Molts ja no van arribar a tenir un accés per a vehicle. Posteriorment, el problema s'ha agreujat amb la falta de connexió amb les xarxes de telecomunicacions.

A continuació es mostren gràfics on es pot veure l'evolució de la població aquests últims anys, i on s'evidencia la diferència entre l'emigració del poble i la dels masos, amb pitjors condicions d'accessibilitat.

Taula 5. Variació de la població de Culla i els seus masos durant els últims vint anys

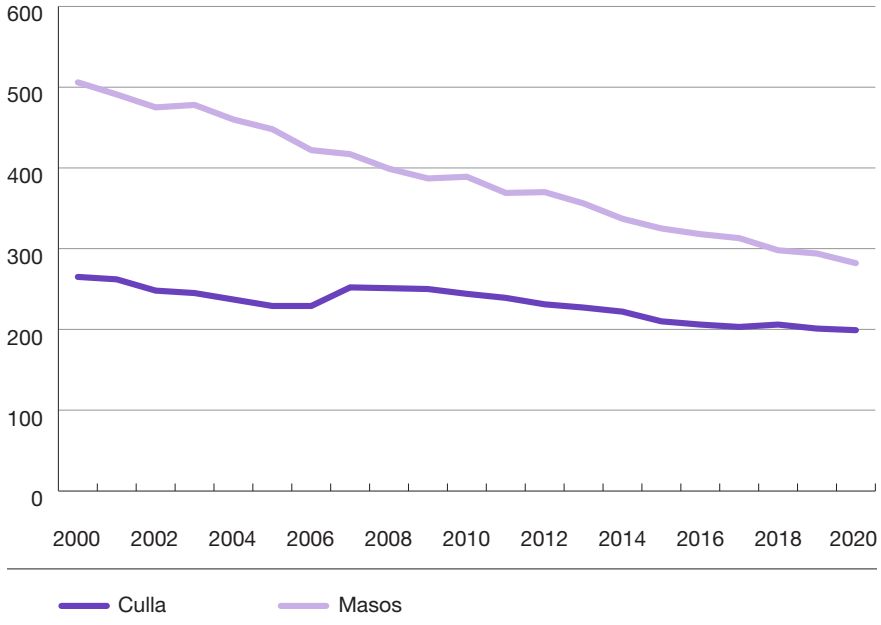

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes de l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

En el gràfic superior s'observa el cas de la població del nucli urbà de Culla respecte de la població dels masos del terme municipal. Es pot comprovar que aquests han sofert un despoblament molt més agreujat i

un complet abandonament en molts casos. Açò ens deixa una imatge del paisatge completament abandonat, amb edificacions històriques convertides en ruïnes (figura 11).

Taula 6. Variació de la població de Culla per partides

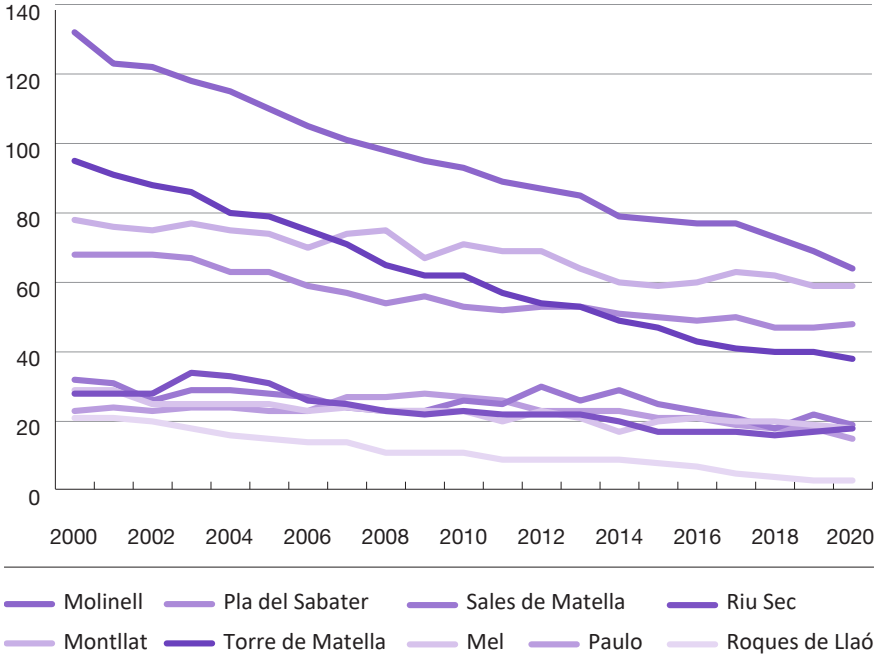

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes de l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

En el gràfic superior s'observa el cas de la població de Culla distribuïda per partides. Les del Pla del Sabater i de Montllat, que han mantingut la població, són les que es troben a la vora de vies de comunicació principals, amb fàcil accés des de les mateixes. D'altra banda, hi ha zones on no s'ha arribat a construir mai més enllà d'un camí de ferradura per accedir-hi, com és el cas de la partida de Roques de Llaó, amb tres habitants actualment.

Figura 11. Imatge del mas de Penyacalva, habitat fins a final del segle xx i reduït a ruïnes posteriorment

Font: pròpia.

Taula 7. Variació de la població en els últims vint-i-cinc anys en cada un dels municipis de l'antic castell de Culla

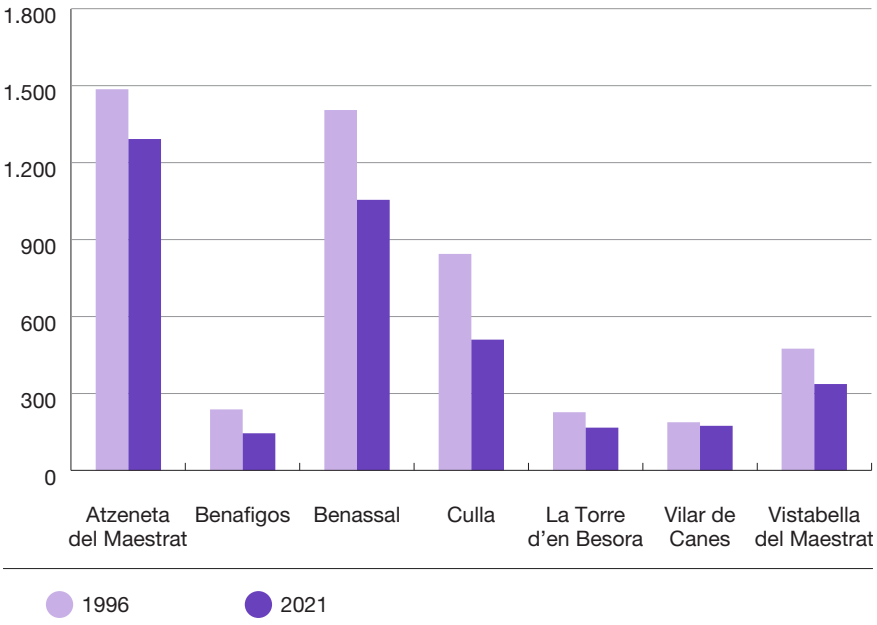

Font: elaboració pròpia a partir de dades extretes de l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

Per acabar, es mostra el gràfic de la pàgina anterior amb els set pobles de la Setena de Culla (comunitat d'herbatge existent des del segle XIV fins a meitat del segle XIX) que van formar part del castell de Culla en els seus orígens. Aquests pobles tenen característiques similars al poble de Culla i tots ells han estat perdent població en els últims anys.

3. El cas esperançador de Culla als inicis del segle XXI

En el cas de la població de Culla, hi ha una dinàmica peculiar que ha permès que es trobe en una situació esperançadora, amb possibilitats laborals de viure al poble per als seus habitants i per a nous immigrants. Aquestes possibilitats han aparegut com a resultat d'un llarg procés d'actuacions i canvis en la visió del món rural, conjuntament amb els trets d'identitat de la gent de Culla.

L'any 1995 va començar la restauració del nucli antic de la població, amb els treballs a l'antic hospital. A partir d'aquell moment, va canviar la mentalitat i la forma d'actuar sobre el poble: les obres i actuacions sobre el paisatge urbà del municipi van passar de buscar la transformació en una ciutat funcional i modernitzada a buscar el manteniment del seu patrimoni i la posada en valor de la seva història (figura 12).

Amb l'objectiu de restaurar el poble, es va continuar amb les obres de millora de tots els carrers del nucli històric, amb la previsió de soterrar totes les instal·lacions existents i previsions futures. El soterrament dels cables de l'enllumenat públic fou la millora més significativa que es va preveure en aquella època i que fins al dia d'avui ha donat un molt bon resultat.

Els edificis emblemàtics com l'antiga presó, l'antic ajuntament, la porta de la Barbacana i altres indrets històrics han sigut també restaurats i integrats amb nous usos en la trama urbana actual (figura 13).

La iniciativa de restaurar i posar en valor tot el nucli urbà de la població ha rebut el suport econòmic d'entitats autonòmiques, estatals i fins i tot europees, ja que un municipi de la dimensió de Culla no disposa de recursos propis per dur a terme cap actuació. Tot i així, la restauració completa de tots els espais urbans i edificis públics, que permet posar en valor els diversos recintes emmurallats del castell, encara s'està portant a terme, des de finals del segle XX.

Els habitants de la població, testimonis de les restauracions de finals del segle XX van prendre consciència del seu patrimoni i van continuar

Figura 12. Imatge dels carrers del nucli antic de la població de Culla

Font: pròpia.

Figura 13. Imatge d'una de les portes del castell de Culla restaurada recentment

Font: pròpia.

amb els criteris de respecte en les rehabilitacions dels habitatges. D'aquesta forma les edificacions privades s'integren perfectament en el conjunt (figura 15).

Aquest fet va possibilitar que el poble es convertira en un atractiu per als visitants, i va provocar l'inici dels dos motors econòmics que ha tingut la població aquests últims anys: el turisme i la rehabilitació del patrimoni.

Paral·lelament, la gent que va marxar a la ciutat entre els anys cinquanta i els anys vuitanta a buscar noves oportunitats laborals, no s'ha volgut desvincular de Culla, de manera que ha mantingut al poble la seva segona residència i n'ha tingut cura, rehabilitant les construccions d'acord amb la resta de població.

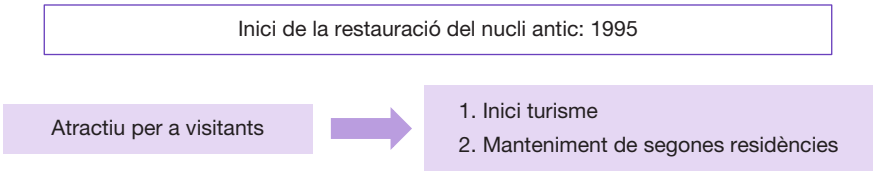

Per altra banda, la personalitat dels habitants de Culla ha tingut una gran importància en el manteniment de la identitat del poble. La gent de Culla ha sigut històricament gent treballadora, de mentalitat conservadora i amb un gran sentiment de pertinença i d'esforç pel poble. Aquest caràcter dels cullans atorga una gran reticència als canvis i a l'evolució en general, cosa que pot suposar un inconvenient per al desenvolupament, però per altra part, ha permès conservar intactes totes les tradicions i actes culturals que històricament s'han portat a terme, ja que la població sempre ha prioritzat les necessitats del poble a les seves pròpies.

Un exemple clar d'aquestes tradicions que el poble de Culla ha mantingut tan arrelades al llarg de la seva història és el romiatge a Sant Joan de Penyagolosa (figura 14). Es tracta d'una processó que es fa a peu des de Culla fins a l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa per demanar aigua per a les collites des de fa més de sis-cents anys. El romiatge, que ha sigut declarat Bé d'Interès Cultural, té un recorregut de vint-i-vuit quilòmetres que transcorren per un territori abrupte, sense cap altre accés que el d'animals de ferradura. Aquestes tradicions també donen un atractiu més a la població.

La posada en valor del patrimoni, el manteniment del vincle dels emigrants amb el municipi i la personalitat dels habitants de Culla han provocat un punt d'inflexió en la trajectòria del poble, en el qual s'ha pogut

Figura 14. Imatge del romiatge a Sant Joan de Penyagolosa des de Culla

Font: Ajuntament de Culla.

Figura 15. Imatges del nucli antic de la població de Culla

Font: pròpia.

trobar esperança perquè Culla tinga continuïtat en un futur, encara que siga amb menys habitants.

Aquest punt d'inflexió es produeix en el moment que la forma de pensar de la seva gent ha canviat, que deixa de veure el món rural de forma despectiva i passa a veure'n les oportunitats i els beneficis que aporta.

4. Situació de Culla a l'inici del segle XXI. Economia i demografia

Progrés i renovació de l'activitat econòmica

El motor principal de la població de Culla sempre havia sigut el sector primari, però com s'ha explicat abans, el despoblament a partir de la segona meitat del segle xx ha provocat una reducció d'aquesta activitat econòmica, ja que la gent que treballava les terres i guardava el ramat ha

Taula 8. Progressió de les empreses en cada un dels municipis amb característiques similars a Culla, on s'observa que en el municipi de Culla han aparegut moltes més empreses en els últims anys

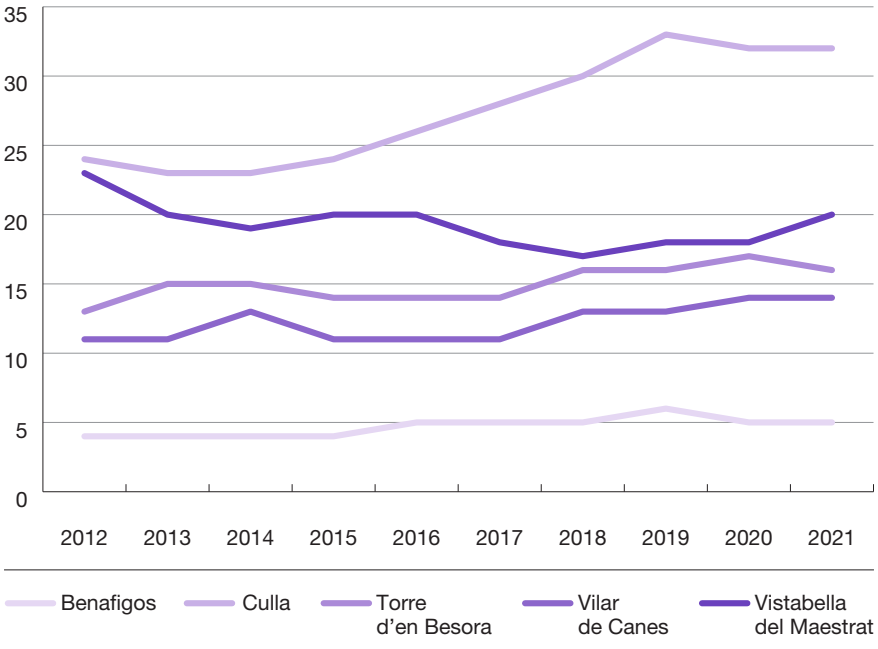

Font: elaboració pròpia amb dades extretes del Directori Central d'Empreses (DIRCE).

Taules 9 i 10. Comparatiu del progrés econòmic de Culla en relació amb altres poblacions similars i comparatiu des de l'any 2012 fins el 2020

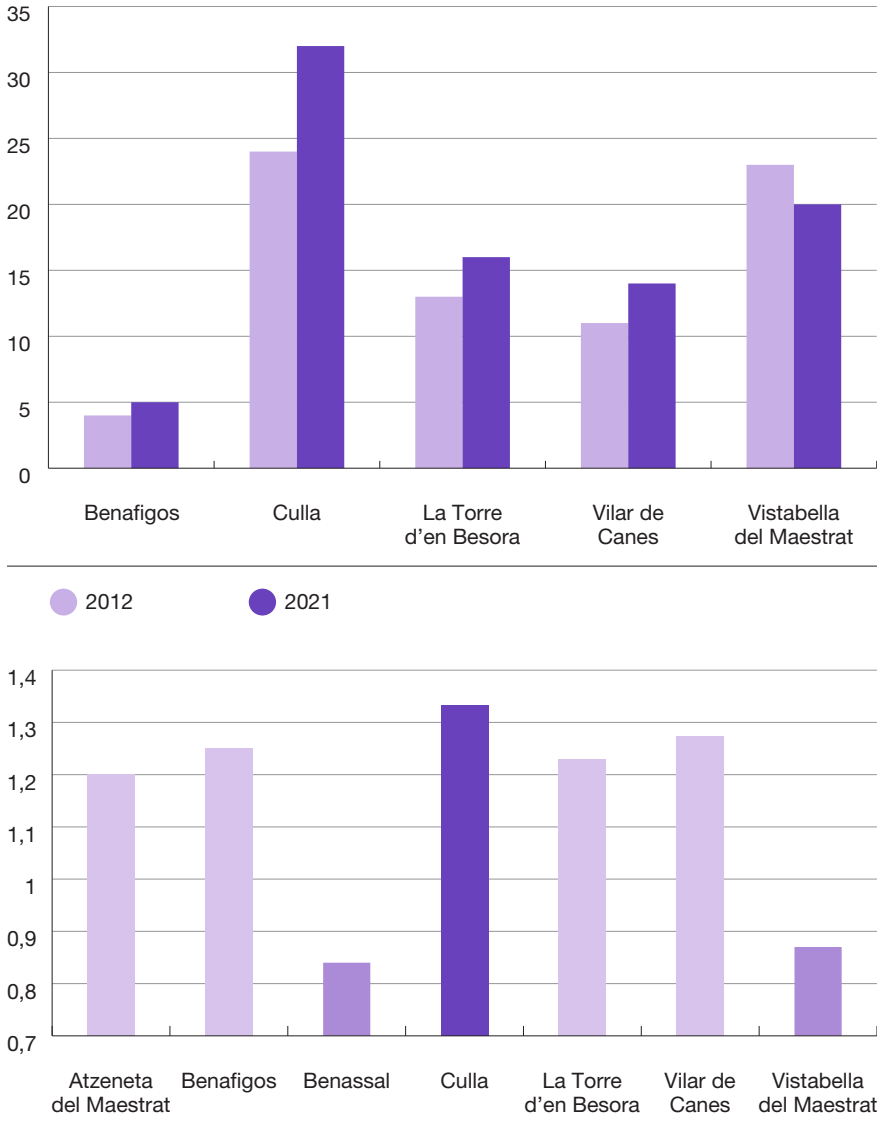

Font: elaboració pròpia amb dades extretes del Directori Central d'Empreses (DIRCE).

anat envellint i els seus descendents no han continuat amb l'explotació agrària o ramadera familiar.

A finals del segle xx, dels pocs habitants que han decidit quedar-se i no emigrar a les ciutats, encara apareix alguna família dedicada al sector primari, però amb els condicionants que suposa una orografia abrupta amb bancals i terres difícils de treballar amb la maquinària actual.

Degut a aquestes dificultats afegides al sector primari, que ja no resulta rendible econòmicament, i a la vista de l'inici de la restauració de tot el nucli antic, gran part de la població es va decantar per l'especialització en oficis del sector secundari relacionats amb la construcció, com ara obrers, fusters, ferrers o pintors.

Paral·lelament a aquests oficis, al poble apareixen indústries agroalimentàries que comencen a processar els seus productes, obtinguts del sector primari, donant-los un valor afegit per obtindre major benefici en la venda, i a la vegada cobrir les necessitats de les famílies del sector secundari que viuen a Culla.

La restauració del patrimoni del poble, la seva posada en valor i la concordança amb aquesta idea de totes les construccions privades, sumades a la posada en valor dels productes elaborats a partir de matèries primeres de qualitat obtingudes del sector primari deixen un escenari idoni per a l'aparició del turisme a la població.

El turisme, com a nou revulsiu de l'economia rural

El turisme s'ha convertit en la principal activitat econòmica al municipi. Aquest fet ha possibilitat moltes oportunitats als habitants del poble però també suposa unes noves amenaces sobre aquest. D'una banda, les oportunitats que ha donat el turisme són les següents:

- L'opció de quedar-se per a molta gent jove i la creació de nous llocs de treball. Actualment, el poble té més de quaranta cases de turisme rural, el que suposa una per cada dotze habitants, i un total de set establiments hostalers, que suposa un per cada setanta-dos habitants.
- El reconeixement del nostre patrimoni. Els cullans han augmentat l'estima pel seu patrimoni quan han observat que els visitants queden bocabadats en conèixer-lo.

D'altra banda, el turisme també suposa una amenaça sobrevinguda per a la població que resideix ací durant tot l'any:

- La massificació del turisme impedeix la vida quotidiana dels habitants del poble.
- Suposa un límit al desenvolupament del poble, ja que els visitants exigeixen mantindre la imatge pintoresca de lloc en risc de despoblament.
- Després de tota la setmana de treball habitual, el cap de setmana és el moment en què es desenvolupa la major part de l'activitat econòmica relacionada amb el turisme, a la qual es dedica la major part de la població, fet que suposa una sobrecàrrega de treball per als seus habitants.

Demografia. La nova realitat d'un poble

Des de començament del segle XXI, la població de Culla s'ha mantingut tot i el seu envelliment. Diversos factors com les crisis de principi de segle, la crisi financera del 2008 i la crisi sanitària del 2020, han ajudat a canviar la mentalitat de les persones, de manera que s'ha començat a valorar positivament la vida al món rural.

El manteniment de la població, generat pel canvi de mentalitat, s'ha portat a terme des de diversos extrems:

- Nous emprenedors, nascuts al poble i que han decidit quedar-s'hi per fundar el seu negoci al municipi, creant més llocs de treball.
- Habitants que havien emigrat i ara tornen en veure noves oportunitats de treball al seu poble.
- Nous habitants que procedeixen de grans ciutats buscant un canvi de vida o una millora en el seu treball.
- Treballadors de les noves empreses i dels serveis que van naixent al municipi, que s'han integrat entre la seva gent i decideixen establir la seva residència a Culla.

Totes aquestes persones sumen per tal de produir el canvi, que sembra esperança en l'evolució del municipi de Culla (figura 16).

Figura 16. Imatge d'un despatx d'arquitectura a Culla, integrat en el paisatge pintoresc de la població

Font: pròpia.

Fortaleses de la situació actual de Culla

L'esperança en el manteniment de la població de Culla es fomenta en base a les fortaleses i oportunitats que hi ha actualment a la població, resultat del treball dels últims anys per tal de mantenir i garantir els serveis bàsics als seus habitants.

En primer lloc, són de gran importància, com ja s'ha explicat abans, les vies de comunicació i telecomunicacions que permeten treballar des de qualsevol indret a qualsevol empresa. La carretera d'accés a Culla des de la capital de província es va rehabilitar en 2015. A partir d'aquest moment es va produir un punt d'inflexió en el desenvolupament de la població i va sorgir la idea de poder viure al poble i desplaçar-se al lloc de treball a la ciutat.

D'altra banda, internet es el mitjà imprescindible i necessari per establir en el municipi el centre de treball de qualsevol empresa. Actualment es disposa d'una xarxa de telecomunicacions adequada que garanteix l'accés a qualsevol usuari.

Per últim, és essencial el servei d'educació pública per als xiquets habitants del poble. La normativa autonòmica respecte al despoblament rural ha fomentat les escoles al món rural, permetent que una escola puga estar oberta amb molt pocs xiquets en forma de CRA (Centre Rural Agrupat) i mantenir-la fins que la població augmenta. En aquest sentit, els xiquets s'estalvien els desplaçaments a altres municipis i poden quedar-se al poble durant tota l'educació primària.

En el cas de Culla, es compta també amb escola per a xiquets de 2 anys, una altra opció que permet la conciliació familiar i laboral dels seus habitants i facilita la vida dels treballadors del món rural.

Debilitats de la situació actual de Culla. El problema de l'habitatge

També hi ha aspectes negatius que no permeten el desenvolupament de la població i promouen el despoblament. En el cas concret de Culla observem els següents punts:

- La normativa municipal dels anys vuitanta es troba obsoleta i no preveu per a res la situació actual.
- No hi ha previsió d'habitatge ni de sòl urbà. En l'últim segle no s'ha fet la urbanització significativa de cap part de la població, tot i que això ha suposat respectar la seva imatge actual.

L'habitatge ha començat a suposar un problema en aquest desenvolupament, ja que actualment no queden habitatges ni previsió de crear-ne de nous. S'ha fet un estudi dels habitatges existents, amb aquests resultats:

- Habitatge en desús (habitatges buits): 21,20 %
- Ocupats molt esporàdicament (habitatges esporàdics) 31,34 %
- Ocupats només en cap de setmana (segona residència) 19,81 %
- Ocupats contínuament (primera residència) 27,65 %

Taula 11. Distribució dels habitatges del municipi, en què s'observa que més de la meitat corresponen a segones residències

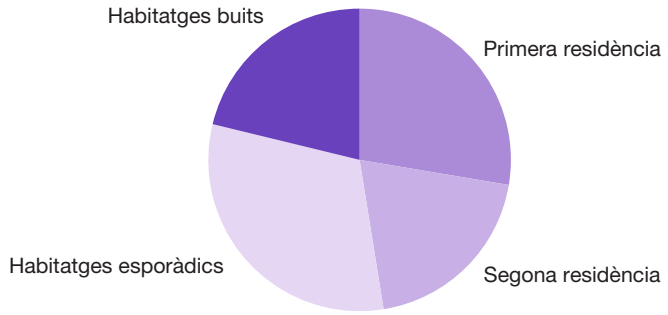

Font: elaboració pròpia.

Només el 27,65 % de l'habitatge es troba actualment ocupat durant tot l'any, i correspon a primera residència. Mentre que més de la meitat dels habitatges de Culla (el 51,15 %) són segones residències, fet que dificulta l'arribada de nous pobladors.

En la morfologia del municipi es pot observar clarament una diferenciació entre la zona del nucli antic i la resta de la població, ja que pràcticament el 100 % dels habitatges del nucli antic corresponen a segones residències. Aquest fet també té els seus avantatges, ja que en tractar-se de segones residències els visitants interfereixen poc en la vida quotidiana dels habitants del poble.

Encara que aquests habitatges del nucli antic no es troben habitats de manera continuada, els seus propietaris han optat generalment per la seva rehabilitació i conservació, creant un paisatge pintoresc que agrada els visitants. A tot açò s'afegeixen les limitacions exigides per la normativa de protecció patrimonial del conjunt històric de Culla, declarat Bé d'Interès Cultural l'any 2004 (BIC).

El problema de l'accés assequible a l'habitatge és un dels nous reptes que ha d'afrontar el municipi en l'actualitat, ja que cal adaptar-se a la nova realitat demogràfica i social, en què apareixen persones desitjant viure al municipi i mantenir així la identitat del poble de Culla.

5. Conclusions

Com a conclusió de tot el que s'ha exposat, s'observa la necessitat de demostrar a la societat que es pot viure al poble i no només del turisme o del sector primari. La gent, actualment, no confia en el futur dels pobles

i és necessari canviar aquesta mentalitat. En el cas d'algunes localitats ja s'està produint aquest canvi en la societat, per la qual cosa seria important impulsar-lo també a la resta de poblacions rurals que es troben en aquesta situació crítica de despoblament.

A més del canvi en la mentalitat de la societat, és imprescindible que per part de l'administració pública, s'invertisca en infraestructures per al món rural, com puga ser la millora de les comunicacions i dels serveis bàsics. A més a més, cal continuar amb les polítiques actives contra el despoblament rural ja que s'han observat resultats favorables. Aquestes polítiques consisteixen a ajudar els pobles en risc de despoblament finançant per exemple l'obertura d'aules de dos anys a l'escola, atorgant subvencions per escolaritzar els nens en aquests pobles, per a la creació d'empreses, per a la rehabilitació d'habitatges, o per a la contractació de persones en el món rural, la millora de les vies de comunicació en els pobles amb risc de despoblament, la construcció d'heliports per millorar la capacitat de resposta sanitària entre altres actuacions.

A Culla hi ha l'esperança de seguir en la lluita contra el despoblament, i això suposa un treball continu i un esforç per part de tota la població per tal de mantenir vius i respectar els valors culturals i patrimonials del poble. Aquests valors han sigut el fonament principal per aconseguir assentar les bases d'aquest gran canvi sociodemogràfic perquè la gent puga romandre en aquest històric territori de l'Alt Maestrat.

Referències bibliogràfiques

Aguilar, C. «El 55 % de las personas que intentaron alquilar una casa de pueblo no pudieron hacerlo por ausencia de oferta», *Diario de Teruel*, 4 de octubre de 2020. Disponible a: <https://www.diariodeteruel.es/comarcas/el-55-de-las-personas-que-intentaron-alquilar-una-casa-de-pueblo-no-pudieron-hacerlo-por-ausencia-de-oferta>

Alamon, N. i Pardos, J. (2017) *Experiències de microdesenvolupament rural. Reptes i casos d'innovació local*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Aldomà, I. (ed.) (2009) *Atles de la Nova Ruralitat*. Fundació Món Rural: Lleida.

Algarra, D. (2015) *El comú català. La història dels que no surten a la història*. Vilanova del Camí: Potlatch ediciones.

Amat, J. (1988) «La masoveria y su régimen jurídico en las comarcas del antiguo condado de Besalú», *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, (6), pp. 69-73.

Arasa Gil, F. (2003) «La Romanización de los oppida en el País Valenciano. Evolución del poblamiento en los siglos ii-i a.C.», *Cuadernos de estudios históricos del valle de Elda*, n.º 13, pp. 200-219.

Badal, M. (2017) *Vidas a la intemperie: Nostalgias y prejuicios sobre el mundo campesino*. Logroño: Pepitas de Calabaza.

Balcells González, A. i Serra Rotés, R. (2019) *Les colònies industrials de la conca del Llobregat: 150 anys d'història*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Barrado, D. i Castiñeira, M. (1998) «El turismo: último capítulo de la idealización histórica de la naturaleza y el medio rural», *Revista española de estudios agrosociales y pesqueros*, 184, pp. 37-64.

Barreda Edo, P. (2003) *Crònica documentada d'Ares. I-Fonts escrites 1157-1550*. Textos resumits, comentats i transcrits per Pere-Enric Barreda. Volums I i II. Ajuntament d'Ares.

Barreira, A. (coord.) *et al.* (2010) *Estudio jurídico sobre la custodia del territorio*. Plataforma de Custodia del Territorio de la Fundación Biodiversidad, 279 pp.

Barrull, C., Jané, O. i Jiménez, M. C. (2021) «Projecte "Pobles Abandonats. Una herència universal per al coneixement i desenvolupament del territori"», *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, n.º 147, pp. 35-37.

Basora, X. i Sabatés, X. (2006) *Custodia del territorio en la práctica. Manual de introducción a una nueva estrategia participativa de conservación de la naturaleza y el paisaje*. Xarxa de Custòdia del Territori, Fundació Territori i Paisatge - Obra Social Caixa Catalunya. Barcelona.

Berguedà. Informe territorial de la demarcació de Barcelona (2020), Cambra de Comerç de Barcelona/Diputació de Barcelona, Àrea de Desenvolupament Econòmic Local, Barcelona.

Boixader Solé, J. (2021) «Economia i treball a l'Alt Berguedà», *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, n.º 147, pp. 24-28.

Brenner, N. (2013) «Theses on Urbanization», *Public Culture*, 25(1), pp. 85-114.

Brenner, N. (2016) «The hinterland urbanised?», *Architectural Design*, 86(4), pp. 118-127.

Brenner, N. i Katsikis, N. (2020) «Operational landscapes: Hinterlands of the Capitalocene», *Architectural Design*, 90(1), pp. 22-31.

Buchanan, C. (1963) *Traffic in Towns. A study of the long term problems of traffic in urban areas*. Londres: Her Majesty's Stationery Office.

Cabello, S. (2021) *La España en la que nunca pasa nada: Periferias, territorios intermedios y ciudades medias y pequeñas*. Madrid: Akal.

Camarero, L. A. (1993) *Del éxodo rural y del éxodo urbano: Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaría General Técnica.

Cambra de la Propietat Urbana de Manresa i el Bages (2017) *La masoveria urbana*. Disponible a: <https://cambrapropietatmanresa.cat/la-masoveria-urbana/>

Campos, S., «La despoblación, desenfocada», *Revista de Libros*, 22 de gener de 2018. Disponible a: <https://www.revistadelibros.com/resenas/la-despoblacion-desenfocada>

Casabella, N. i Sabaté, J. (2005) *El proyecto del territorio en Holanda, en CCRS arquitectos, PDU del Bages*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Castellano, F., Castro, J. i Durán, A. (2019) «El Concepto de Medio Rural: Dificultades y Perspectivas», *Revista Espacios*, 40(14), pp. 16-26.

Centellas, M. (2010) *Los pueblos de colonización de José Luis Fernández del Amo. Arte, arquitectura y urbanismo*. Barcelona: Fundación Caja de Arquitectos.

Cerdà, P. (2017) *Los últimos. Voces de la Laponia española*. Logroño: Pepitas.

Cervera, C., «Los orígenes de la ruina que desangra a España desde el siglo xvi: la despoblación que obsesionó a Carlos III», *ABC*. Disponible a: <https://www.abc.es/historia/abci-origenes-ruina-desangra-espana-desde-siglo-despoblacion-obsesiono-carlos-201905030213_noticia.html>

Collantes, F. i Pinilla, V. (2019) *¿Lugares que no importan?: el despoblamiento de la España rural desde 1900 hasta el presente*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.

Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural (2021) *Estratègia de la bioeconomia de Catalunya 2021-2030*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Dramstad, W. E., Olson J. D. i Forman R. T. T. (1996) *Landscape Ecology Principles in Landscape Architecture and Land-Use Planning*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Graduate School of Design.

Dunyó, P. (2021) *Estripar la terra: Contra les mentides del món rural*. Barcelona: Raig verd.

Engels, F., «Socialism: Utopian and Scientific», *Revue Socialiste*, núm. març, abril i maig de 1880.

Fabregat, E. i López, A. (2008) *El Poble Nou: La darrera colonització del delta de l'Ebre*. Benicarló: Onada Edicions.

Faludi, A. *et al.* (1994) *Rule and Order. Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century*. Dordrecht: Kluver Academic Publishers.

Font, A. (ed.) (2006). *La explosión de la ciudad: Transformaciones territoriales en las regiones urbanas de la Europa meridional*. Madrid: Ministerio de Vivienda.

Forman, R. T. T. (1995) *Land Mosaics. The ecology of landscape and regions*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press.

Frenchman, D., Sabaté, J. i Schuster, J. M. (eds.) (2004) *Lugares con acontecimientos. Event Places*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya; Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.

Gallent, N. i Gkartzios, M. (2019) «Defining rurality and the scope of rural planning», a M. Scott, N. Gallent i M. Gkartzios (eds.), *The Routledge Companion to Rural Planning: A Handbook for Practice*. Londres: Routledge.

Gancedo, E. (2015) *Palabras mayores*. Logroño: Pepitas.

Generalitat de Catalunya (2006) *Planejament Territorial, Criteris*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques.

Gómez, C. (2004) «Una revisión y una reflexión sobre la política de colonización agraria en la España de Franco», *Historia del presente*, n.º 3, pp. 65-86. Disponible a <http://historiadelpresente.es/revista/historia-presente/20041>

Gómez, J. i Mata, R. (1992) «Actuaciones forestales públicas desde 1940. Objetivos, criterios y resultados», *Agricultura y Sociedad*, n.º 65, pp. 15-64.

González, A., Moner, J. i Ripoll, R. (2005) *La masia catalana. Evolució, arquitectura i restauració*. Barcelona, Centre de Recerca d'Història Rural (UdG). Brau Edicions.

González-Leonardo, M. i López-Gay, A. (2021) «Del éxodo rural al éxodo interurbano de titulados universitarios: la segunda oleada de despoblación», *Ager*, n.º 31, pp. 7-42.

Gkartzios, M. i Remoundou, K. (2018) «Language struggles: Representations of the countryside and the city in an era of mobilities», *Geoforum*, 93, pp. 1-10.

Harvey, D. (2014) «Cities or urbanization?», a N. Brenner (ed.), *Implosions / explosions: towards a study of planetary urbanization*. Berlín: Jovis, pp. 52-66.

Hayes, N. (2020) *The book of trespass*. Londres: Bloomsbury.

Hernández Sesé, A. (2004) *Mases y masoveros. Pasado, presente y futuro*. Zaragoza, Centro de Estudios sobre la Despoblación y Desarrollo de Áreas Rurales (CEDDAR). Rolde de Estudios Aragoneses.

Howard, E. (1898/1902) *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform / Garden Cities of Tomorrow*. Londres: Swan Sonnenschein & Co.

«Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la carta de població (1244-1994)» (1994) Culla (Castelló): Comissió de Cultura de Culla per al 750 aniversari de la Carta de població.

Indovina, F. (1990) «La città diffusa», *Quaderno*, Issue 1, pp. 21-43. Traducció al castellà a O. Nel·lo (2012) *Francesco Indovina: Del análisis del territorio al gobierno de la ciudad*. Barcelona: Icaria, pp. 67-94.

Koolhaas, R. (2014) «Countryside architecture», *Icon*, 135.

Laval, C. i Dardot, P. (2015) *Común*. Barcelona: Gedisa.

Lefebvre, H. (1972) *La revolución urbana*. Madrid: Alianza.

López, A. (2017) *El viento derruido: La España rural que se desvanece*. Córdoba: Almuzara.

López F. *et al*. (1996) *Revitalització de pobles abandonats del Pirineu*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Mallén, D. *et al*. (2005) *Un patrimonio por descubrir. Las torres fortificadas y masías torreadas del Maestrazgo*. Zaragoza, Centro de Estudios del Maestrazgo Turolense (CEMAT) y Centro de Estudios sobre la Despoblación y Desarrollo de Áreas Rurales (CEDDAR).

Marm (2009) «Población y Sociedad Rural», *Análisis y Prospectiva - Serie AgrInfo*, 12. En línea: <https://www.mapa.gob.es/es/ministerio/servicios/analisis-y-prospectiva/Agrinfo12_tcm30-88390.pdf>

McHarg, I. L. (1992) *Design with nature*. Nova York: John Wiley & Sons, Inc.

Molinero, F. (2019) «El espacio rural de España: evolución, delimitación y clasificación», *Cuadernos Geográficos*, 58(3), pp. 19-56.

Molino, S. del (2016) *La España Vacía*. Madrid: Turner.

Monclús, F. J. i Oyón, J. L. (1988) *Políticas y técnicas en la ordenación del espacio rural*. Col·lecció: *Historia y Evolución de la Colonización Agraria en España*, volum I. Madrid: Centro de publicaciones (MOPU), Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

Moya, L. (ed.) (2011) *La práctica del urbanismo*. Madrid: Editorial Síntesis.

Muñoz Catalá, A. (1972) «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón». Servicio de investigación prehistórica de la Diputación de Valencia. Archivo de prehistoria levantina. Volumen XIII, pp. 149-160.

Nieuwland, S. i Romero, L. del (2021) «The impact of regulatory issues of Airbnb in a mid-sized city: Valencia (Spain)», a T. Sigler i J. Corcoran (coords.), *A modern guide to the urban sharing economy*. Londres: Edgar Elgar.

Nogué, J. (1988) «El fenómeno neorrural», *Agricultura y sociedad*, 47, pp. 145-175.

Orduña, P. (2020) *Suelo rural metropolitano: estudios, planes y proyectos en tres regiones del Sur de Europa*. Tesis doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya.

Oyón, J. L. (1985) *Colonias agrícolas y poblados de colonización: arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965).* Tesis doctoral. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona. Disponible a: <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/93178>

Poveda Sánchez, A. (1999) «La investigación sobre el hidraulismo andalusí y los asentamientos localizados en el Alto Maestrazgo (Castellón)», *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History*, n.º 2, pp. 343-370.

Recaño Valverde, J. (2021) «Una aproximació al sistema demogràfic del Berguedà» *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, [en línia], n.º 147, pp. 29-34.

Reig, E., Goerlich, F. i Cantarino, I. (2016) *Delimitación de áreas rurales y urbanas a nivel local: Demografía, coberturas del suelo y accesibilidad*. Bilbao: Fundación BBVA.

Rey Aynat, M. del (2010) *Arquitectura rural valenciana*. Cabrera de Mar, Galerada, Serveis d'Edició i Traducció.

Rodríguez , J. (2021) «Placatge energètic als cultius», *Setmanari Directa*, n.º 519. Disponible a: <https://directa.cat/placatge-energetic-als-cultius/>

Rodríguez, J. i López, A. (2020) «L'oligopoli energètic controla la segona onada de centrals eòliques», *Setmanari Directa*, n.º 506. Disponible a: <https://directa.cat/loligopoli-energetic-controla-la-segona-onada-de-centrals-eoliques/>

Rodríguez-Rata, A., «Madrid es la gran aspiradora de la migración entre comunidades», *La Vanguardia*. Disponible a: <https://www.lavanguardia.com/vida/20220117/7972847/madrid-aspiradora-migracion-interior-comunidades.html>

Romero Renau, L. del (2018) *Despoblación y abandono de la España rural: el imposible vencido*. Valencia: Tirant humanidades.

Royo Pérez, V. (2017) *Els orígens del Maestrat històric. Identitat, convivència i conflictes en una societat rural de frontera*. Benicarló, Onada edicions.

Rural Well-being: Geography of Opportunities (2020). París: OECD Rural Studies, OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/d25cef80-en>

Sabaté, J. (ed.) *Revista IDentitats territori, cultura, patrimoni = IDentidades = IDentities*. Laboratori Internacional sobre Paisatges Culturals (UPC). Revista en línia des del 2005.

Sabaté, J. (ed.) (2004) *Patrimonio y desarrollo territorial. Colonias, Sèquia de Manresa y Delta del Llobregat*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Universitat Politècnica de Catalunya.

Sabaté, J. (ed.) (2008) *Proyectar el territorio en tiempos de incertidumbre. Projecting the territory in times of uncertainty*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

Sabaté, J. (2006) «El Pla Director urbanístic del Bages», *Espais*, 52 (monogràfic tardor). Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Sabaté, J. i Schuster, J. M. (eds.) (2001) *Proyectando el eje del Llobregat. Paisajes culturales y desarrollo regional. Designing the Llobregat Corridor. Cultural Landscape and Regional Development*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya; Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.

Saguer, E. i Congost, R. (2016) «La aparcería y el acceso a la propiedad entre los agricultores catalanes durante el siglo xx», a *Los masoveros de la región de Girona. Old and New Worlds: the Global Challenges of Rural History-International Conference*. Lisboa.

Sancho, J. i Reinoso, D. (2012) «La delimitación del ámbito rural: una cuestión clave en los programas de desarrollo rural», *Revista de Estudios Geográficos*, vol. LXXIII, pp. 599-624.

Scott, M. (2019) «Spatial Planning and the rural economy», a M. Scott, N. Gallent i M. Gkartzios (eds.), *The Routledge Companion to Rural Planning*. Londres: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315102375>

Scott, M., Gallent, N. i Gkartzios, M. (eds.) (2019) *The Routledge Companion to Rural Planning*. Londres: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315102375>

Serra Rotés, R. (2011) «Les colònies industrials a Catalunya», *Catalan Historical Review*, n.º 4, pp. 241-255. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Serra Rotés, R. (2020) *Mines i miners*. Vol. I: *Mines, miners i ferrocarrils Industrials*; Vol. II: *Mines i miners. Una història industrial*. Barcelona, Editorial Llibres de l'Índex.

Serra Rotés, R. (2021) «Espionatge, contraban i transferència tecnològica al Berguedà preindustrial (finals del s. xviii i principis del s. xix)», a *Aliances territorials pirinenques*, 17es Trobades Culturals Pirinenques, Andorra, Societat Andorrana de Ciències, pp. 83-100.

Serra Rotés, R., Piñero Subirana, J. i Ferrer Alòs, L. (1997) *El Llobregat, nervi de Catalunya*. Angle Ed., Centre d'Estudis del Bages, Àmbit de Recerques del Berguedà, Manresa.

Shrubsole, G. (2019) *Who owns England?* Londres: William Collins.

Siméon, O. (2017) *Robert Owen's Experiment at New Lanark: From Paternalism to Socialism*. Londres: Palgrave Macmillan. Disponible a: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-319-64227-7.pdf>

Taibo, C. (2021). *Iberia vaciada: despoblación, decrecimiento, colapso*. Madrid: Catarata.

Taylor, P. i Lang, R. (2004) «The Shock of the New: 100 Concepts Describing Recent Urban Change, Environment and Planning», *Economy and Space*, 36 (6), pp. 951-958.

Trasobares, A. *et al.* (2020) «El paper dels boscos de Catalunya en el nou context del Pacte Verd Europeu i el Pla Europeu de recuperació post-COVID-19», *Silvicultura, Revista Tècnica del Centre de la Propietat Forestal*, n.º 82, tardor 2020.

Trimano, L. (2019) «¿Qué es la *neorruralidad*? Reflexiones sobre la construcción de un objeto multidimensional», *Territorios*, (41), pp. 119-142.

Unwin, R. (1909) *Town Planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*. Londres: T. Fisher Unwin.

Referències normatives

Llei 18/2007, de 28 de desembre, del dret a l'habitatge. DOGC 5044, 09 de gener de 2008.

Llei 5/2006, de 10 de maig, del llibre cinquè del Codi civil de Catalunya, relatiu als drets reals. DOGC 4640, 24 de maig de 2006.

Llei 49/2003, de 26 de novembre, d'arrendaments rústics. BOE 284, 27 de novembre de 2003.

Llei 29/1994, de 24 de novembre, d'arrendaments urbans. BOE 282, 25 de novembre de 1994.

Reial decret legislatiu 7/2015, de 30 d'octubre, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei de sòl i rehabilitació urbana. BOE 261, 31 d'octubre de 2015.

Decret legislatiu 1/2010, de 3 d'agost, pel qual s'aprova el Text refós de la Llei d'urbanisme de Catalunya. DOGC 5686, 5 d'agost de 2010.

Decret 141/2012, de 30 d'octubre, pel qual es regulen les condicions mínimes d'habitabilitat dels habitatges i la cèdula d'habitabilitat. DOGC 6245, 6 de novembre de 2012.

Decret 50/2020, de 9 de desembre, de mesures urgents per estimular la promoció d'habitatge amb protecció oficial i de noves modalitats d'allotjament en règim de lloguer. DOGC 8292, 11 de desembre de 2020.

ACORD GOV/156/2008, de 16 de setembre, pel qual s'aprova definitivament el Pla territorial parcial de les comarques centrals (PTPCC). DOGC 5241, 2008.